

**ІВАН СТЕШЕНКО НА ТЛІ ЕПОХИ:
КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.**

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ (ПУЕТ)

**ІВАН СТЕШЕНКО НА ТЛІ ЕПОХИ:
КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.**

ЗБІРНИК

матеріалів Всеукраїнського круглого столу

(м. Полтава, 2 грудня 2024 року)

**Полтава
ПУЕТ
2025**

Редакційна колегія

Головний редактор – **О. О. Нестуля**, д-р іст. наук, професор, ректор ПУЕТ.
Заступник головного редактора – в.о. директора Центру інформаційного забезпечення освітнього процесу **Л. М. Діденко**.
Відповідальний секретар – **Н. І. Манжура**, завідувач науково-організаційного відділу ПУЕТ.

Іван Стешенко на тлі епохи: кінець XIX – початок XX ст. :
I-18 збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (м. Полтава,
2 грудня 2024 року). – Полтава : ПУЕТ, 2025. – 255 с. – Текст
укр. мовою.

ISBN 978-966-184-480-2

У збірнику аналізується життєвий і творчий шлях, публіцистична та громадсько-політична, гуманітарна, наукова, освітянська діяльність Івана Матвійовича Стешенка – педагога, поета, літературознавця, перекладача, політика, розбудовника національної системи освіти, першого міністра освіти незалежної України. Друкуються спогади різних політичних і громадських діячів про І. М. Стешенка, архівні документи про його діяльність. Акцентується увага на еволюції поглядів Івана Стешенка та його однодумців на питання української державності, її самостійності, військового будівництва, дипломатії тощо.

УДК 929:[32:37.091.12:82]"18/19"(477)Стешенко Іван

Матеріали друкуються в авторській редакції мовами оригіналів.

За виклад, зміст і достовірність матеріалів відповідальні автори.

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу ПУЕТ заборонено.

СПІВОРГАНІЗАТОРИ КРУГЛОГО СТОЛУ

Національна спілка краєзнавців України

Полтавська обласна організація НСКУ

Полтавський університет економіки і торгівлі

**Хмельницький кооперативний
торговельно-економічний інститут**

**Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка**

Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського

Український інститут національної пам'яті

Полтавська міська рада

ЗМІСТ

Олександр Рєєт

ВІД РОМАНОВИХ ДО ПУТІНА: КРИВАВЕ
РОЗЛУЧЕННЯ УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ 6

Григорій Титаренко

«НА ГОСТРОМУ СІРОМУ КАМЕНІ БЛИСНУЛО ЩОСЬ,
НАЧЕ ПЛОМІНЬ» (УКРАЇНКА ЛЕСЯ)..... 15

Алла Дибя

ІВАН-ВОЇН ТА ЛАРИСА-ПОСЕСТРА:
ДО ІСТОРІЇ СПІЛКУВАННЯ
ІВАНА СТЕШЕНКА І ЛАРИСИ КОСАЧ..... 43

Галина Александрова

ІВАН СТЕШЕНКО – ДУХОВНИЙ
СПАДКОЄМЕЦЬ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО 65

Ганна Дідусенко

МАНІФЕСТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА 80

Віра Мелешко

ІВАН СТЕШЕНКО – ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК (НА
МАТЕРІАЛІ ПРАЦЬ ПРО ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО)..... 88

Юрій Телячий

ВНЕСОК ІВАНА СТЕШЕНКА В ПРОВЕДЕННЯ
РЕФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ
ШКОЛИ (1917–1918 рр.) 96

Ольга Гураль

ЛИСТИ ІВАНА СТЕШЕНКА ДО
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО..... 112

Марина Чиркова

ІВАН СТЕШЕНКО У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ 144

Людмила Бабенко

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ:
СИМОН ПЕТЛЮРА..... 155

Валентина Ключко, Владислав Усенко ПОСТАТЬ ІВАНА СТЕШЕНКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПЕТРА РОТАЧА.....	170
Ірина Орлова ОЛЕНА ПЧІЛКА – РЕДАКТОРКА ГАЗЕТИ ГАДЯЦЬКОГО ЗЕМСТВА	179
Юрій Ковалів ШКІЦ ПРО ІВАНА СТЕШЕНКА	187
Тарас Пустовіт ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	191
Валерій Рекрут, Ірина Петренко ЖИТТЕВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО МИТЦЯ ДМИТРА БАЛАЦЬКОГО (1901–1981).....	207
Роман Сітарчук ПЕРШІ КРОКИ АДВЕНТИСТІВ У ПОЛТАВІ	220
Ігор Козюра РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР	226
Микола Трубчанінов МАЛІ ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ.....	240
Олександр Ігнатуша, Родіон Атаманюк УЧНІ З ЄВРЕЙСЬКИХ РОДИН В ОЛЕКСАНДРІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ (1909–1917 рр.)	246

Олександр Реєнт
(Київ)

ВІД РОМАНОВИХ ДО ПУТІНА: КРИВАВЕ РОЗЛУЧЕННЯ УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

У статті обґрунтовується різниця у ставленні українців до спадку імперії Романових: ставши її співтворцями, українці створили свій національний проект, а росіяни – залишилися віddаними імперській ідеології. У зв'язку з цим функціонування росії в її лоні можливе лише за умов ліквідації українського проекту. Тому російсько-українська війна – це спроба росії зберегти свої імперські амбіції.

Ключові слова: імперський дискурс, український проект, «триєдиний» російський народ, імперія Романових, Україна.

The article substantiates the difference in the attitude of Ukrainians to the legacy of the Romanov empire: becoming its co-creators, Ukrainians created their national project, while russians remained loyal to the imperial ideology. In this regard, the functioning of russia in its bosom is possible only under the conditions of liquidation of the Ukrainian project. Therefore, the russian-Ukrainian war is an attempt made by russia to preserve its imperial ambitions.

Key words: imperial discourse, the Ukrainian project, the “triune” russian people, the Romanov empire, Ukraine.

Справедливо вже у своєму перебігу названа Великою (тоді ще не знали і навіть не могли уявити, що попереду на світ чекає ще більша й кривавіша), Перша світова війна визначила долю ХХ ст. з погляду геополітики й водночас стала тригером, спусковим гачком і каталізатором багатьох процесів, що на її початку багатьом могли здаватися цілком периферійними, другорядними, не вартими особливої уваги.

Одним із таких був український національний рух, піднятий Першою світовою війною, яка відкрила перед ним широке вікно можливостей, на якісно новий, вищий рівень. Якщо в своїй масі

Велика війна 1914–1918 рр. застала українців лояльними підданими «своїх» монархій, готовими вбивати один одного в ім'я царя та цісаря, то вже на її завершальному етапі зі зброєю у руках спільно виборювали свою суб'єктність (національну і державну) на світовій шахівниці.

Невід'ємною складовою цих тектонічних змін був складний і болючий процес ментального, світоглядного і геополітичного «розлучення» українців з імперією, безпосередніми свідками і учасниками останнього й завершального акту якого ми всі сьогодні є.

Росія і Україна – екзистенційні антагоністи на полі східно-європейської історії ХХІ ст., які свого часу однаково значно доклалися до творення спільного імперського проекту – Російської імперії. Якщо відкинути притаманний багатьом сучасникам спрощений вульгаризований погляд на історію з характерним для нього баченням східноєвропейських народів як наперед визначених «предковичних» утворень і твердо стати на ґрунт візії ідентичностей як на складний і тривалий процес їх формування, що за словами С. Плохія, завжди перебуває у русі, то муситимемо визнати, що становище України і українців у Російській імперії щонайменше було двоїстим і аж ніяк не може бути описане у категоріях лише колоніального дискурсу, як це часто робиться (особливо тепер – зі зрозумілих причин).

Українці чимало доклалися (чого вартий лише внесок Ф. Прокоповича) до формування імперської ідеології на основі киево-руського міфу; до численних воєнних перемог імперії (не лише в ролі солдатського гарматного м'яса, а й нескінченної шерехи видатних полководців) і не тільки над її зовнішніми ворогами, а й над внутрішніми, беручи активну участь в їх «упокоренні»; до творення імперських літератури, мистецтва, музики й культури загалом; до формування привілейованих еліт та чиновництва. В усіх цих названих іпостасях українці як індивідууми цілком комфортно могли почуватися співтворцями величезної імперії та її культурних набутків, а як спільнота – сприймалися владою останньої як невід'ємна складова «триєдиного» російського народу, звісно, за умови, що вони не наполя-

гали на своїй особливій окремішності, а свою регіональну ідентичність не ставили вище за санкціоновану владою офіційно.

Попри усю свою очевидну штучність і відірваність від реальності (хай ким себе на різних етапах не усвідомлювали і не називали етнічні росіяни, українці і білоруси, фактом залишалося те, що розмовляли вони трьома принципово відмінними одна від одної мовами), схоластична, з глибоким релігійним корінням доктрина про «триєдиний» російський народ – мала найвищу з боку влади санкцію, становлячи один з найважливіших атрибутів ідеологічного офіціозу імперії. Зауважимо, що в офіційному статусі цієї доктрини були зацікавлені як сама імперія, яка позиціонувала себе як «російська» (без українців і білорусів власне росіяни становили абсолютну меншість її населення), так і, до певної міри, усі три східнослов'янські народи, для яких вона матеріалізувала та захищала їхню співпричетність (зі всіма вигодами, що з неї витікали) до панівного в імперії державотворчого народу – байдуже, що цілком штучного і тільки уявного у своїй цілісності.

Важливо усвідомити, що Російська імперія – не була державою великоросів (власне, росіян), українці й білоруси – були її повноправними співтворцями як складові цього імперського офіціозного «триєдиного» російського народу. Не дивно, що офіційна статистика Російської імперії в усі часи існування останньої під «росіянами» завжди розуміла сукупність трьох східнослов'янських народів, лише інколи, вже після наведення загальних даних, також подаючи статистику кожної з трьох складових «триєдиного» російського народу.

Утилітарна функція офіційної доктрини про «триєдиний» російський народ, до положень якої могли активно апелювати, захищаючи свої інтереси в імперії лояльні до неї серед українців, яскраво виявила себе в роки та одразу після Першої російської революції 1905–1907 рр., коли на політичну сцену став виходити як антитеза офіційному «триєдиному» етнічний великоросійський націоналізм, одним із найбільш красномовних пропагандистів якого був дуже плідний і впливовий колумніст петербурзького «Нового времени» М. Меньшиков. Він вважав і

широко публічно обстоював позицію, що Російська імперія та всі її здобутки є дітищем і плодом докладених зусиль перш за все власне росіян (великоросів), які і повинні одноосібно бути обличчям імперії та визначати напрямки її розвитку. Такі погляди М. Меншикова зустріли рішучий протест з боку лояльних до імперії серед українців (малоросів) діячів, перш за все київських, які як щитом захищались від закидів саме положеннями офіційної доктрини про «триєдність» російського народу, не забуваючи при цьому звертати увагу на величезну роль та внесок уродженців України у створенні та розвитку Російської імперії. Сама ж гостра й тривала публічна полеміка між «петербуржцями» і «киянами», де перші представляли позицію російського націоналізму етнічного (великоросійського), що тільки починав виходити на політичну сцену, а другі – російського націоналізму схоластичного, офіційного (у дусі доктрини про «триєдність»), є надзвичайно цікавим і показовим феноменом свого часу.

Не менш важливо також зрозуміти, чим були і яку головну функцію виконували в період імперії Романових офіційні російська мова, російська література, російська музика, російське мистецтво і загалом російська культура? Чи були це інструменти етнічні – власне російського народу (великоросів)? Чи, може, вони були перш за все інструментами імперськими – своєрідним штучним, хоча і досконалим «есперанто» імперії, покликаним уніфікувати й з'єднувати її частини засобами мови, літератури, музики, мистецтва, культури, величезний внесок українців у творення і розвиток яких – складно переоцінити?

Якщо стати, а для цього, як видається, є усі підстави на другу точку зору, то цілком зрозумілою стане й принципова різниця між росіянами і українцями у ставленні до спадку імперії Романових, а також екзистенційні причини відмінності доль цих двох слов'янських народів. Відмінності, що вповні виявила себе ще в імперський період. В той час як українці, доклавши чимало зусиль і хисту до творення спільного імперського «есперанто», в особі перш за все своєї інтелігенції збагнули багатство й невичерпність потенціалу української народної культури й заходи-

лися до розвитку й підняття її до рівня потреб освічених верств суспільства й стандартів культурного розвитку цивілізованих націй, створивши паралельний штучному імперському «есперанто» рідний національний культурний проект, якому, врешті, й віддали перевагу (і це в жорстких умовах його перебування поза офіційною освітньою системою і без найменшої промоції з боку державних інститутів!), то росіяни, занедбавши народну культуру свого народу, обмежили себе значною мірою відірваним від неї потенціалом створеного зусиллями не лише росіян імперського культурного «есперанто» в усіх його проявах, надалі цілком привласнивши культурні набутки останнього не лише у власних, але й в очах цивілізованого світу.

Саме цим пояснюється відносна легкість за сприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин потенційного розставання з імперією та її спадщиною у будь-який період модерного часу українців і просто-таки фізична неможливість існування поза імперським дискурсом та спадщиною імперії – росіян. Не створивши культурного продукту на ґрунті народної культури власного народу, росіяни тільки могли й можуть що жити в дискурсі імперії і далі паразитувати на її «есперантській» за сутністю культурній спадщині. Без України і українців як її співтворців – імперія неможлива (без них – «король – голий»). Як і неможлива вона без Києва – наріжного каменя й основи-основ усього імперського дискурсу. А це означає, що допоки росіяни як нація не знайдуть для себе прийнятні цивілізаційні орієнтири поза імперськими наративами, екзистенційне протистояння між Росією і Україною та росіянами і українцями – триватиме, чого яскравим проявом є кривава й жорстока війна «не на життя, а на смерть», розв’язана Російською Федерацією проти України у лютому 2014 р. у гібридній, а 24 лютого 2022 р. – у нічим не обмеженій, «на повне знищення» формі.

Чи був шанс в імперський період у штучної і схоластичної, проте офіційно санкціонованої доктрини про «триєдиний» російський народ на, так би мовити, її «матеріалізацію» в реальності? Суто теоретично – так, був, але лише за певних умов (відсутності одних і наявності інших), одні з яких не

залежали від самої імперії, а інші, що перебували у її компетенції, остання не була спроможна забезпечити. На перешкоді стояли переважно інтелігентський український національний рух (спочатку лише у культурній, а згодом і у політичній площині), перебування достатньо вагомої, щоб її ігнорувати, частини українського народу поза межами кордонів і прямого впливу імперії Романових в монархії Габсбургів та багатомільйонна маса значною мірою неосвіченого, з пластичною ідентичністю, консервативного за своєю природою селянства, яке не так усвідомлено як стихійно зберігало свій національно-культурний код, змінити який і привести у відповідність з офіційною доктриною про «триєдиний» російський народ можна було тільки шляхом швидкої (впродовж життя одного-двох поколінь) емансипації селянства руйнуванням традиційних соціальних зв'язків й перетворенням його більшості в міські верстви суспільства, а також за допомогою інструменту якісної, загальної, обов'язкової для всіх системи державної освіти, опертої на імперські наративи, чого Російська імперія, з причини своєї цивілізаційної відсталості забезпечити не могла і не змогла (не встигла). Але що шанс на успіх імперської доктрини щодо українців не дорівнював нулю – засвідчує, зокрема, сумний досвід мільйонів українців на українських етнічних землях за межами України, де населення численних українських «клинів» на теренах РФ (радянської і пострадянської), хоча й не було винищене фізично, проте, позбавлене доступу до освіти рідною мовою і в адміністративному порядку записане як російське, фактично вже є остаточно зросійщеним і втраченим для національної справи.

Крах Російської імперії Романових у 1917 р., Громадянська війна на її колишніх теренах (зауважимо, що саме росіяни, не здатні як народ себе мислити поза імперським простором, виступали рушієм збереження імперії без огляду на соціальний лад у ній) і державотворчий досвід мільйонів у роки Української революції 1917–1921 рр. настільки змінили свідомість українців і українського суспільства, що ці зміни не могли ігнорувати навіть нові більшовицькі володарі країни, змушені вбрати свою

владу над українцями в шати національної радянської квазі-державної республіки.

Природна смерть Радянського Союзу у 1991 р. стала шансом для народів, що здобули (відновили) свою незалежність, зокрема й українського. Тоді як для російського і то на загал, а не лише для В. Путіна – вона стала, за пізнішим висловлюванням останнього, «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.». Обернений поглядами в імперське минуле, російський народ виявився нездатним рухатися вперед до цивілізації поза імперським дискурсом з усіма його неодмінними атрибутами – жаданою уявною «величчю», перманентним «вставанням з колін», «можемо повторити», світосприйняттям «фортеці в облозі», оманливим відчуттям духовної вищості та «скріпності», повним нехтуванням міжнародним правом на догоду праву сили – здебільшого грубої, що ламає через коліно...

Мюнхенська промова В. Путіна 2007 р., у якій було кинуте виклик колективному Заходу з претензією на розподіл Європи та світу на сфери впливу з окресленням Східної Європи та пострадянського простору як сфери «особливих» історичних інтересів Росії – заклала фундамент для подальшого стрімкого сповзання РФ у бік історичного реваншизму на тлі посилення виразних авторитарних тенденцій в країні. Ідеологічне обґрунтування «розвороту» Росії тим легше було зробити, що як колись Й. Сталін в СРСР 30-х років минулого століття з його «Кратким курсом истории ВКП(б)», так тепер В. Путін в РФ стали головними «істориками», що визначають напрямок офіційної історичної науки, покликаної виключно йти у фарватері з думками «першої особи», фактично наділеної необмеженими владними повноваженнями, що дозволяють штучно «конструювати» реальність у відповідності з найвідірванішими від реальності поглядами.

І не так важливо, чиї саме ідеї (Ільїна, Дугіна або когось іншого), або які події (розвал СРСР, власні невдачі на українському трекові в 2004–2005 і 2013–2014 рр.), чи навіть просто банальна люта мстива образа на народ, для якого ти, попри усю свою надуту велич і всевладність – вже десять років як лише

дошкульне слово з п'яти літер на «х», справили вирішальний вплив на формування поглядів В. Путіна з «українського питання», незаперечним фактом залишається те, що, почавши з обережних висловлювань про «близькі братерські народи», «особливі історичні взаємини», «спільні корені» тощо, вже станом на 2014-й він додав до свого «українського лексикону» твердження про Україну як «історичні російські землі», про «один народ», плутаючись, хто саме – про різних творців (від поляків і австрійців до кайзерівського генштабу і В. Леніна) «придуманой» ними України, які розвинув у своїй статті «Про історичну єдність росіян та українців», опублікованої 12 липня 2021 р. – за пів року до початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну, до рівня історичної реабілітації та офіційного санкціонування в РФ давно померлої і від самого народження нежиттєздатної імперської доктрини про «триєдиний» російський народ.

В усіх своїх подальших «явленнях» народу з «українського питання» (під час визнання «народних республік» і проголошення СВО у лютому 2022 р., урочистостей з нагоди «прийняття» до складу РФ «нових суб'єктів Федерації» у жовтні того ж року та у численних інтерв'ю) В. Путін дійшов до фактично повного заперечення права українського народу та Української держави на існування, давши старт в РФ відповідній широкій публічній інформаційній кампанії, кровожерливою вершиною якої можна вважати нище й заподадливе «вождеві» рішення 25-го «Всемирного русского народного собора», що зібрався у березні 2024 р. під егідою патріарха РПЦ Кирила й у своєму «наказі» проголосив СВО – «священною війною» – «новим етапом національно-визвольної війни російського народу проти західного сатанізму», одним з результатів якої має стати повне поглинання Росією України.

Симптоматично, що саме РПЦ – єдина структура на теренах Радянського Союзу, яка після краху імперії Романових продовжувала плекати доктрину про «триєдиний» російський народ, зберігши її як інтегральну частину свого релігійно-ідеологічного «кредо», а вже в новітні часи, після розпаду СРСР, оновила її,

трансформувавши в релігійно-світську концепцію «русского мира», яка від 2012 р. по суті перетворилася на бойовий прапор реваншистської, експансіоністської та месіанської ідеології рашизму, освятила війну на знищення, розв'язану Росією проти України. Тому статус УПЦ в Україні це перш за все навіть не так і не стільки питання про її безсумнівну канонічну залежність від РПЦ, як про її повну церковно-ідеологічну «сродність» з останньою, допоки концепція «русского мира», за якою б назвою вона не ховалася – «святої Русі», «одного народу» тощо – є й залишатиметься одним з наріжних каменів у підмурку її світосприйняття.

Отже, будучи співтворцями Російської імперії (включно з її ідеологічним підмурком) та її позбавленої етнічності, за своєю природою «есперантської» в усіх її проявах імперської культури й активно користаючись в імперський період з утилітарною метою захисними функціями схоластичної офіційної доктрини про «триєдиний» російський народ, українці, на відміну від росіян, які не створили нічого властиво свого, а лише привласнили спільний спадок імперії, в надскладних умовах паралельно з імперським створили й розвинули на ґрунті народної культури свій рідний особний національний проєкт, якому, зрештою, віддали перевагу перед імперським. Росіяни ж, живучи спільним привласненням ними спадком імперії і перебуваючи в полоні імперських наративів, виявили нездатність до творення власного національного проєкту і розвитку поза межами імперської парадигми.

Оскільки імперія Романових була неможливою без України та українців і спиралась на схоластичну офіційну у ній доктрину про «триєдиний» російський народ, то й імперія Путіна так само потребує України і українців, байдуже, що потяг давно вже пішов...

Все, чого свідками ми зараз є, це остання спроба імперії переписати (повернути в минуле) за допомогою грубої сили, бо усі інші важелі не спрацювали, історію, що і визначає екзистенційний характер протистояння між Україною та Росією у XXI ст.

Україні і українцям не залишили вибору, окрім як зі зброєю у руках вибороти своє право на місце під сонцем Історії і вони цей виклик гідно прийняли...

Українці довели, що не потребують імперії як спільного дому з росіянами і хочуть жити окремо, своїм власним життям...

Якщо ж росіяни не здатні жити без українців, то це, як то кажуть, їхні власні проблеми...

Перша світова війна стала тригером процесу, свідками наближення завершення якого ми всі є в роки повномасштабної війни, розв'язаної РФ проти України. І це наші, українські, як свого часу Мойсееві для єврейського народу, «сорок років» блукань пустелею на шляху до Свободи, Ідентичності, Незалежності.

На шляху, на якому колишні раби (обивателі в дискурсі «какая разніца») стають Народом, свідомим цінності Свободи...

УДК 37-057.343+821161.2.09+321.02] (477)«19/22»(092)Стещенко

Григорій Титаренко
(Полтава)

«НА ГОСТРОМУ СІРОМУ КАМЕНІ БЛИСНУЛО ЩОСЬ, НАЧЕ ПЛОМІНЬ» (Українка Леся)

Аналізується життєвий і творчий шлях Івана Стеценка – педагога, поета, політика і першого міністра освіти України в уряді Центральної Ради і одної з перших жертв політичного терору московського більшовизму проти українських патріотів.

Ключові слова: Стещенко, освіта, вірші, Центральна Рада, пам'ять.

The life and creative path of Ivan Steshenko – a teacher, poet, politician and the first Minister of Education of Ukraine in the government of the Centralna Rada and one of the first victims of the political terror of Moscow Bolshevism against Ukrainian patriots is analyzed.

Key words: Steshenko, education, poems, Centralna Rada, memory.

Це рядок з вірша Лесі Українки, що увійшов до циклу «Кримські сонети» і присвятила поетеса його своєму побра-

тимові Івану Стешенку. Вірш мав назву «Уривок з листа (До І. М. Стешенка)». Пізніше, за радянських часів, його стали друкувати без назви. Приклад того, як комуністи нищили національну пам'ять українців.

Іван Стешенко відомий насамперед як визначний організатор української національної школи, перший міністр (генеральний комісар) освіти незалежної України в Уряді Центральної Ради. Його внесок у становлення української школи надзвичайно вагомий. До приходу у велику політику І. Стешенко вже був досить відомим педагогом, істориком українського театру, літературним критиком, ученим-літературознавцем, перекладачем і письменником.

Батьки майбутнього міністра – прості люди з полтавського передмістя. Батько походив із кріпаків князя Кочубея з с. Диканьки, а мати – з міщанського полтавського роду. До одруження батько вже відслужив 25 років у солдатах і вийшов у відставку в чині унтер-офіцера.

Іван Матвійович Стешенко народився в Полтаві 1874 р. Попри те, що в Українській Радянській Енциклопедії наводиться інша дата – 1873 рік, точнішою слід вважати саме 1874-й. Що потверджують такі свідчення: по-перше, І. Ф. Павловський, сучасник і земляк І. Стешенка, називає цю дату (Павловський І. Ф., 1912. С. 194–195), по-друге, дочка Стешенка Ірина (Стешенко І. І. *Формальні відомості до біографії Ів. М. Стешенка*. Арк. 3) також указує 1874, а, крім того, сам Стешенко в біографії (Біографія І. Стешенка, правлена рукою І. Стешенка), яку правив власноручно, саме так зазначив рік свого народження. Непрямим доказом на користь цієї дати є й лист Лесі Українки до Михайла Драгоманова в Софію, написаний навесні 1894 року, в якому вона повідомляла, що І. Стешенко має 20 років (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 252).

Місяць і день його народження встановити складніше – у різних джерелах наводяться такі дати: 24 червня, 31 серпня (за старим стилем), як подає в некрологічній статті Г. О. Коваленко, і навіть 2 вересня, за твердженням О. О. Тулуба (Тулуб О. О., 1929. С. 92), знайомого зі Стешенком із першого курсу Київ-

ського університету Св. Володимира. Невипадково письменник і дослідник творчості І. Стешенка нині вже покійний Петро Ротач зауважував, що точну дату народження ще належить установити (Ротач П. П., 1993. С. 130).

За твердженням О. О. Тулуба Іван Стешенко народився в полтавському будинку «Дворянського зібрання». На цей час батько первістка ще не мав власної оселі, а, як старший швейцар, мешкав у службовій кімнаті. Тоді будинок «Дворянського зібрання» мав два добудовані дерев'яні флігелі, пізніше розібрані.

Перші уроки читання й арифметики давав синові батько. Сам він, до речі, жодного дня в школі не навчався, але досить пристойно читав і рахував, постійно передплачував газети. Своєму батькові, Івановому діду, Матвій часто дорікав, що той свого часу не віддав його до школи, тому повторював: «Із шкури вилізу, а дітей своїх повивчаю». Дітей у нього було дев'ятеро – чотири хлопчики і п'ять дівчаток, і треба сказати, що всі вони одержали непогану освіту, хоч і не таку ґрунтовну, як Іван.

Спершу навчання в «батьковій школі» йшло не надто добре – часто зникала абетка або букви в абетці, що їх власноруч витирав послиненим пальцем малий Іван, а інколи зникав кудись сам учень. Трохи помучившись із сином, віддали його в науку до церковно-приходської школи. Першим учителем Івана був Василь Ткаль. У школі хлопчик навчався вже добре і постійно одержував нагороди за успіхи в навчанні. Після закінчення церковно-приходської школи І. Стешенко навчався в початковій школі Ступачевської, де протягом двох місяців готували до вступу в гімназію. Згодом батько разом із Ступачевською відвели малого Івана до першої класичної гімназії. Вступні іспити пройшли успішно, а екзаменатори були дуже задоволені хлопчиком і батькові сказали, що він буде зархований одним із перших.

Попри це, батькові хотілося знайти синові ще й репетитора, і він за порадою звернувся до «класного надзирателя» Зіньковського. Спочатку той відмовляв батька, посилаючись на досить ґрунтовну підготовку свого підопічного, однак Матвій Стешен-

ко наполягав. Зіньковський рекомендував йому звернутися до Лідії Коновалової, яка була репетитором, мала добрі відгуки про свою роботу та ще й проживала поряд із гімназією. За уроки вона взяла п'ять карбованців на місяць і пообіцяла щодня навчати малого. Незабаром Л. Коновалова помітила неабиякі здібності хлопчика, стала приділяти йому більше уваги і невдовзі полюбила його, а теплим ставленням здобула прихильність Івана. Він дуже любив її і з захопленням говорив молодшій сестрі Марії, що немає такого питання, на яке він не зміг би знайти відповіді у вчительки.

З Марією в Івана були особливо близькі стосунки. Вона писала О. Тулубу: «...я брата пам'ятаю уже грамотним хлопчиком, і мене читати учив він...». Спочатку читанням ніхто на керував, і до їхніх рук потрапляли випадкові книжки, що їх купував сам Іван у російського купця, який торгував з рундучка лубочними виданнями на вулиці Олександрівській. Гроші на купівлю книжок діти заощаджували з подарованих на ласощі бабунею і тітонькою по матері. Книжки завжди вибирав Іван. Звичайно, перевагу віддавав барвистим малюнкам на фантастичні сюжети, тому першими книжками були: «Бова Королевич», «Еруслан Лазаревич», «Колдун – железный клык» та інші, – а шедевром дитячої бібліотеки стала книжка «Про храброго рыцаря Акторбея и его невесту – прекрасную принцессу Ренцевену».

Коли Лідія Коновалова дізналася про захоплення вихованця, відвела його до бібліотеки і заплатила за абонемент. Із того часу діти стали читати справжню літературу. Були тоді прочитані Жюль Верн, Майн Рід, Брати Грімм, Топеліус та інші. Діти раювали.

Вірші Іван став писати навчаючись у Полтавській класичній гімназії. Перші твори він писав російською. У гімназії Івана однокласники називали «поетом» і навіть замовляли йому вірші для своїх панночок. Таких творів у юного поета набрався цілий зшиток.

Батько з солдатчини повернувся зрусифікованим і вважав, що письменна людина не має користуватися мужицькою мовою, приміром, він ніколи не чув, щоб «учоні» люди говорили «хіба».

Утім, спілкування з простими однолітками та поїздки до родичів у Диканьку робили свою справу – діти між собою говорили українською, а постійні батьківські нарікання призвели лише до того, що вони просто стали приховувати бажання розмовляти рідною мовою.

Коли батько став пристойно заробляти, то побудував будинок на Новопроложеній вулиці № 28 (нині це вулиця Шолом-Алейхема) і власноручно посадив сад, а на честь свого первістка – чудову грушу. Іванові тоді було шість років. Половину будинку Матвій Стешенко здавав в оренду сім'ї, у якої, своєю чергою, тимчасово винаймали частину житла четверо бідних харківських студентів на час своєї практики зі статистики. Місця в будинку бракувало, тому двоє студентів жили у хліві, не маючи навіть ліжка. Коли це неподобство побачив Іванів батько, то приніс їм ліжка і постільну білизну та ледве не плакав, що «вчоні» люди проживають у таких умовах. Невдовзі він запросив хлопців на склянку чаю. Господар пожартував, що нехай, мовляв, не думають, ніби він їх запрошує тому, що в нього є незаміжня донька, – він хотів із ними ближче познайомитися. Втім, у Матвія Стешенка була й інша думка – він мав намір через студентів вплинути на сина, щоб ті віднадили його від захоплення «мужицькою мовою». Батько сказав, що його син пише пісні та вірші, і студенти попросили малого гімназиста щось прочитати. Іван довго соромився, а потім показав російські вірші. Тоді один студент, а був це Іван Липа – майбутній тарасівець і поет, – похвалив хлопця, порадивши не закопувати свій талант у землю, і вже зовсім розчарував батька, сказавши, що не треба працювати на російській літературній ниві, мовляв, там вистачає своїх робітників, а от на українській – їх мало, тому й рекомендував молодому поетові писати українською. Пізніше сестра Марія про це говорила так: «Бідний батько мимохить, сам того не знаючи, вивів нас і поставив на шлях тернистий, який потім дав і нам, і йому багато горя» (Тулуб О. О., 1929. С. 92–93). Крім Івана Липи, у будинку Стешенків тоді оселились Байздренко, Тахтаров та Басько-Баськевич. Вони пізніше познайомили Івана зі своїм приятелем по університету, на той час вже

земським лікарем О. Кривком, який походив із села Хомутиці Миргородського повіту. О. Кривко мав великий вплив на розвиток української самосвідомості І. Стешенка.

Після шостого класу під час літніх канікул молодий гімназист здійснив пішу подорож по двох полтавських повітах. Цікавили його розповіді старих людей про героїчне минуле та пісні мандрівних «українських Гомерів» – кобзарів. Пізніше він скаже доньці Ірині, що вийшов у цю мандрівку «общероссом», а повернувся свідомим українцем.

Утім, цікавість до того, як живе простий люд, та уболівання за нього виявилися в Івана ще в ранньому дитинстві. Якось на леваді він познайомився з маленькою дівчинкою- сиріткою, яка пасла чужих гусей. Дівчинка поскаржилася, що її всі ображають і дуже б'ють. Ноги і руки в неї, попри ще дитячий вік, були в тріщинах, бо постійно мокли в холодній ранковій росі, а взуття вона не мала. Хлопчик довідався від матері, що тріщини можна вилікувати, постійно змащуючи їх коров'ячим маслом. З того часу масло, що давали йому до чаю, Іван відносив на леваду і власноручно змащував дівчинці ноги, туди ж відносив і ласощі, які йому перепадали.

Тоді ж з'явився один із перших його дитячих віршів:

Несчастливая сиротка,
Посеешь ты гусенят,
А как домой приходишь,
Все бить тебя хотят.
Не плачь, моя сиротка,
Как вырасту большою,
То всем задам я перцу,
Всех наступлю ногой.

Навчався в гімназії Іван добре, був переважно першим та іноді другим учнем. За успіхи в навчанні його нагородили книжкою Гомера «Іліада» в розкішному переплетенні. Але з математикою гімназист не дружив, тому батькові порадили залишити його в п'ятому класі на другий рік, та й за віком Іван був малий (гімназію закінчив вісімнадцятирічним). З гімназії

І. Стешенка випустили без медалі, бо між «четвірками» та «п'ятірками» красувалася «двійка» з математики –учителя Андріяшева, який був дуже прискіпливим до Івана.

Українські вірші І. Стешенко розпочав писати у восьмому класі. Через негативне ставлення батька до захоплення сина українською мовою Іван робив це потай, і навіть сестра Марія тоді нічого не знала. Перший відомий його вірш українською:

Люблю тебе, ненько моя Україно!
Люблю я роздолля і волю твою.
Як люблячу матір кохає дитина,
Так щиро і палко тебе я люблю.

Ніколи не гасне любов та святая,
Ніщо не здолає її зупинить.
Вона мені буде, як зірка златая,
На житнечім шляху важкому світить...

Ще під час навчання в гімназії Іван розпочинає перекладати. Перший переклад 12 пісень з «Метаморфоз» Публія Овідія Назона, який зробив гімназист у шостому класі був відправлений до вченого і головного редактора «Университетских известий» В. Іконнікова в університет Св. Володимира. Роботу було помічено і навіть удостоєно нагороди.

1892 року І. Стешенко вступив до університету Св. Володимира на історико-філологічний факультет. Цієї ж осені Іван входить до відомої групи молодих діячів української культури «Плеяда». Залучив його туди Олександр Тулуб у вересні 1892 року. Він згадував, як другокурсником під час перерви побачив у коридорі кремезного юнака-першокурсника, котрий жваво розмовляв зі студентами. Увагу О. Тулуба привернула приємна полтавська вимова, а також те, що студент, не звертаючи жодної уваги на російську мову звернених до нього питань, відповідав лише українською. Виявилось, що цікавий студент приїхав із Полтави де нещодавно закінчив класичну гімназію. Він розповів, що навчається на історико-філологічному факультеті на відділенні слов'янських мов, давно перекладає, володіє французькою та німецькою і пише українські вірші. На той час

О. Тулуб був членом «Плеяди» і пообіцяв познайомити І. Стешенка з гуртківцями. Тулуб запропонував Іванові підготувати для цього цікавий переклад. Стешенко погодився, сказавши, що піде до книгарні Л. Ідзиковського і вибере щось на власний розсуд. Уже через кілька днів він прочитав Тулубові переклад з французької величезної поеми Франсуа Коппе «Старий рибалка» (250 рядків). В призначений день, вони прийшли до милої оселі Миколи Лисенка де Тулуб познайомив Стешенка з господарями – «О. Ант. та М. В. Лисенками, з М. Старицьким, Вол. Антоновичем, Оленою Пчілкою, Одаркою Романовою та іншими. Тут же Стешенко познайомився і з молодією громадою – Л. М. Старицькою О. М. Старицькою, Лесею Українкою, Вол. Самійленком, Єв. Тимченком, М. Славинським та іншими. Тоді ж на вечірці Іван Матвійович вперше виступив з своїм віршованим перекладом поеми – «Старий рибалка» і з того дня фактично вступив до членів цієї громадської молоді, на все життя зберігши найкращі відносини з усіма їми» (Тулуб О. О., 1929. С. 93–95).

Незабаром після знайомства М. П. Старицький запропонував землякові переселитися з Нижньо-Володимирської в будинок по вул. Караваєвській, який тоді займала його сім'я. І. Стешенко скористався цією пропозицією.

В цей же час Стешенко створює соціал-демократичний гурток. Так про це написав Юрій Лавріненко: «Гурток Івана Стешенка у Києві почав формуватись мабуть, у 1893 році» (Лавріненко Ю., 1976).

Спочатку була створена разом із Лесею Українкою, Оксаною Стешенко, Михайлом Коцюбинським, Миколою Ковалевським, Олександром Тулубом, Михайлом Кривенюком українська соціал-демократична організація. Пізніше з цієї організації виросте УСДРП, членом якої стане Володимир Винниченко.

Леся Українка була високої думки про Стешенка-поета. За це красномовно свідчить її вірш-присвята:

До І. М. Стешенка
(уривок)
Сухо, нігде ні билини, все задавило каміння,
Наче довічна тюрма.

Сонце палке сипле стріли на білу крейду,
Вітер здійма порохи,
Душно... води ні краплини... се наче дорога в Нірвану,
Аж ось на шпилі,
На гострому сірому камені блиснуло щось наче
плóмінь:
Квітка велика, хороша свіжі пелюстки розкрила,
І каплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терні непокірні.
Квітку ту вчені люди зовуть *Saxifraga*,
Нам, поетам, годиться називати її – «ломикамінь»
І шанувать її більше від пишного лавру.

Це справді висока оцінка, адже поезія І. Стешенка порівнюється з квіткою, що пробиває камінь байдужості й утисків української мови і культури в тодішній царській Росії. До речі, цей твір за радянських часів не передруковувався.

Ще студентом І. Стещенко зацікавився українською старовиною. О. Моргун пригадує, як вони вдвох щонеділі відвідували на Подолі, біля стіни Братського монастиря, букіністів, розшукуючи старі портрети гетьманів, рушники тощо. Пізніше дочка Ірина запише, що захоплення українською старовиною батько проніс крізь усе життя і, попри матеріальні труднощі, «кожну неділю, кожну вільну хвилину він віддавав на нищпорення по букіністах та товкучках збирає старі українські килими рушники, плахти» (Стещенко І. І. *Формальні відомості до біографії Ів. М. Стешенка*).

У студентські роки І. Стещенко розпочинає свої літературознавчі дослідження. Навчаючись у професора Т. Флорінського, він написав на конкурс працю про М. Гоголя, за яку одержав срібну медаль.

Молодий дослідник переконував: «Гоголь був би ще кращим письменником, коли б писав своєю рідною мовою». Срібну, а не золоту медаль автор отримав тільки тому, що чорносотенний професор угледів у його праці «сепаратистские наклонности».

У 1896 році помер друг І. Стешенка – полтавський земський лікар О. Кривко. Вражений цією втратою Стешенко надрукував у «Зорі» теплі спогади про його життя («Над могилою Ол. Кривка», 1896, ч. 19) під псевдонімом Ів. Січовик. Коли Стешенко був гімназистом, бесіди з ним пробуджували національну свідомість майбутнього поета і міністра.

Після закінчення університету з осені 1896 р. І. Стешенко працює викладачем у жіночій Фундуклеївській гімназії в Києві. Педагогічна робота дуже йому подобається, але, як твердить О. Тулуб, він мріє про магістерські іспити і подальшу наукову працю. Однак І. Стешенкові не судилося зайнятися ані педагогічною, ані науковою діяльністю.

У березні 1897 р. Марія Вітрова – народниця з Чернігова, колишня слухачка Вищих жіночих курсів, – не витримавши знущань жандармів у Петропавловській фортеці, здійснила самоспалення. Ця трагічна подія набула широкого розголосу. По всій царській Росії пройшли студентські заворушення. Не оминули вони й Києва. Київські студенти вирішили відправити по загиблій панахиду, але їх не пустили до Володимирського собору. Гурт перейшов на протилежний бік вулиці й зупинився перед медичною клінікою. Заспівали вічну пам'ять Вітровій, але генерал жандармерії Новицький на коні з козаками-дончаками оточили студентів. Генерал наказав розійтися. Студенти не підкорились, було заарештовано близько півтисячі молодих людей. Другого дня події продовжилися. Ті, хто не брав участі в панахиді, зібралися біля університету і з піснями рушили в напрямку до Бессарабки. Цього разу студентів нагаями козаки загнали до арештантського відділку.

Іван Стешенко участі в цих подіях не брав, але він вже давно був під наглядом в жандармерії (Тулуб О. О., 1929. С. 11–12). Жандарми звернули увагу на нього ще влітку 1896 року, коли він гостював на селі у О. Кривка, де вони з господарем вели пропаганду між селянами. Наслідком доносу якогось відставного унтер-офіцера стало жандармське слідство і виклики на допити. Тому в жандармерії не було секретом його захоплення соціал-демократичними ідеями. Увечері до І. Стешенка увірва-

лися жандарми і застали на гарячому – він писав для галицького видання «возмутительную» статтю. В результаті він опинився в Лук'янівській в'язниці, де й провів майже півроку – аж до весни 1897 р. Серед заарештованих у «вітровській справі» студентів до Лук'янівської буцегарні потрапила і Оксана Старицька, але її випустили за два тижні. Звичайно, романтичні стосунки Івана з Оксаною розвивалися ще до в'язниці, але під час перебування там вони дали одне одному слово, що поберуться, тільки-но Стешенко вийде на волю. Так і сталося – за два дні після виходу з в'язниці Іван Стешенко бере шлюб з Оксаною Старицькою.

Після звільнення з в'язниці Стешенкові було заборонено проживання в університетських містах Росії та педагогічна діяльність. Місцем заслання молоде подружжя обрало Чернігівську губернію. Протягом 1897–1900 рр. вони проживають рік на дачі в Заньковецької та М. Садовського на Чернігівщині (в так званому «Марусиному курені») та два роки в садибі Г. І. Квятковського (члена «Старої громади») в Броварах.

На засланні І. Стешенко готується до магістерських іспитів і вивчає мови: італійську, іспанську та багато слов'янських. Вивчає «Енеїду» І. Котляревського. Як результат цього студіювання 1898 року постала його перша велика наукова праця – «Поезія І. П. Котляревського».

Праця І. Стешенка «Поезія І. П. Котляревського» була висунута на здобуття Пушкінської премії Російської академії наук. Премію одержали І. Стешенко та А. Кримський, який написав рецензію на монографію.

У цей період виходять дві поетичні збірки Івана Стешенка: «Хуторні сонети» (1899 р.) та «Степові мотиви» (1901 р.).

На засланні разом із дружиною Іван Стешенко береться за грандіозний проект з упорядкування словника української мови. Ця праця йшла паралельно з груповою роботою, що її очолював Б. Грінченко.

За бібліографічними даними, що їх наводить О. Тулуб, словник Стешенка побачив світ у 1909 році, перевиданий в 1914 (Хорунжий Ю., 1994. С. 212).

Перебуваючи на засланні, Іван Стешенко був під пильним оком жандармських наглядачів: вони відчували, що це небезпечна і дуже впливова людина. Його двічі турбували обшуками, та І. Стешенко був тоді вже дуже обережним і нічого підозрілого в себе не тримав.

У 1900 році сім'я Стешенків повертається до Києва. З цього часу він все менше віддає часу літературній праці, а більше уваги приділяє громадській та політичній діяльності. Педагогічна робота йому заборонена, тому заради шматка хліба Стешенко був змушений служити в управлінні Південно-Західної залізниці та в міській думі, де отримав посаду помічника секретаря, але з міської думи його звільняють за поданням жандармерії.

У червні 1903 року І. Стешенко стає секретарем Правління Київського «Литературно-артистического общества» в новому його складі.

Як член товариства «Нестора-літописця» І. Стешенко 1903 року виступив з промовою на святі відкриття пам'ятника І. П. Котляревському на тему «О художественно-литературном значении произведений И. П. Котляревского и его заслугах».

«30 серпня 1903 року вже перед самим засіданням в будинку ім. М. Гоголя розійшлася чутка, що гостям з Галичини та Буковини дозволено виголосити привітання на українській мові, але більше нікому. Академічні звіти були зроблені двома промовцями Олександром Єфіменком і Іваном Стешенком. Обидва були виголошені російською мовою» (Дорошенко Д., 2007. С. 72).

Уперше роль Котляревського прирівнювалася до ролі реформаторів; на думку І. Стешенка, письменник увів Україну «в коло культурних націй і тому посів в Україні таке місце, як Данте в Італії, а Пушкін в Росії» (Стешенко І. 1903).

Про полтавські святкові події Д. Дорошенко написав: «Частина учасників... сфотографувалася тоді в Полтаві на одній спільній групі... Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенька Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), коло неї Олена Пчілка, а там далі – професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка,

Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Стешенко, Єфремов, Микола Левицький, Шраг і цілий ряд старших та молодших діячів. Де б можна їх усіх вкупі побачити? (Дорошенко Д., 2007, С. 72).

На приміщенні нинішнього кінотеатру «Колос» в Полтаві, де відбувалися ці урочистості, є меморіальна дошка з іменами присутніх тоді корифеїв української культури але І. М. Стешенкові – одному з активних учасників цих свят – місця на меморіальній дошці не знайшлося. Такою ворожою персоною для радянських можновладців він був.

У 1904 році І. Стешенко працює в редакції українського літературного альманаху «Нова Рада» разом із Оленою Пчілкою, М. П. Старицьким та Л. М. Старицькою-Черняхівською. Цього ж року в Києві на вулиці Великій Підвальній Микола Лисенко відкриває музично-драматичну школу, де професор В. Перетц викладає історію світової драми, а І. Стешенко – історію драми української.

24 березня 1904 року в сім'ї Стешенків сталася радісна подія – народився син Ярослав. Батько багато уваги приділяє його вихованню. У листах він завжди звертається до нього як рівного, дорослого.

Наприкінці 1906-го р. в Києві за ініціативою М. Грушевського утворюється громадське наукове товариство академічного типу – «Українське наукове товариство» за зразком львівського НТШ з метою організації й розвитку української науки та пропаганди її досягнень. Головою товариства став Грушевський, а секретарем Стешенко.

У цей період Іван Стешенко розпочинає активну лекційну діяльність – читає популярні лекції для народу в Лук'янівському і Троїцькому народних домах, у «Просвіті» та театрі Соловцова, робить вступні промови до веснянок і купальських танків та пісень у виконанні університетського хору під керівництвом О. Кошиця. Із лекціями він виступає не тільки в Києві, а виїздить до Чернігова, Єлисаветграда, Білої Церкви, Прилук, Золотоноші та Полтави.

Стешенко разом із дружиною в 1908 році відновлює вертеп, давній український народний ляльковий театр, відомий в Україні з XVII століття. Вистави відбувалися в скриньці, що мала вигляд двоповерхової церкви, або будиночка. Вертепник знизу рухав за дротики ляльки і, змінюючи голос, говорив за них. Вистави ці відбувалися на ярмарках, на міських площах та по хатах. Як правило, вистави складалися з двох частин: релігійного змісту та інтермедійної, побутової. Головними героями були Циган, Козак, Шинкарка, Москаль, Жид та інші. З вертепом Стешенки виступали з великим успіхом у Києві, Чернігові та Росії. Цією справою зацікавились у Росії, і в результаті «Вертеп» придбав Московський театральний музей імені Олексія Бахрушина. Цей експонат, власноручно виготовлений подружжям Стешенків, зберігається там і досі.

У цей час Іван Стешенко став уже настільки відомим і шанованим фахівцем, що 20 квітня 1911 року академік О. Шахматов звернувся до нього з листом-проханням написати для видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» «Начерк української літератури за XIV–XVIII в. (до Котляревського)». Цю роботу автор виконує швидко і з задоволенням. Дослідниця творчості І. Стешенка Галина Александрова припускає, що саме до цього часу належить написання літературознавцем «Історії української літератури» – незакінченої праці, що і є ніби частиною проекту «Начерк української літератури за XIV–XVIII в.» (зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського) (Александрова Г. А., 2008.). Автор постійно говорить про категорію «духу» як основу романтичного трактування історії літератури, про категорію «народ» і «народність літератури». Звичайно, фундаментом того були власні захоплення Стешенка соціал-демократією. Це, зрештою, приводить його до роздумів про націоналізм і космополітизм у літературі і до критики націоналізму та проблеми злиття націоналізму з космополітизмом. Справжнє народолобство він пов'язує не з націоналізмом, а з класовим підходом.

Як бачимо, класовий підхід до літературних процесів з'являється задовго до радянських часів, більше того – Стешенко

демонструє його ще раніше в аналізі соціального змісту творчості І. П. Котляревського.

Пізніше Стешенко так скаже про «народність»: поширення української літератури серед селян не може бути мірилом мистецької вартості художнього твору, бо чим він складніший, тим він менш зрозумілий народному читачеві. Запитуючи, чому Шевченко писав не тільки про село, він відповідає: «Тому, що одними інтересами народу як класу не проживеш, тому, що є щось глибше елементарної психіки народу: се духовні скарби, витворені геніями всього світу, – правда, в повному обсязі неприступні нерозвиненому народові» (Стешенко І. М., 1913).

Попри суттєву вікову різницю, І. Стешенко був у дружніх стосунках із дядьком своєї дружини Миколою Лисенком і навіть супроводжував його в останній подорожі Полтавщиною в липні 1911 року. Тоді вони відвідали села Галицьке, Горби, Жовнин та Гриньки, де народився славетний музика. У цій поїздки Стешенко став свідком зустрічі Миколи Лисенка зі слугою його батька – 90-літнім Созонтом Гавриловичем Дерев'янком, який супроводжував і доглядав малого Лисенка, коли той був ще гімназистом, спершу в Полтаві, а потім у Києві, та навіть у поїздки до Лейпцизької консерваторії. Цю зустріч так описав Стешенко за рік після смерті композитора: «І в сей мент я побачив, як з-за дому в білій одежі виходить білий, як молоко, дід. Бадьорий і живий.

– Боже, – скрикнув він, побачивши Миколу Віталійовича, впав навколішки і почав пильно хреститися до неба, дякуючи, що довелося побачити дорогу людину. Він заплакав. Кинувся до руки Миколи Віталійовича. Сей його обняв. Поцілував. Мент був надзвичайної сили, тривоги, хвилювання і разом з тим рідкого в світі щастя. Перші хвилини ніхто не вимовив ні слова».

Іван Стешенко виголосив промову біля могили свого старшого колеги, вчителя і наставника Миколи Лисенка, що закінчувалася словами: «...плач, народе! Плач велика Україно, по своєму великому сину» (Тулуб О. О., 1929).

З ініціативи П. Ковжуна у 1913 році в Києві організовується журнал «Сяйво», який виходив двічі на тиждень. Іван Стешенко відразу бере в ньому участь, а незабаром стає його редактором. Журнал виходив українською мовою протягом 1913–1914 років. Часопис інформував про всі види українського мистецтва, в ньому друкувалися твори тогочасних українських письменників. На жаль, журнал було заборонено російським урядом на початку Першої світової війни.

Перша світова війна привела до Києва потік сімей біженців із Галичини. Попри заборону української школи, для дітей-біженців 18 березня 1915 року була відкрита так звана Тетянівська гімназія. Спочатку Стешенко викладав у цій гімназії, а згодом став її директором. У той час було складено низку програм, методик та підручників – ця велика робота стала тим фундаментом, на якому після перевороту 1917 року розбудовувалася українська освіта.

Навесні 1916 року добрий знайомий Івана Стешенка, земляк і в майбутньому відомий український письменник у чеській еміграції Василь Королів-Старий запропонував родині Стешенків придбати «поетичний дімок» у Чернечому Яру поблизу Диканьки у його тітоньки, вдови сільського чернечоярського священика. Листування щодо купівлі провадила дружина Стешенка Оксана; уже у травні того ж року була оформлена купча. Будинок був на цегляному фундаменті, на два входи. Стояв він під горою проти сонця, поблизу соснового лісу. За сотню метрів від будинку починалися заплави річки Ворскли, вдалині бовваніли гори, вкриті великим Кочубеївським лісом. Місце справді надзвичайно поетичне і затишне. Сюди любив приїздити Іван Стешенко, бували там Черняхівські, Старицькі та інші друзі Стешенків.

У Лютневу революцію 1917 року Іван Стешенко приходить із великим політичним багажем та досвідом роботи в різних громадських українських організаціях. Ліберальні кола Києва висувають кандидатуру Стешенка до «Громадського виконавчого комітету». У той час він бере жваву участь у соціал-демократичному виданні «Робітнича газета». У травні 1917 року

там він друкує вірш «Коваль», присвячений українському народові. Псевдонім – Іван Степура. Пізніше під цим псевдонімом він публікує поезію «Ми не кличемо до бою», а під власним прізвиськом – гімн «Вже воскресла Україна», а гімн «Гей, не дивуйтесь добрії люди» на слова Стешенка стає популярним на всіх київських маніфестаціях. Мелодія цього гімну була добре відомою кожному українцеві – з пісні «Гей, наливайте повнії чари». І. Стешенко разом з однодумцями започатковує «Товариство шкільної освіти» і стає його керівником.

Він починає провадити радикальну політику в розвитку національної освіти і всебічної українізації. Невипадково друзі його назвали «Іваном-воїном» (Чикаленко Є., 2004. С. 92). Його тодішній національний радикалізм можна порівнювати тільки з мілітарною політикою, яку пропагував в Україні у цей час Микола Міхновський.

Після перемоги в Росії Лютневої революції в Україні розпочався громадянський рух із дерусифікації, що здійснювався за двома напрямками: шляхом громадських ініціатив зі створення на місцях українських шкіл різних типів і шляхом клопотань перед Тимчасовим урядом. Унаслідок цих клопотань 28 березня 1917 року з'явилася доповідь міністра освіти Тимчасового уряду О. Мануйлова, у якій він висловився «за допущення в школах київського навчального округу навчання з усіх предметів українською мовою...» Наступне розпорядження міністра освіти: навчання в народних школах Київського навчального округу має бути українською мовою із забезпеченням рівних прав для національних меншин, а російська мова залишалася обов'язковою для всіх із другого року навчання.

У березні 1917 року, коли організувалася Центральна Рада, було створено 9 комісій. Від просвітницьких організацій Києва до шкільної комісії обрано Івана Стешенка. Його призначають головою редакційної комісії. У квітні 1917 року Стешенко як голова комісії передав до ЦР пропозицію про скликання Українського педагогічного з'їзду, про що зробив доповідь на сесії УЦР. На сесії також прийняли рішення про необхідність заснування при Центральній Раді української шкільної ради, оскільки через петроградське представництво справи йшли надто довго.

Для організації української школи 18 квітня 1917 року в Києві було скликано всеукраїнський педагогічний з'їзд, на який прибуло близько 500 осіб. Голова Товариства шкільної освіти І. Стешенко відкрив його такими словами: «Вчителі України! На нашу долю випало велике щастя бути першими діячами на ниві рідної освіти, робити те, про що мріяло багато з нас, про що мріяло і за що страждало не одно перед нами покоління.

Нині ми маємо це щастя і віддамо ж всі свої сили, щоб справу рідної освіти повести якомога краще. Бо в тій рідній освіті підвалини національного життя нашої України, рідного нашого краю...» (Стешенко І., 1917).

Голова з'їзду запросив на почесне місце першого українського куратора М. Василенка і запропонував учасникам з'їзду привітати його. З'їзд вітав М. Василенка гучними оплесками. Свою відповідь Василенко виголосив українською мовою, зокрема він сказав: «З'їзд вийшов з народних кругів. Програму виробили українські громадські діячі, а не урядовці. Треба на новім ґрунті, ґрунті братства й рівності народів, будувати дуже відповідальну справу. Делікатна педагогічна справа вимагає особливо обережного поступовання. На місце одної деспотії не можна поставити другої. Це повинно бути гаслом з'їзду (Соловей Д., 1965).

Отже, Василенко вже у першій промові не надав педагогам моральної підтримки, у його словах відчувалося невдоволення тим, що з'їзд зібрався з громадської ініціативи. І хоч на з'їзді ще не обговорювалося жодне питання і невідомо було, що вирішать учасники форуму, помічалося бажання «тримати його за вуздечку». Те, що Василенко не був українським патріотом, видно і з того, що пізніше, влітку 1917 року, коли його було призначено на посаду товариша міністра народної освіти при міністерстві Мануйлова, він їде до Москви на підрядну працю «четвертого помічника міністра освіти», попри те, що в цей період розпочалося нове національне відродження українського життя, і кожна культурна одиниця була потрібна в Україні.

24.04.1918 року київськими діячами українського мистецтва був створений комітет українського національного театру. До

його президії увійшли М. Старицька, В. Вілінська, Н. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Стешенко, Л. Антонович І. Мар'яненко та І. Стешенко. Влітку 1917 року цей комітет ввійде, як комісія до Генерального Секретаріату народної освіти (Український національно-визвольний рух., 2003. С. 968).

26 червня 1917 року І. Стешенка призначають Генеральним Секретарем освіти, тобто він стає першим українським міністром освіти. У червні того ж року був створений Перший Військовий Генеральний Секретаріат України до якого ввійшли Іван Стешенко, Хведір Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Борис Мартос, Микола Стасюк і Павло Христюк.

3 липня 1917 року на засіданні Малої Ради між членами УЦР виникла суперечка щодо полку Павла Полуботка. Цей полк прямував з Чернігова на фронт через Київ. Під час тимчасової зупинки в Києві вояки відмовилися їхати на фронт, доки їх не перейменують на полк ім. Павла Полуботка. Крім того, полковий комітет заявив про свою готовність захищати УЦР. Тим часом «полуботківці» зайняли артилерійські склади, міську міліцію, штаб київської комендатури, державний банк, арсенал, захопили міську гауптвахту і випустили кримінальних в'язнів, а начальника київської міліції пор. Лепарського заарештували і тримали під домашнім арештом. Таким чином, влада фактично перейшла до заколотників. 4 липня звістка про ці події дійшла до Петрограда. Тимчасовий уряд наполягав на негайній відправці війська на фронт і поставив ультиматум, що тільки в цьому разі влада визнає автономію УЦР. 3 липня 1917 року на засіданні Малої Ради Стешенко був за те, щоб залишити полк у Києві. Він заявив: «На це ми маємо не тільки моральну підставу, ...нам мілітарна підпора обов'язково потрібна» (Хорунжий Ю., 2008. С. 61).

Але тиск Тимчасового уряду змусив Грушевського з колегами погодитися на відправку «полуботківців» на фронт з умовою, що полк іменуватиметься Українським. До нашого часу багато хто схиляється до думки, що за повстанням «полуботківців» стояв М. Міхновський, але прямих доказів цього немає. Для нас цікаво те, що в питанні української мілітарної політики погляди

Міхновського та Стешенка збігалися. Історія згодом доведе їхню правоту. Втім, той факт, що «полуботківці» так легко захопили владу в Києві, показав усім недалекоглядним політикам, що влада має спиратися на реальну військову силу. В справі «полуботківців» навіть Петлюра не висловився за те, щоб залишити повсталий полк у Києві і використати його для захисту влади ЦР.

У липні 1917 року Рада університету св. Володимира вислала до Тимчасового уряду меморандум, у якому категорично виступала проти «нав'язування населенню чужої й малозрозумілої мови, що з'явилася не яко продукт органічного розвитку, але штучно створена так, щоб бути найменше подібною до мови російської» (Соловей Д., 1965. С. 17). У меморандумі висловлювалася різка незгода з тим, щоб цю «штучну» мову впроваджувати до шкіл; Рада університету пророкувала, що заміна російської мови «штучно створеною і не досить ще виробленою» українською мовою призведе до затримання просвіти серед народу, який змушено ту мову вживати.

У такому оточенні доводилося працювати І. Стешенкові. Його політика прискореної українізації лякала навіть друзів, які ставилися більш помірковано до цього питання, а вороги-русифікатори висміювали і бойкотували українізацію.

Восени 1917 р. І. Стешенко доповідав у Комітеті ЦР про те, що Коаліційна Рада київського студентства порушила клопотання про потребу створення при Центральній Раді окремого комісаріату для вищих шкіл – для нагляду та втілення в життя принципів демократизації вищої школи. При обговоренні цієї справи Ковалевський підтримав подання, кажучи, що в багатьох вищих школах царський уряд зосередив значну кількість чорносотенних професорів, тож нагляд за університетами без порушення їхньої автономії вкрай необхідний. Так само й Зарубін, помічник секретаря для національних справ, підтримав ініціативу, зазначивши, що в Київському університеті справді скупчено чимало контрреволюційних і ворожих українцям професорів і що Цитовича, ректора університету, потрібно усунути. Після цього обговорення Комітет ЦР доручив Генеральному секретаріатові «випрацювати проект надзору над київськими вищими

школами». Нарешті, за повідомленням «Киевской мысли» від 13 жовтня, ректор Цитович таки змушений був подати до міністерства освіти Тимчасового уряду заяву про звільнення його з посади. Те саме зробили проректор та декани: Бубнов, Де-Метца, Спекторський і Садовень. Спонукало їх до демісії, певно, не тільки вороже ставлення до них, особливо до Цитовича, студентства, а й заява І. Стешенка, генерального секретаря освітніх справ при Центральній Раді, в якій він сказав: «Тільки хто є приятелем українського народу, той може вести свою працю вкупі з Генеральним Секретаріатом для справ освіти, а хто є ворогом українського народу, той має опустити свою посаду».

12 жовтня 1917 року Генеральний Секретаріат освіти України оприлюднив звернення до керівників вищих, початкових та середніх шкіл України, у якому «визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих, початкових і др. школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література і географія та історія України)» (Український національно-визвольний рух, 2003. С. 843). Наступного дня Генеральний Секретаріат освіти поширив звернення «До Української людності», в якому, зокрема, говорилося: «Досі народові, з оплачених ним податків, давали тільки крихти. На ті крихти відкривали так звані народні школи. Звідтіля виганяли рідну мову і давали тільки початкову науку, яка не може просвітити очей народних.

Тепер справи змінились. В школі повинно залунати вільне, правдиве слово.

На селах повинні закладатись вищі від початкових школи, в які можна буде переходити просто.

Нині все буде робитись, щоб просвітити народ, щоб довести діло до такої високої науки, яка потрібна для людського щастя...» (Український національно-визвольний рух, 2003. С. 849).

Занепокоєний активним діями Центральної Ради та особливо Генерального Секретаріату освіти України Тимчасовий уряд Росії направив 17 жовтня 1917 року телеграму до Києва з вимогою прибути до Петрограда Генеральним секретарям: Винниченкові, Стешенку та Генеральному контролеру Зарубіну. Телеграма такого змісту: «По распоряжению министра-пред-

седателя прошу Вас безотлагательно выехать [в] Петроград для личных объяснений по поводу появившихся сообщений об агитации на Украине [в] пользу созыва суверенного украинского Учредительного Собрания (Український національно-визвольний рух, 2003. С. 862).

4 листопада 1917 року на засіданні Генерального секретаріату Стешенко зробив заяву про необхідність надання прав Секретаріату без санкції центральної влади вирішувати питання українських гімназій. Пропозиція була підтримана, оскільки генеральні секретарі мають усі права міністрів в Україні.

На VII сесії Центральної Ради, що проходила з 29.10 по 2.11.1917 року Стешенко повідомив про певні здобутки у справі української освіти, зокрема такі: було створено 25 українських гімназій, крім Народного університету й Академії мистецтв, планувалося відкрити Педагогічну академію.

«Ще перед Першою світовою війною українські мистецькі кола Києва мріяли про створення власної української вищої мистецької школи. Найбільше захоплювався цими мріями мистецтвознавець проф. Дмитро Антонович. Аж нарешті після революції настала змога здійснити ці мрії.

З доручення Ів. Стешенка створена була комісія, що мала провести підготовчу працю щодо створення Академії. В комісію увійшли: Григорій Павлуцький (голова), Дмитро Антонович, Микола Біляшівський, з мистецтв – Микола Бурчак, Василь Кричевський, Олександр Мурашко та ще дехто. Комісія почала регулярно працювати наприкінці серпня 1917 року... 18 листопада 1917 року (всі дати подано за новим стилем) Центральна Рада затвердила статут і штати Академії... Нарешті, настав день відкриття Академії – середа, 5 грудня 1917 року...

5 грудня 1917 року на засіданні Малої Ради Стешенко зачитав підготовлений законопроект про тимчасове шкільне управління, за яким усі школи в Україні переходили в підпорядкування Секретарства національних справ під наглядом Шкільної ради. Стешенко дбав не тільки про українську освіту – він ставив питання про фінансування польських та єврейських шкіл і виділення коштів на друкування підручників. На друкування

нот, з подачі Генерального секретаря освіти, в грудні 1917 року було асигновано 6 000 крб.

У цей період багато шкіл і гімназій в Україні, за власною ініціативою, звертаються безпосередньо в Секретаріат освіти з проханням про їх українізацію. Так, 7.12.1917 року була розглянута заява Павленківської міської гімназії в Полтаві про її українізацію. Підписав заяву директор гімназії Павло Григорович Голобородько (ЦДАВОВУ. Ф. 2581. Оп. I. Спр. 127). Після злочинного вбивства Івана Стешенка цей навчальний заклад до 1919 року мав його ім'я. Приміщення гімназії збереглося до нашого часу.

У грудні 1917 року на VIII сесії Центральної Ради Стешенко заявив: «Казенні гімназії на Україні досі вважаються московськими тільки через те, що там учили московською мовою. Учителів-москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаться української мови, коли бажають працювати на Україні (оплески в залі). Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими (оплески). В крайньому разі по вищих школах можна читати лекції кількома мовами» (Хорунжий Ю., 2008. С. 63).

Це була відповідь генеральному секретарю великоруських справ в уряді УНР Дмитрові Одинцю, який пропонував університети в Україні лишити російськими, а поряд із ними відкривати українські, польські та єврейські школи, коли на це стане державних коштів України. 28 грудня 1917 року був прийнятий «Закон про скасування шкільних округ». Шкільні справи було тимчасово передано до відання комісаріатів, щоб згодом передати всі справи місцевому самоврядуванню.

Тільки 3 січня 1918 року на засіданні Генерального секретаріату Іван Стешенко доповів законопроект про скасування закону Російської імперії про видачу надбавки вчителям і чиновникам російського походження «за обрусение края». Цей законопроект було прийнято. А 8 січня 1918 року було затверджено законопроект, поданий Стешенком, про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури у початкових, середніх та вищих школах усіх відомств.

Взимку 1918 року більшовики під проводом Муравйова захопили Київ і кинулися розшукувати Івана Стешенка, щоб розстріляти. У страшну завірюху пішки Стешенко подався з Києва і врятувався тоді від більшовицьких куль.

З приходом до влади гетьмана Скоропадського призначений ним міністр освіти М. Василенко розпочинає політику згортання українзації, започаткованої Стешенком. Багато міністрів П. Скоропадського були кадетами і фактично проводили політику Мілюкова, який, у свою чергу, сповідував ідею «великої и неделимой». Проте уряд Скоропадського не міг обійтися без допомоги Стешенка, і його призначають 10 червня 1918 року Генеральним комісаром освіти, але фактично не дають змоги нічого робити на ниві української освіти. Тому він домагається згоди міністерства вийти у відставку і прийняти кафедру в Кам'янець-Подільському університеті.

20 липня 1918 року І. Стешенко отримує посвідчення про надання відпустки з 25 липня по 25 серпня (ІЦАВОУ. Ф. 2201), а 23 липня 1918 року — дозвіл на безкоштовний проїзд до Полтави, щоб відпочити у своєму маєтку в Чернечому Ярі, тоді Зінківського повіту Полтавської губернії, а водночас і підготуватися до майбутньої наукової праці. Як бачимо, від'їзд Стешенка з Києва не був ні для кого несподіванкою і таємницею.

У ніч з 29 на 30 липня 1918 року Іван Стешенко разом із 14-річним сином Ярославом прибув із Києва на вокзал Полтава-Київська. Була глупа ніч, тому візника вони не знайшли і пішли пішки, зрізавши шлях через Павленківську вулицю повз гімназію, що була українізована за його рішенням, провулком (на сьогодні його вже немає) підходили до Куракінської вулиці.

На розі Куракінської їх перестріли двоє незнайомців, після команди «руки вгору» миттєво пролунало два постріли. Стешенко був двічі поранений у голову. Убивці зникли і навіть не поцікавилися пакунками, які несли батько з сином. На постріли вибігли люди. Івана Стешенка перевезли до лікарні, але він, не приходячи до тями, вранці помер. Це було одне з перших політичних убивств в Україні.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається дозвіл німецькою мовою на носіння зброї, виданий німецькою комендатурою І. М. Стешенку 12 червня 1918 року. Навіть це знали його вбивці, тому одночасно з командою «руки вгору» і пролунали постріли, що добре запам'ятав його син Ярослав. Все це наводить на думку, що вбивці були пов'язані з міністерством освіти, інакше хто б повідомив про час приїзду Стешенка до Полтави та про те, що він буде озброєний. Ось які спогади про це залишив Віктор Андрієвський, який був губернським комісаром освіти на Полтавщині в 1917–1918 рр. Дізнавшись про вбивство Стешенка, Андрієвський вдень кинувся до поліції та до губернського старости Ноги, вимагаючи негайного розслідування, але чомусь натрапив на абсолютну незацікавленість та зволікання. Андрієвський відправив телеграму до Києва, але не отримав жодної відповіді. Телеграму до дружини взагалі не доставили, і вона про трагедію дізналася тільки з газет.

А як же поставився до цього сам міністр М. П. Василенко, якому безпосередньо був підпорядкований І. Стешенко? Про це Андрієвський пише так: «Тут наприкінці ще мушу зазначити, що міністр освіти виявив найменше заінтересовання в тій справі: принаймні на мою телеграму, а потім і докладний рапорт про подію я не удостоївся ніякої відповіді» (Єфремов С., 1997. С. 45).

Багато хто вже тоді говорив про замовне політичне вбивство, але це стало достеменно відомо після публікації щоденника С. Єфремова в 1997 році, який у Полтаві зі слів Товкача записав 20 грудня 1923 року: «Дізнався від Костя Івановича страшні подробиці про вбивство Івана Стешенка. Засудила його на смерть большевистська організація Зіньківського повіту; засуд виконав один з членів цієї організації. Звуть його – Башловка. Чому засуд впав саме на Стешенка – не зрозуміти. Башловка сам розказував Костеві Івановичу. Коли б це я не від Костя Івановича чув – я б не повірив: така це без краю безглузда, божевільна якась історія. А втім – чи ж божевільня у всяких формах і проявах у нас взагалі бракувало?» (Хорунжий Ю., 2005. С. 231). Ю. Хорунжий у книжці «Мужі чину» посилається на лист Стешенка до сина Ярослава з Чернечого Яру, в якому той повідомляє, що на літніх вакаціях у селі Великі Будища Зіньківського

повіту він вів курси українізації для вчителів місцевої школи, – і саме в цьому Хорунжий вбачає причини замаху на Стешенка. «Мабуть, він їм дуже заважав, читаючи українознавство на вчительських курсах в їхньому повіті. А ще його діяльність як міністра і генерального комісара народної освіти в українських урядах...» (Хорунжий Ю., 2005. С. 231).

2 серпня полтавці проводжали домовину видатного земляка до Південного вокзалу, звідки потяг повіз її до Києва. У неділю 4 серпня Київ ховав Івана Стешенка. Цю трагічну подію так описав очевидець і друг покійного О. Тулуб: «Похорон був надзвичайний, небувалий. Коло Володимирського собору сила-силенна народу. В соборі – домовина вся в квітках, червоної китайки, якою встелено домовину, майже не видно... Багато квіток, а ще більше вінків жалібних, з написами на стрічках – простими і щирими: «Достойному синові українського народу», «Борцеві за вільну рідну школу», «Найкращому громадянинові», «Другові», «Заступникові бідних» і т. д. (вінків більше 200 від різних організацій та приватних осіб)...

О другій годині дня труну, вкриту червоною китайкою, під жалібні дзвони і молитовну пісню багатьох хорів винесли з собору. Тихо рушив похід по Бібіковському бульвару (тепер Шевченків), витягнувшись на протязі верстви...

Всіх, що бажали потрапити на закінчення похорону, кладовище не могло вмістити. Навколо могили розташувалися хори й депутації.

На останку була коротенька, але надзвичайно тепла промова видатної нашої письменниці Л. М. Старицької-Черняхівської. «Та Україна, котра вийшла з Вами спочатку революції на вулицю, тепер проводить Вас... Ви жили громадським життям, але не були політиком... Коли ми чуємо тут слова селянина, слова робітника, коли ми чуємо Вашого учня, то ми бачимо, що не для власної честі і слави ви брали на себе ці тяжкі обов'язки... Щастя народу було для Вас вище всього і для цього Ви брали на себе цей тягар. Колись, як були похорони Миколи Лисенка, Ви сказали: «Плач Україно, ти втратила найдорожчого сина»...

Тепер на Вашій могилі я скажу: «Плач Україно, ти втратила одного з найкращих синів своїх»...

Під загальний спів всіх присутніх «Заповіту» Шевченка труну опустили в могилу.

Поховали І. М. Стешенка поруч з могилою нашого славетного музики Миколи Лисенка (на головній алеї, недалеко від брами кладовища)».

Попри конфлікт І. Стешенка з міністерством освіти в питанні прискореної українізації, всі витрати на похорон взяв на себе уряд Павла Скоропадського.

У Полтаві на місці вбивства Стешенка на вул. Куракінській (нині Жовтневій) саме навпроти вул. Нечуя-Левицького було споруджено пам'ятний дубовий хрест. У той час Павленківській гімназії м. Полтави надане ім'я І. М. Стешенка. Тоді ж, у 1918 році, колишню київську вулицю Малу Володимирську, пізніше Столипінську було перейменовано на Стешенка, на цій вулиці в будинку № 31 мешкав він із сім'єю. За рік її перейменували у вул. Гершуні, потім Чкалова, сучасна назва – Олесья Гончара. У Кам'янці-Подільському діяла державна гімназія імені Івана Стешенка.

Однак із 1929 року навіть згадувати ім'я Стешенка заборонено. Незважаючи на його походження (батько кріпак), попри його захоплення свого часу соціал-демократією і марксизмом, ув'язнення в царській тюрмі, постійне опікування найбіднішим людом, більшовики брехливо й цинічно начепили на Івана Стешенка личку «буржуазного націоналіста».

У вересні 2008 року на приміщенні старої школи у с. Великих Будищах встановлено меморіальну дошку з барельєфом Івана Стешенка роботи полтавського скульптора, члена Національної спілки художників України М. Посполітака. Це перша в Україні меморіальна дошка нашому великому просвітителю. На святі звучав забутий гімн І. Стешенка «Гей, не дивуйтесь добрії люди» та молитва на його ж слова «Зоре моя, любий раю!» у виконанні народного артиста України Тараса Духнича. Написав музику до молитви для цих урочистостей полтавський композитор Олексій Чухрай.

Іван Стешенко повертається вдячною народною пам'яттю, квіткою ломикаменем розлушує вікову зашкарублість, за якою сяє-нуртує світло нашого духовного очищення, повертається в

рідну незалежну Україну, на святий жертovníк якої він поклав тяжку, неоціненну працю і власне життя.

Джерела та література

1. Українка Леся. Уривки з листа до Івана Стешенка. Повне академічне зібрання творів у чотирнадцяти томах. Том 5 : Поетичні твори, Луцьк, 2021. 925 с.
2. Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Павловский. Полтава : ПУАК, Типография приемников Дохмана. 1912. 2, VI, 238, [1] с.
3. Стешенко І. І. Формальні відомості до біографії Ів. М. Стешенка // *Архів музею М. Старицького в Києві*. Ф. ММС. 939. Спр. 10936.Р.Д.544. 3 акр.
4. Біографія І. Стешенка, правлена рукою І. Стешенка. *Відділ рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 15. № 350. 3 арк.
5. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репринтне видання. Вступна стаття М.Г. Жулинського. – Луцьк : Волинська обласна друкарня. – 2006. – XVI с. + 928 с.: іл. 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).
6. Тулуб О. О. Іван Стешенко. 1873–1918 (Спомини і матеріали). *Україна*. 1929. Кн. 38. С. 92–104.
7. Ротач П. П. Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава : Полтавський літератор. 1993. 160 с.
8. Лавріненко Ю. Рух вільної спілки. *Український історик*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1976. – № 1–4.
9. Хорунжий Ю. Бібліографія творів Івана Стешенка. Уклад О. Тулуб. Український педагог Іван Стешенко. Збірник. – Київ, 1994. – С. 208–213.
10. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. 1901–1914 рр. – Київ, 2007. – С. 12.
11. Стешенко И. О художественно-литературном значении произведения И. П. Котляревского. *Полтавский вестник*. 1903. № 216.
12. Александрова Г. А. До 90-річчя пам'яті Івана Стешенка: ще одна незавершена «Історія української літератури». *Дивослово*. 2008. № 7. С. 46–49.
13. Стешенко І. М. Українське письменство і читач. *Літературно-науковий вісник*. 1913. Кн. V. С. 320–334.
14. Чикаленко Є. Щоденник : у 2-х т. – Київ : Темпора. 2004. Т. 2: 1918–1919 рр. 464 с.

15. Стешенко І. Чернетка звернення до українських учителів (1917 рік). *ІР НБУВ*. Ф. І. № 8671.
16. Соловей Дмитро. «Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р.» Спроба характеристики з нагоди 45-річчя від часу проголошення третього й четвертого універсалів Центральної Ради. Відбитка з журналу «Новий Літопис» із ч. 10–13 за 1964 і з ч. 14 за 1965 Вінніпег. Канада. 1965
17. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ : Вид-во Олени Теліги. 2003. 1024 с.
18. Хорунжий Ю. Діяльність Івана Стешенка в УЦР. *Зона*. 2008. № 23.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ). Ф. 2581. Оп. І. Спр.127.
20. Дозвіл на безкоштовний переїзд до Полтави. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Оп. І. Спр. 4. 8 арк.
21. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.

УДК 061.237(477) «18/19»

*Алла Дуба
(Київ)*

ІВАН-ВОЇН ТА ЛАРИСА-ПОСЕСТРА: До історії спілкування Івана Стешенка і Лариси Косач

Ця наукова розвідка виконана у межах проєктів, які фінансуються за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Вдячній пам'яті мого вчителя і доброго друга,
письменника-дослідника Юрія Хорунжого (1937–2007)

У науковій розвідці робиться спроба створення короткого літопису спілкування Лариси Косач та її родини з Іваном Стешенком, які самовіддано працювали на загальнонаціональний поступ українців. Увиразнюються окремі важливі аспекти цих непростих, але зв'язаних взаємин.

Ключові слова: фундаментальне видання, дослідники, листування, спогади, спілкування, переклади.

Annotation. *In scientific research, an attempt is made to create a short chronicle of the communication of Larysa Kosach and her family with Ivan Steshenko, who devotedly worked for the national progress of Ukrainians. Certain important aspects of these difficult but victorious relationships are expressed.*

Key words: *fundamental publication, researchers, correspondence, memories, communication, translations.*

Ім'я Івана Матвійовича Стешенка вперше згадується у листуванні Лесі Українки від 1893 року, воно постійно виринає і у фундаментальному виданні Ольги Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості Лесі Українки» (Косач-Кривинюк О. П., 2006), листуванні й спогадах представників родини Косачів та їхніх сучасників. На сьогодні немало дослідників-літературознавців, краєзнавців, просто залюблених в українську літературу людей вже зверталися до постаті Івана Стешенка. Серед них згадаю, у першу чергу, невтомного дослідника звиятного чину видатних українців Юрія Михайловича Хорунжого з його публікаціями у періодиці та книгами «Мужі чину» (Хорунжий Ю. М., 2005. С. 139, 67, 170, 171), де маємо тут також надзвичайно важливий есей «Іван Стешенко – поет і міністр» (Хорунжий Ю. М., 2005. С. 198–231) і «Шляхетні українки» (Хорунжий Ю. М., 2003. С. 35, 36, 85, 93, 94, 95–96.). Колись надзвичайно вразила його ж публікація у журналі «Вітчизна» під назвою «Фенікс Івана Стешенка» (Хорунжий Ю. М., 1991. С. 163–170).

Поруч для мене постає й видання вибраних творів Стешенка, підготовлене й представлене широкому загалу полтавським ентузіастом Григорієм Титаренком (на той час він ще не був ані літературознавцем, ані краєзнавцем, проте доля обрала саме його для цієї місії – показати світові унікальний доробок напівзабутого, вбитого й практично викресленого радянською владою з літературного процесу письменника й громадсько-політичного діяча з Полтави) (Стешенко І. М., 2013), яке народжувалося на моїх очах і, чесно кажучи, по-доброму здивувало результатом і викликало правдиве захоплення, про що я пізніше напи-

сала у своїй рецензії на цю книгу (Диба А. Г., 2013). Надзвичайно важливими у цьому контексті є також статті Григорія Титаренка (Титаренко Г. В., 2009; 2013) та Юрія Хорунжого (Хорунжий Ю. М., 1991). Немало матеріалів за цією ж тематикою вже озвучувалися мною та іншими дослідниками на наукових семінарах у Київському музеї Михайла Старицького. Не могла я оминати постаті І. М. Стешенка і у своїй книзі «Сподвижники», у якій спеціально досліджувався аспект співпраці Лесі Українки та Івана Стешенка на теренах української соціал-демократії (Диба А. Г., 2003. С. 136–153), та і інші згадки про І. М. Стешенка (Диба А. Г. 2003. С. 12, 143, 151, 160, 165). Надзвичайно важливими є наукові розвідки Галини Александрової. Зокрема її післямова до видання вибраних творів І. Стешенка та її дослідження «Леся Українка та Іван Стешенко: біографічні контексти спілкування за епістолярієм і спогадами сучасників» (Александрова Г. А., 2021). У цих параметрах добрим здобутком стає і нинішній круглий стіл у Полтаві, присвячений Іванові Стешенку.

В українському літературознавстві давно відомо те, що мати Лесі Українки Ольга Косач-старша (Олена Пчілка) спершу не прийняла жодного з обранців своїх дітей. І, незважаючи на те, що з роками все в родині змінилося, багато хто продовжує цю гіпотезу сприймати за аксіому. Подібною була ситуація і в сім'ї Старицьких, коли Михайло Петрович спершу категорично не сприйняв претендентів руку й серце його дочок, починаючи з Марії, до якої посватався його ж побратим на теренах створення українського національного театру Марко Кропивницький (до речі, був старшим від Марії Михайлівни на 25 років). Не поспішав батько дати згоду й на одруження Людмили з Олександром Черняхівським (1869–1939), його лякала професійна спеціалізація майбутнього зятя, наче мотузкою прив'язаного до мікроскопа, майбутній тесть сумнівався, чи буде Олександр Григорович добрим, уважним і турботливим чоловіком у родині. Проте згодом, коли всі ці перестороги відпали, а Черняхівський поступово ставав видатним українським гістологом і онкологом, а ще й особистим лікарем Старицького, ситуація повністю змінилась.

Подібною була реакція Старицького-старшого і на обранця Оксани (1875–1942) Івана Стешенка (1873–1918), адже й тут він не одразу побачив цього парубка гідною парою дочці і навіть відмовив йому в квартирі, після чого майбутній Оксанин чоловік міг тільки іноді приходити до Старицьких в гості: «Старицький лютує за Людину прихильність до доктора Ол. (Олександра Черняхівського) і каже, що він не могтиме признаватись, що Ол[ександр] його зять. Оксанина (Оксани Старицької) симпатія (Стешенко Іван Матвійович) зветься тепер «пері молодая», бо «татко» не дозволили цього року взяти його на квартиру, і він тільки у гості приходить, як до “потерянного рая”» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 284).

У листі до матері від 5 (24) листопада 1893 р. з Києва Лариса Косач згадує про те, що Старицький читав вірші Івана Стешенка, присвячені Людмилі Старицькій (1868–1941) (Українка Леся, 1978. Т. 10. С. 176–177). Далі у спогадах та листуванні Косачів читаємо про весілля Людмили та Оксани Старицьких. Так «26 січня [1896 р.] в Києві, в будинку на розі Караваївської і Жиланської, відбулося весілля Людмили Михайлівни Старицької з Олександром Григоровичем Черняхівським. Леся була на весіллі дружною. Познайомилася на цьому весіллі з боярином молодого Михайлом Васильовичем Кривинюком, що був потім Лесиним співчленом соціал-дем[ократичного] гуртка, а пізніше другом і побратимом Лесиним, а ще пізніше швагrom, бо одружився 1905 року з її сестрою Ольгою». (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 349); «Вашого листа я отримала дуже нехутко, – видно нашому посередникові [І. М. Стешенкові, що тоді був звільнений з тюрми і одружився з Оксаною Старицькою] не ми були в голові, а тепер, хай би мені хто сказав, куди самий той посередник подівся і де його (чи краще їх) знайде моє повиншування», (Леся Українка до М. В. Кривинюка, середина червня 1897 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 392–393).

На початку травня 1897 року Леся Українка писатиме М. В. Кривинюкові: «Я не знаю, звідки пішла ся слава, що я така ненавидна націоналістка? Часто люди, познайомившись, дивуються, що я не їм великоросів, поляків і інших, наче б то я коли

признавалась до канібальського professijn de foi! А propos націоналізму і т.і., сьогодні ми отримали випуск іст[орії] літератури Шерра (в рос[ійському] перекладі), де замість Шеррорової статті уміщена стаття Арабажина про слов[янські] літератури, здається, нічого собі написана. Се її початок тільки, як надішлють кінець, пришлю Вам, може, Ів[анові] М[атвійовичу] цікаво. У нас в Лит[ературном] общ[естве] люди так розохотились на літературу, що вже хочуть щороку збірник видавати на трьох мовах рос[ійській], укр[аїнській] і польській. Се вже теля вовка ловить! Не скучно Вам, що я завжди літературними новинами займаю Вашу увагу? Роблю се через егоїзм, бо се мене інтересує і згадую тільки post factum, коли вже написано. Чи приходив до Вас Є[вген Григорович Черняхівський], вони там на весіллі його брата такі історії розвели між собою, (брати його всі пересварились) що не знаю, чи й помирились. Взагалі якесь вийшло весілля наче “скачка с препятствиями”» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 388).

Отож свої перші ліричні поезії Стешенко присвячував Людмилі Старицькій, але згодом Іван Матвійович зрозумів, що його Музою буде інша дочка Михайла Старицького – Оксана (1875–1942). Подальші повідомлення на цю ж тему написані з легкою іронією: «Маня схудла. Оксана (Старицька) гладка. З Стешенком у неї продовжуються «драматичні етюди» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 308). Розповідається й про студентський вечір, у якому брали участь плеядівці: «Оксана Старицька майже не танцювала, бо коли вона йшла в танець то Стешенко робив мученицьку міну, і вона стала відмовляти» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 309). А ось чергова придибачка у спілкуванні Оксани Старицької з Іваном Стешенком, зафіксована вже Ольгою Косач-старшою (Оленою Пчілкою) в листі до Лесі Українки від 28 лютого 1895 р.): «Оксана Старицька страждає, щодня плаче і читає Брокля, що Стешенко дав» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 310).

Безліч, часто й невеликих, але важливих для Косачів і Старицьких-Стешенків подробиць їхнього спілкування розсіяні у найрізноманітніших джерелах. «Скажіть Ів[анові] М[атвійовиче-

ві Стешенкові, що теж тоді сидів у Лук'янівській тюрмі], що звісна йому моя стаття і стаття мого товариша ще не надруковані, що редактор просить мене, щоб я взяла свої слова назад, але я не беру. Які з того будуть наслідки, покищо не знаю. Але наше писання викликало таку бурю. Що хоч не показується редакторів і на очі! І[ван] М[атвійович] Вам може се роз'яснити [...]» (ЛУ – М. Кривинюкові. Середина квітня 1897). (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 381–382). А вже 15 (28) жовтня 1901 р. з Києва вона писатиме мамі рядки, які стали хрестоматійними: «Не докоряй мені за вечори з рефератами» (Українка Леся, 1979. С. 287), а йшлося про її доповіді з питань літератури і суспільно-політичних проблем, у яких Леся Українка брала участь разом з Іваном Стешенком. (Інститут літератури. С. 348): «1896 року “частина молоді під керівництвом І. Стешенка і Лесі Українки заложила окрему українську соціал-демократичну групу”». Якось при обговоренні реферату “про новітню соціальну драму” виникла дискусія. Змагалось шестеро, серед них І. М. Стешенко: «Шеш[енко] почасті нападав на мене, почасті боронив, Водовозов цілком боронив (крім двох маленьких деталей), решта нападались головню за термін соціальна драма в значенні драми боротьби суспільних клас чи груп і за антитезу драми громадської драмі індивідуальній; крім того опонентам “обидно показалось”, що я в новітній російській драмі не знаходжу навіть елементів соціальної драми (в загально-європейському значенні цього терміну), а в українській знаходжу, – се і було “цвяхом” дебатів. Я була рада, що знайшлись для мене речники-однодумці, бо я сама була спроможна тільки недовгими репліками одгризатись, слабкість голосу і кашель (що власне тоді чогось причепився) зовсім заважали моїй красномовності, і якби не оборонці, то мої опоненти побили б мене *силою* більшості голосів і горл, а так все таки моє вийшло зверху» (4 жовтня 1901 р. ЛУ М. В. Кривинюкові до Львова). (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 568).

Відомо також, що Леся Українка в листі до Михайла Драгоманова від 28 січня (9 лютого) 1894 року бідкалася про те, що Олександр Кониський, якого плеядівці називали Циклопом,

«нам з'їв одного дуже талановитого поета [Володимира Самійленка – А. Д.], що колись писав дуже порядні ліричні та юмористичні вірші, а тепер рифмує вузькоциклоп'ячі тенденції і по горобцях з гармат стріляє [...]. Тепер їдять одного зовсім молоденького [Івана Стешенка] і, певне, теж з'їдять» (Українка Леся, 1978. С. 218). На щастя, «з'їсти» (у тому розумінні, яке мала на увазі Леся Українка) хлопців Кониському, якого в «Плеяді» називали Циклопом, не вдалося. Її оцінка свого майбутнього побратима проходила через важке й неодночасне осмислення творчого й особистісного зростання І. М. Стешенка. Вона ще не раз висловить власне занепокоєння згубним, як вона те бачила, впливом Олександра Кониського.

Зрозуміло, що Стешенко і Лариса Косач на той час належали до двох, часом «антагоністичних» течій українства – Лариса Косач була племінницею й духовною донькою Михайла Драгоманова, а Іван Стешенко належав спершу до правдяньського гурту, який мав за свого гуру Олександра Кониського. Крім того, вони походили з двох, дещо соціально віддалених один від одного, верств українського населення, де Лариса Косач була представницею давнього козацько-шляхетського роду, батько її був поміщиком з юридичною освітою, а кар'єрними сходінками досяг до рівня цивільного генерала і навіть був дворянським маршалком чи, як говорили про нього у Звягелі, председателем, а його дочка Лариса одержала прекрасну домашню освіту і вже 1889 року змогла розробити цілу програму перекладів «Плеяди». Отже, вже на той час вона була особистістю, сформованою під вмілою опікою батьків, кращих учителів, залучених ними, та дядька-професора Драгоманова. До речі, усі ті твори, зазначені нею у листі до брата Михайла від 1889 року, вона вже прочитала, здебільшого в оригіналах, бо багато років успішно вивчала іноземні мови, маючи до того унікальний хист. Натомість Іван Стешенко був представником селянсько-міщанського роду, хоча є відомості й про шляхетних предків, зокрема гетьмана Данила Апостола (Моргун О. М., 1963. С. 426), його батько працював швейцаром (хай і старшим швейцаром у Полтавському Дворянському клубі!), а хлопець, вчився у гімназії,

пізніше в університеті, дякуючи авторитетові батька, навіть мав стипендію від Дворянського клубу, як особливо «обдарованого й здібного до наук» (Моргун О. М., 1963. С. 426), але він не міг мати таких комфортних умов у навчанні, як це було в родині Косачів. Тому, якщо Ларисі Косач багато в чому перешкождали у здійсненні задумів її хвороби, то у Стешенка були інші, але не менш важливі перепони на кожному кроці. І їхня різниця у віці в 3 роки також могла бути достатньо важливою в юності. Отож назустріч одне одному вони йшли дуже поступово.

Проте від 1890-х років, хоча й повільно, вони все більше зближались, – почалася їхня плідна співпраця у «Плеяді», «Братерстві Тарасівців» та пошуки можливостей залучити соціал-демократичні ідеї (до речі, по вінця насиченої національними засадами, які, зрештою, розвели у діаметрально протилежні боки українську й російську соціал-демократію) до можливості вибороти майбутню, омріяну ними, незалежну державу Україна. І відтоді друзі й почали називати Івана Стешенка Іваном-воїном (Стешенко І. М., 2013. С. 48).

Дуже важливим, показовим документом про «Плеяду» в контексті біографій Лариси Косач та Івана Стешенка може бути Вітальна адреса Миколі Лисенку до його творчого ювілею від «Літературної Громадки» («Плеяди»), датована 1893 роком, яка зберігається у Музеї Миколи Лисенка в Києві (Вітальна адреса, 1893. ММЛ, КН-2512, РД-І 224). Маємо тут підписи Володимира Самійленка, Одарки Романової, Михайла Грушевського, Максима Славинського, Мусія Кононенка, Лариси Косач, Олександра Черняхівського, Людмили Старицької, Євгена Тимченка, Олександра Лотоцького, невідомих нам С. Кибриновського та Ів[ана – ?] Стрилиєвського. Поруч криптонім А. Т. Ця людина виявилася знаним свого часу шевченкознавцем Олексієм Андрієвським. Іван Стешенко розписався між Самійленком і Грушевським. Підпис Лариси Косач між Мусієм Кононенком і Людмилою Старицькою. Це один із небагатьох подібних документів про гурток, у якого не було ні членських квитків, ні спеціальних списків, ні фірмового офіційного листування на бланках. Посилаємося ми у своїх пошуках на епістолярій та мемуа-

ристику того періоду. Іван Стешенко неодноразово згаданий серед членів «Плеяди», наприклад, у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської про Леся Українку (Старицька-Черняхівська Л. М., 2000. С. 746) та про Володимира Самійленка (Старицька-Черняхівська Л. М., 2000. С. 805).

У листі до матері від 28 лютого (12 березня) 1898 р. з Ялти Леся Українка повідомляє про те, що Іван Стешенко запросив її подати до збірника свою драму «Блакитна троянда» для публікації, але авторка вважає, що перед тим, як публікувати, «Троянді» необхідно пройти апробацію сценою: «Щодо моєї драми, то у мене просив її Стешенко для якогось полтавського видавництва (чи се збірка в пам'ять Котл[ярєвського] чи що інше, не знаю), але я відповіла, що перше треба випробувать на сцені, а тоді вже друкувать, – ми, значить, стрілися думками з тобою» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 434).

1898 року Іван Стешенко та Леся Українка брали активну участь у підготовці й проведенні свята 100-ліття нової української літератури, про що пише Микола Лисенко до Михайла Комарова у листі від 17 листопада [18]98 р. З Києва: «[...] У суботу, 21-го листопада, у нашій літературно-артистичній салі святкуємо 100-літню річницю появи «Енеїди» Котляревського, 2 реферати читатимуть автори: Людмила Черняхівська і Науменко. Привітні вірші до Котляревського Старицького, Олени Пчілки, Лесі Українки і Стешенка. Спів і, нарешті, мій гімн до тексту Шевченка «На вічну пам'ять Котляревського» при солі, хорі. Присилайте на ім'я правління Літературно-артистичного общества у суботу колективну привітну українську телеграму і молоді теж. [...]». (Лисенко М. В., 2004. С. 282).

Не менш важливим у контексті співпраці Стешенка і Лесі Українки було й відкриття пам'ятника Котляревському. Отож у ті дні з колишніх плеядівців на відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві присутні: 1. Лариса Косач; 2. Іван Стешенко; 3. Аркадій Верзилов; 4. Михайло Старицький; 5. Ольга Косач (Олена Пчілка); 6. Віталій Боровик; 7. Микола Лисенко; 8. Микола Міхновський; 9. Оксана Старицька (Стешенко); 10. Михайло Коцюбинський; 11. Володимир Самійленко. (Диба А. Г.

2021). На відомій груповій світлині учасників свята за кадром залишилися Микола Лисенко та Мусій Кононенко. Проте, як відомо, Кононенко приїхав тоді до Полтави, а саме Микола Лисенко був одним з найактивніших організаторів цього свята, готував концерт і спектакль, проводив безліч репетицій, не оминаючи своєю увагою і підготовки урочистостей з вітаннями гостей та доповідями про Івана Котляревського, що докладно прослідковується у листуванні Миколи Віталійовича цього періоду. Так у листі до Г. І. Маркевича від 11 серпня 1903 р. М. В. Лисенко переймався необхідністю залучити до промови саме Стешенка: «Я Вам писав учора, що “научну рѣчь” про К[отляревсько]го ви всі проквасили: Науменко зрікся цілком. Тепер Житецький Павло рекомендує Вам запросити зараз же, поки не пізно (хоч телеграмою чи як) Ів[ана] Матвійовича Стешенка, чоловіка, студіювавшого твори Котляревського, написавшого працю «Поезія Котляревського», котру Академія наук в лиці Веселовського узнала за дуже талановиту працю, поручила Кримському, яко спеціалісті, прорецензувати; той дав на неї дуже добру рецензію; за те Стешенка Академія нагородила печатним Отзывом. Житецький каже, що коли вже виявилось, що старі українські сили не спромоглися через те або інше прислужитись такій важній хвилі, то рекомендує молодого, котрий може виконати цю працю. *Тільки треба обов’язково, щоб Ви моментально послали з Полтави йому запросини написати таку наукову розправу* (Київська городська управа, Ів. Матв. Стешенку), бо вважайте на російське пекло; цю роботу, котру він зробить під доглядом Житецького, він повинен послати Вам, а Ви – попечителю Кіє[вського] округу, на його розгляд і утвердження, а тоді лишень він буде мав право її читати публічно. Скільки ж це часу потрібно на ті метаморфози?! Все залежить од вас, кунктаторів, щоб *“спасти отъчество”*. Sapienti sat!

[...] Глядіть же, пильнуйте про все, про що пишу, а головне, про научну розправу і про Стешенка» (Лисенко М. В., 2004. С. 367–368). Про це ж М. В. Лисенко наголошує в листі до Г. І. Маркевича від 15 серпня 1903 року: «Друге: чи така про-

мова має потребу бути ствердженою попечителем округу, чи ні? Коли вона потрібна бути ствердженою, то пришліть просьбу о разрешеніи на ім'я Стешенка в Київ[ську] Город[ську] управу: він до неї долучить свою рукопис і зараз же подасть до попечителя. Це скорочує значно процедуру, на яку не вистачить часу. А коли це не потрібно, то й краще» (Лисенко М. В., 2004. С. 368).

23 вересня 1901 року в листі до Михайла Кривинюка Леся Українка говорить про видання групи «УСД», про І. М. Стешенка та можливість публікацій цих брошур. Переживає, щоб не було плутанини з псевдонімами, не підписали його Українцем, бо так у одному випадку її підписали Чайченком. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 566). 13 (26) листопада 1902 р. Леся Українка в листі до М. Кривинюка повідомляє про початок написання серії статей про відносини України з Росією (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 643–644). 13 січня 1904 року Ольга Косач (незабаром Косач-Кривинюк) Михайлові Кривинюкові про сестру Ларису та звістку від Оксани Старицької: «Оксана Стешенко просила сестру Ольгу послати М. В. Кривинюкові гроші (40 крб.) од Стешенка (на видавничі справи) і написати, що згодом ще пришлють» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 725). У листопаді – грудні 1905 р. Ольга Косач-Кривинюк повідомляється про РУП та СД, участь І. М. Стешенка у цій роботі (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 763–765). І таких статей і брошур у них було написано чимало (про це докладніше у моїй книзі «Сподвижники» та у дослідженнях Валентини Гошовської).

Разом із Лесею Українкою, Оленою Пчілкою та іншими Іван Стешенко немало років плідно працював у Київському літературно-артистичному товаристві. Про це згадує зокрема Людмила Старицька-Черняхівська у своїх спогадах про Миколу Лисенка (Лисенко М. В., 2004. С. 775), а вже 23 вересня 1905 року письменниця одержала повідомлення від Правління Товариства від в.о. голови Б. Якубовського та секретаря І. Стешенка про те, що влада закриває Товариство (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 755). Об'єднувала Ларису Косач та Івана Стешенка спільна робота у сатиричному журналі «Шершень». Дослідження цих

питань потребують окремих наукових розвідок, тому за браком часу ми тут на цих питаннях не зупинятимемося.

Можливо, першим з плеядівського оточення помітив і оцінив духовний потенціал Івана Стешенка Микола Лисенко. Зазначено це у листі Миколи Віталійовича до Данила Мордовця від [21 квітня 1895 р.]: [...] я важуся цим листом моїм припоручити добрій і патріотичній увазі Вашій молодого нашого земляка, київського університету слухача, родом з Полтави, Йвана Матвійовича Стешенка, мандруючого до Петербургу на власний інтерес.

Єсть се людина, перейнята любов'ю до рідного краю; має добру кебету у виданню красних [тобто літературних – А. Д.], чужоземних найзнаменитіших творів, як старинних (старовинних), так і європейських, в перекладах на мову українську» (Лисенко М. В., 2004. С. 241). «Моє щире до Вас, глибокошановний Добродію, прохання, не відмовити Вашій цінній пораді, коли б їй добродій Стешенко матиме нужду» (Лисенко М. В., 2004. С. 242).

Не менш важливе й таке свідчення Миколи Лисенка в листі до Михайла Комарова 7 серпня 1906 з Києва: «Історію укр[аїнської] драми читатиме у моїй школі Ів[ан] Матвійович Стешенко. А Марія Мих[айлівна] учить дикцію і декламацію українську для укр[аїнських] курсів і російську – для російських». (Лисенко М. В., 2004. С. 402). Йдеться про заснування й роботу в Києві Музично-драматичної школи М. В. Лисенка.

В листах Лесі Українки зустрічаємо немало різних згадок про Івана Стешенка, де є прохання надіслати книжки, а у листі до матері від 20 травня (2 червня) 1913 р. з Кутаїсі (Грузія) просить передати Іванові Стешенку, щоб надіслав їй Словарь (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 465); «З премією І. М. я щось нічого не розберу, а Окс[ана Старицька] розказувала чутки, у нас же не так хутко діло робиться, як хутко казка кажеться» (з листа до М. В. Кривинюка 23 квітня 1897 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 392–393); про поему (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 767); про статтю І. М. Стешенка у «Киевских Откликах» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 770–771); про іменини Оксани Старицької

(Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 771); про книги перекладів, які видає Стешенко (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 786–787); про те, що Павлик не одержує гроші від Стешенка (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 787, 791); згадка про Стешенків (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 872); про те, що Стешенко не шле ні словаря, ні грошей (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 873); про вітання Іванові Матвійовичу (до М. В. Кривинюка, початок травня 1897 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 389). Стешенко їй скаржився, що Кривинюк йому не пише (до М. В. Кривинюка від 5 грудня 1902 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 645); про те, що одержала від мами бандероль з її (Лесиними) книгами та статтю Людмили Старицької-Черняхівської про Леся Українку та Івана Стешенка (лист до матері від 14 січня 1903 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 662); про видавничі справи й те, що про це треба повідомити І. Стешенка (М. В. Кривинюкові від 25 січня 1903 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 665); про те, що бачилася зі Стешенком і ще не знає, чи писатиме він Кривинюкові (до М. В. Кривинюка від 18 червня 1903 р. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 702).

30 серпня 1903 р. Леся Українка вже в Полтаві та одержала, як учасниця відкриття пам'ятника Іванові Котляревському, програму свята, у якій прочитала зокрема «III. Речь И. М. Стешенка о литературно-художественном значении произведений И. П. Котляревского» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 713). У листі Лесі Українки до сестри Ольги від 1 (14) жовтня 1911 з Грузії письменниця розповідає про те, що Іван Стешенко і Павло Шимановський не віддають їй грошей, узятих в борг, жартівливо називаючи себе «стяжательницею» (Українка Леся, 1975. С. 365). А у одному зі своїх листів Михайло Павлик писав Лесі Українці про тяжкий матеріальний стан Кривинюка, – вона ж вважає, що про це треба повідомити Стешенкові (лист Лесі Українки до Михайла Павликові від 16 січня 1902 року. (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 594).

У спогадах Олександра Моргуна, який теж часами бував на сходинах «Плеяди» читаємо таку тезу: Леся Українка колись висловила думку про те, що Стешенкові бракує історичної перс-

пективи (Моргун О. М., 1963. С. 428; Стешенко І. М., 2013. С. 20). Закидали І. М. Стешенку колись у «Плеяді» штучність його поезії, учнівське наслідування Шевченка, які він швидко переріс. Комусь, як колись Мусієві Кононенку, не подобався характер і певні висловлювання Лариси Косач. А інші (Лариса Косач, Олександр Моргун) нарікали на гонористий, задержуватий, ревнивий, часто незносний характер Івана Стешенка, який «дратує своїм недоречним пуританством» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 765).

Проте саме І. М. Стешенко був серед тих пледівців поруч із Євгеном Тимченком, Володимиром Самійленком, яких старогромадівці долучали до їхніх поважних проєктів, – таких, як наприклад, Словник української мови, впорядкований і відредагований пізніше Борисом Грінченком. Відбувалася своєрідна дифузія, «перетікання» «Плеяди» в «Братерство Тарасівців», тарасівців і плеядівців – у «Стару Громаду» й навпаки. Взаємозбагачувалися, додаючи старогромадівцям молоді, вулканічно нуртуючої, відчайдушної крові та юнацьких звияжних сил. Отож і завдання були глибинно-поважними, як дослідження Івана Стешенка про Івана Котляревського, Тараса Шевченка та ін. (про що докладніше досліджено у статті Галини Александрової нашого збірника).

Іван Стешенко перекладав українською багато творів світової літератури: Публія Овідія Назона («Метаморфози»), Фрідріха Шиллера («Орлеанська Діва»), Джоржа Гордона Байрона, Олександра Пушкіна, Франсуа Коппе («Старий Рибалка»), П'єра-Жана Беранже та ін. Сестра Ольга повідомляє Лесі про те, що Сердешний (Стешенко) залишив сонети й теж узявся за переклади, що, на її думку, це якраз властива для нього праця. Він перекладав «Орлеанську діву» Ф. Шиллера, і Ольга навіть не сподівалася на таку якість роботи: «Прощання Іоанни чудово вийшло, далеко краще, ніж у російському перекладі» (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 288; Александрова Г. А., 2021. С. 132). 24 жовтня (5 листопада) 1893 р Леся Українка пише до матері про переклади І. Стешенка з Беранже «гладко і гарненько написані». Проте вона вважає неправильним, що Стешенко нікого не

хоче брати «спільники в перекладі», бо «йому, більш ніж кому, потрібна щира і детальна критика і поміч» (Українка Леся, 1978. С. 177). Іван Стешенко володів французькою, німецькою, іспанською, італійською, багатьма слов'янськими мовами (Хорунжий Ю. М., 2005. С. 203).

«Під час Лесиного пробування цього року в Києві мама, пишучи до неї і Міші, називає їх “Мої дорогі автори”, бо вони з товариством палко взялися до літератури. Їх гурток (Леся, Міша, Максим Славінський, Віталій Боровик, Володимир Самійленко та інші) прозвали Плеядою молодих письменників або просто “Плеядою”. Пізніше до цього гуртка приєдналися ще деякі люди (Одарка Романова, Іван Стешенко, Мусій Кононенко та інші), і його частіше називали “Література”. Одбував він свої зібрання з читанням нових творів та перекладів своїх членів то в Лисенків, то в Старицьких, то в Косачів. “Плеяда” ж із суголосною “Голотою”, інакше “Тарасівською вулицею” (бо більшість хлопців-студентів та дівчат жили на Тарасівській вулиці у домі матушки Сікорської або десь поблизу) тоді, 1889-го року, збиралися найчастіше у Міші, або в Лесі, що жила у Рашевської, а то ще в Самійленка, що жив у матушки. Там складалися плани, читалися й критикувалися твори членів “Плеяди”». (Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 102).

Дослідникам творчої спадщини Лесі Українки добре відомі такі рядки Лесі Українки про Івана Стешенка з її листа до Михайла Драгоманова від 5 (17) квітня 1894 року з Києва: «Ви питали колись про Сердешного, се дуже молодий хлопець (20 л[іт]), не конче освічений і дуже погано вихований, до того ж, під міцною правдянською ферулою – що з нього хотіти? Врешті, він, може, ще вилюдне, як підросте» (Українка Леся, 1978. С. 231; Косач-Кривинюк О. П., 2006. С. 252). Мабуть, приблизно таке, як у Лесі Українки, було й враження Михайла Старицького про цього парубка, який почав упадати за його дочкою, і батько, з одного боку, щиро опікуючись творчим зростанням плеядівця Стешенка, з іншого – переживав про те, чи гідний він його доні. І. М. Стешенко, відповідно до виразу

Лесі Українки, згодом і справді «підріс» і «вилюднів», що бачимо з його подальшої звияжної біографії.

Немало важливих свідчень щодо цього зберігають документи з архіву родини Старицьких у фондах Київського музею Михайла Старицького та у Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Наприклад, у машинописному варіанті роботи «До біографії І. Стешенка» можна прочитати зокрема таке: «Познайомившись з літературними українськими гуртками в Києві, І[ван]М[атвійович] приймає в них жваву участь. Тоді саме заклався гурток так званої «всесвітньої літератури». Гурток цей склався з Старицьких, О[лени] Пчілки, Лесі Українки, Тимченка, Вол[одимира] Самійленка, Славинського, Боровика, О. Черняхівського й ин[ших]. Завдання гуртка були: переклади всесвітньої літератури на українську мову. І[ван]М[атвійович] одразу стає найенергійнішим членом цього гуртка. Наслідком його праці в цьому гуртку з'являється переклад «Орлеанської Діви» Шіллера». Останній І[ван] М[атвійович] зробив за редакцією М. П. Старицького. [...] З 1894 року І[ван] М[атвійович] близько зійшовся з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Молодь цих родин навіть розважалас[ь] на «літературному» ґрунті. Дуже розповсюджена тоді була «гра в конкурс». Це давалося яке небудь слово, на його писався всіма присутніми якийсь літературний твір; далі обирали журі, яке п[ри]суджувало премії. Пригадується, такими словами-темами були: ні[ко]ли, навіщо, куди, нема і інші. За цієї іграшки вийшла низка оповідань, деякі з них були не малої літературної вартости. За [од]не з таких оповідань одержав І[ван] М[атвійович] першу нагороду» (Інститут літератури). Про подальшу висхідну таланту й трагізм фіналу життя Івана Стешенка неодноразово у своїх оригінальних наукових та художньо-документальних дослідженнях розповідав Юрій Хорунжий, якому я присвячую це дослідження.

Через багато років, у 1960-х, коли почала відкриватися так звана сталінська залізна завіса, сестрі Лесі Українки Ізидорі Косач (Борисовій) вдалося розшукати дорогу серцю людину – онуку Михайла Старицького, доньку Оксани та Івана Стешенків Орісю (Ірину) Стешенко, українську актрису, перекладачку

Шекспіра, хранительку архіву роду Старицьких, який став основою Київського музею Михайла Старицького. І почалося їхнє листування. Ось уривок з листа Ізидори Косач від 3 серпня 1968 року: «Ти якось писала, що хотіла б від мене почути ще дещо зі спогадів про своїх маму й тата, то оце я з приємністю напишу тобі про перебування твоєї мами у нас на Волині, в Колодяжному, бо хоч мені тоді було лише дев'ять літ, а я пам'ятаю добре, навіть деякі дрібниці того часу, і охоче тобі розповім. Мама твоя тоді була ще дівчиною, хоч роман з Іваном Матвійовичем вже був, і як видно з подальших подій, і можливо вже й “слово дала” мама твоєму татові, а ще в ширшому колі, навіть в родині про це не говорилося. Молоді тоді зібралося у Колодяжному, декілька душ, все товаришки та товариші Лесі, Миші, Лілі, час проводили весело, приємно, хтось з товариства мусів серед літа після іменин моєї мами [...] повернутися до Києва, а мама твоя та інші ще залишалися до кінця вакацій. І от той, хто повернувся до Києва, розповідав там спільним знайомим, як то цікаво й весело проводять час у Колодяжному, які цікаві панночки там, яка гарна Оксана Старицька, як вона добре їздить верхи, як “глянути на неї з правого боку, де не видно ніг, коли вона мчить на коні, то чиста “Валькірія антична”. А ти пам'ятаєш, у мами твоєї були чудесні коси, а я пам'ятаю, як вона ото верхи їздила, то тая спущена коса завше бувало від швидкої їзди розплететься і Оксану всю вкриє хвиля розкішного чорного волосся, отож, сидючи у дамському сідлі на коні з розпущеним волоссям, дійсно викликає образ міфічної Валькірії. Як почув Іван Матвійович ці оповідання, то й втратив спокій! (Він був таки досить ревнивий) і почав писати Оксані докори, а вона, не знаючи причини, спочатку жартувала, тоді сердилася, а тоді вже й рознервувалася, і при Оксаниній експансивності вже й інші довідалися і почали реагувати на ці листи. Зрештою, Іван Матвійович почав писати, що як то неправда, що Оксана кимсь захопилася і тільки так собі розважається в Колодяжному, то пора вже їй повертатися до Києва. Словом, Людя потім сміялася, що через той образ Валькірії Іван Матвійович настояв на їхньому одруженні скоріше, ніж вони

раніш планували». (3). Тоді ж, згадує Ізидора Косач, у Любитові на Волині Оксану Старицьку вкусив пес. Також розповідає про трус у Івана Стешенка у 1907 році. Декілька годин тривав обшук. Але особливо запам'яталося те, як боялися, щоб жандарми не виявили присутнього серед гостей Гната Хоткевича (він був тоді на нелегальному становищі). Для того, щоб відволікти жандармів Марія Старицька цілий спектакль розіграла. А, коли добралися з обшуком до дитячої кімнати, то мала Оріся Стешенко зчинила галас, бо думала, що чужі дядьки хочуть позабирати її ляльки, про що й повідомляє Ізидора Косач (Борисова) 29 серпня 1968 р. (Диба А. Г., 2003).

А у листі від 9 вересня 1967 р. Ізидора Косач описує те, як одного разу їхній батько Петро Косач «перекваліфікувався» у лікаря-гінеколога. Якось до них зайшла Оксана Старицька (Стешенко). Вона була в розпачі, повернувшись з прийому у відомого тоді київського акушера Марковського, адже той сказав, що у неї мають народитися близнята. Жінка плакала, не знаючи, як зможе викронати ці обов'язки, адже й донька Оріся ще зовсім маленька. На той плач нагодився з іншої кімнати Петро Антонович. Сейозно й розважливо запитав, що ж сталося. Коли ж дізнався причину сліз, то відповів: «Оксано Михайлівно, годі Вам плакати, ніяких близнят у Вас не буде, а буде один син, це я кажу Вам, будьте певні, що це так, як я кажу». Вагітна одразу ж заспокоїлась, знаючи, що цей чоловік слів на вітер не кидає, а «невдовзі народився Ярослав, один (тільки дуже великий, щось 11 фунтів важив!), на радість всій родині». У свою чергу, Людмила Старицька, не визнаючи акушерських талантів Косача-старшого, «понашивала Оксані для них [майбутніх близнят – А Д.] сорочечок, очіпків і т. ін. і всього на двох, але все маленьке, коли ж раптом вродився Ярослав, на нього нічого з того не могло налізти на Ярослава, бо він був дуже великий» (Диба А. Г., 2003).

На сходинах «Плеяди» часто проводилися конкурси на написання оригінального художнього твору, коли бралися звичайні слова «понеділок», «кушетка» («канапка»), «нема» та інші. Здавалися поважному журі без підписів, потім зачитувалися і

визначали переможців, і далеко не завжди у переможний фінал виходили Олена Пчілка чи Михайло Старицький. Доктор філологічних наук Галина Александрова у своїй статті «Леся Українка та Іван Стешенко: біографічні контексти спілкування за епістолярієм і спогадами сучасників» засвідчує важливий факт з дослідження плеядівця Олександра Тулуба: «[...] серед паперів І. Стешенка було знайдено прозовий твір Лесі Українки – психологічний етюд «Пізно», написаний під час засідання гуртка «Літературна громада», де проводилися т. зв. “конкурси”» (Александрова Г. А., 2021. С. 126). А у післямові до книги вибраних творів Івана Стешенка «І знов моє серце натхненням горить...» (Стешенко І. М., 2013. С. 594–616) Г. А. Александрова згадує оповідання І. М. Стешенка «Метелик» (Стешенко І. М., 2013. С. 386–397). Збереглася й плеядівська новелетка Лесі Українки з тією ж назвою й рядками, які вповні відтворюють те, як, не роздумуючи, без надії сподіваючись, Іван-воїн і Лариса-посестра віддавали свої сили й життя Україні: «Метелик летить все ближче, ближче до згубливого світла. Ох, то ж його згуба! Даремно всі відганяли його від світла. І от – метелик влетів у самий полумінь. Трісь! отсе ж йому й смерть! Лампа спалахнула, а далі знов почала горіти з такою самою ясністю, як і перше. «Дурне сотворіння! – мовив дехто з товариства. – Хто велів йому летіти на вогонь? І женуть його, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть!»

А хіба ж розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху? Те світло спалило його, – але він рвався на простір! Він шукав світла!» (Українка Леся, 1976. С. 16).

Надзвичайно показові в плані життєвого вибору й подальшої долі двох полтавських гімназистів – Анатолія Луначарського та Івана Стешенка, які з твердим наміром продовжити своє навчання приїдуть до Києва, приєднуються до гуртка «Плеяда». Згодом один з них (Луначарський) подався по світу «богошукачем» і знайшов тих «богів» у більшовиках, прибився до північної столиці, зробив там кар’єру, зокрема очоливши освітню галузь, а інший (Стешенко) віддав свою працю (перший міністр освіти Української Народної Республіки, ініціатор створення

багатьох українських національних шкіл та університетів), віддав своє життя Україні. І був підступно застрелений за вироком більшовицької трійки у рідній Полтаві 1918 року. Разом із краєзнавцями Григорієм Титаренком і Анатолієм Черновим ми пройшли полтавськими дорогами плеядівців Івана Стешенка та Анатолія Луначарського, вже зробивши немало відповідних публікацій про працю і долю учасників гуртка «Плеяда».

Особисті стосунки, спілкування цих людей ніколи не були елейно-пасторальними, проте їхня спільна відчайдушна офіра Україні була набагато важливішою, ніж якісь дрібні недовомки й непорозуміння. І ми добре знаємо, що така ж доля, як у Івана Стешенка, судилася б і Ларисі Косач (Лесі Українці), якби вона дожила до кривавих 1917-го, 1930-го, 1937-го та й усіх подальших радянських років. Бо вони у своїй суті стали ломикаментами, про що писала Леся Українка у вірші «Уривки з листа», який присвятила побратимові Стешенку:

На гострому, сірому камені блиснуло щось, наче племінь.
Квітка велика, хороша, свіжі пелюстки розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби, і терни непокірні.
Квітку ту вченії люди зовуть Saxifraga,
Нам, поетам, годиться назвати її ломикамінь
І шанувать її більше від пишного лавра.

(Українка Леся, 1975. С. 158).

1897 року в Ялті Леся Українка ще, можливо, не могла передбачити подальшу звитязну й трагічну долю свого побратима Івана Стешенка, однак вона добре розуміла подвижницьку роль його, її самої, всього їхнього унікального плеядівського покоління, якому судилося в майбутньому творити Українську Незалежну Державу, Українську академію наук, освіту, культуру, і, на жаль, стати жертвами Розстріляного Відродження, жаклих сталінських репресій. Проте у пам'яті наступних поколінь ці люди стали для нас отією квіткою ломикамінь, вірш про яку

Леся Українка присвятила Іванові Стешенку, а ми нині шануємо їх «більше від пишного лавра». І цей вірш став своєрідним пам'ятником дружбі Лариси Косач-Квітки (Лесі Українки) та Івана Стешенка (плеядівського Івана-воїна).

Примітки:

- ¹ За даними Григорія Титаренка – 1874 р. (14).
- ² Курсив у першопублікації.
- ³ Сповідання віри (з франц.).
- ⁴ Propose- пропонувати (англ.)
- ⁵ Костянтин Арабажин у молоді роки теж учасник гуртка «Плеяда».
- ⁶ Курсив у першопублікації листа.
- ⁷ «Правда» – львівський літературно-науковий і політичний журнал другої половини ХІХ століття.
- ⁸ Курсив автора листа.
- ⁹ Так у публікації.
- ¹⁰ Курсив автора листа.
- ¹¹ Для тямущого досить! (лат.).
- ¹² Кома є у публікації.
- ¹³ Галина Александрова «Літературознавча діяльність Івана Стешенка: дискусії з сучасниками».
- ¹⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фонд 15 (Михайла Старицького). одиниця збереження № 348. Шіллер Ф. Орлеанська діва. Роман-тична трагедія ; пер. на укр. І. Стешенка / Ф. Шіллер. – К. : Друк И. И. Чоколова, 1906. – 122 с.
- ¹⁵ Псевдонім І. Стешенка.
- ¹⁶ Лесі Українці на той час йшов вже 24-й рік.
- ¹⁷ Ольги Косач-старшої (Олени Пчілки).
- ¹⁸ Тулуб О. Невідомий твір Лесі Українки «Пізно» // Література. 36. І. Київ, 1928. С. 187–188.
- ¹⁹ Анатолій Чернов також мій співавтор у дослідженні про плеядівця Мусія Кононенка (Діба Алла, Чернов Анатолій. «Моя Вкраїно, ти мій раю...» (Матеріали до біографії письменника-«плеядівця» Мусія Кононенка) // Матеріали VI наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури в процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.». – Київ : Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, – 2011. – 208 с. – С. 55–67; Діба Алла, Чернов Анатолій. «Моя Вкраїно, ти мій раю...» : Матеріали до біографії письменника-«плеядівця» Мусія Кононенка // Рідний край: альманах Полтавського педагогічного університету. № 1(24). – 2011. – 258 с. – С. 210–215).
- ²⁰ Правопис першоджерел збережено з метою показати, як формувалась українська літературна мова і як оточення Лесі Українки, зокрема Микола Лисенко активно відпрацьовували цю проблему у власному листуванні та усному мовленні.

Джерела та література

1. Александрова Г. А. Леся Українка та Іван Стешенко: біографічні контексти спілкування за епістолярієм і спогадами сучасників // *Українська біографістика*. 2021. Вип. 21. – С. 120–143. <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004158>.
2. *Вітальна адреса Миколі Лисенку до його творчого ювілею від «Літературної Громадки» («Плеяди»), 1893 р.* Музей Миколи Лисенка у Києві.
3. Диба А. Г. З історії Сполучених Штатів... у Києві / Алла Диба // *Українська мова та література*. – 2001. – Число 6 (214). – С. 6–8.
4. Диба А. Г. Українська Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (Київської) Громади / Алла Диба // *Леся Українка і сучасність : збірник наукових праць*. Том 4. Книга 1. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2007. 555 с. С. 295–320.
5. Диба А. Г. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Диба. – Київ : Основні цінності, 2003. – 173 с.: 32 с. фото. – (Спадщина).
6. Диба А. Г. Стешенків ломикаміль через призму осягнень полтавця Григорія Титаренка // *Рідний край: Альманах Полтавського національного педагогічного університету*. – 2013. – № 2 (29). – 266 с. – С. 240–245.
7. Диба А. Г. «“Щасливий день шанування рідного поета”: Учасники гуртка “Плеяда” на святі Котляревського в Полтаві 1903 року» // *Леся Українка і родина Косачів в історії української та святової культури : наук. зб. : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Лесі Українки, с. Колодязне, 25 лютого 2021 року / упоряд. Є. Ковальчук. Луцьк, 2021. – 196 с., іл. – С. 132–141. Використано 6 документальних фото.*
8. *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України*, Фонд 15 (Михайла Старицького), одиниця збереження № 348.
9. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка: Хронологія життя і творчості / Репринтне видання. Вступна стаття М. Г. Жулинського. – Луцьк : Волинська обласна друкарня. – 2006. – XVI с. + 928 с. : іл. 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).
10. Лисенко М. В. Листи / авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – Київ : Музична Україна, 2004. – 680 с.: іл.
11. Моргун О. М. Напровесні то було // *Визвольний шлях*. – 1963. – Квітень. – С. 420–434.

12. Старицька-Черняхівська Л. М. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю. М. Хорунжого. – Київ : Наукова думка, 2000. – 848 с.
13. Стешенко І. М. Твори. Переклади. Вибране листування / І. М. Стешенко ; упоряд. та авт. біографічного нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. – Полтава : ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2013. – 628 с., іл.
14. Титаренко Г. В. Іван-воїн: до 105-річниці вбивства більшовицькими терористами Івана Стешенка // Інтернет-видання Полтава. 1 липня 2023 р. <https://poltava.to/project/7824/>
15. Титаренко Г. В. Іван Стешенко: квітка ломикаміль / Григорій Титаренко // *Сільські вісті*. – 2009. 31 липня (№86). – С. 5.
16. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. Київ : Наукова думка, 1975–1979. Т. 1. Поезії. 1975. 448 с. ; Т. 7. Прозові твори. Перекладна проза. 1976. 568 с. ; Т. 10. Листи (1876–1897) 1978. 512 с. ; Т. 11. Листи (1898–1902). 1979. 478 с. ; Т. 12 Листи (1903–1913). 1975, 694 с.
17. Хорунжий Ю. М. Фенікс Івана Стешенка / Юрій Хорунжий // *Вітчизна*. – 1991. – № 9. С. 163–170.
18. Хорунжий Ю. М. Мужі чину: Історичні парсуни. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги. 2005. 424 с.; іл.
19. Хорунжий Ю. М. Шляхетні українки: Есеї-парсуни / Юрій Хорунжий. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги. 2003. 208 с.; іл.

УДК 821.161.2.091 Старицький; Стешенко

Галина Александрова
(Київ)

ІВАН СТЕШЕНКО – ДУХОВНИЙ СПАДКОЄМЕЦЬ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

У статті розглядаються безпосередні контакти між визнаним класиком української літератури Михайлом Старицьким (1840–1904) та забороненим радянською владою діячем і письменником, чоловіком Оксани, доньки М. Старицького, Іваном Стешенком (1874–1918), на основі листів, рецензій, спогадів, літературно-критичних статей. Ці матеріали доводять, що життєві і творчі біографії цих митців мають багато «точок перетину». Як особистість і письменник М. Ста-

рицький здійснив значний вплив на становлення громадянської позиції та національне усвідомлення І. Стешенка, на формування його як митця. І. Стешенко високо оцінював літературну спадщину та перекладацьку діяльність М. Старицького, наголошував на його новаторстві, визначив особливості його творчості, роль і місце в українському письменстві.

Ключові слова: Іван Стешенко, Михайло Старицький, біографія, література, переклад, вплив, літературна традиція.

The article examines the direct contacts between the recognized classic of Ukrainian literature Mykhailo Starytskyi (1840–1904) and the activist and writer banned by the Soviet authorities, the husband of Oksana, daughter of M. Starytskyi, Ivan Steshenko (1874–1918), based on letters, reviews, memoirs, and literary and critical articles. These materials prove that the life and creative biographies of these artists have many “points of intersection”. As a person and writer M. Starytskyi exerted a significant influence on the formation of the civic position and national awareness of I. Steshenka, on his formation as an artist. I. Steshenko highly appreciated the literary heritage and translation activity of M. Starytskyi, emphasized his innovation, defined the peculiarities of his work, role and place in Ukrainian literature.

Keywords: Ivan Steshenko, Mykhailo Starytskyi, biography, literature, translation, influence, literary tradition.

Постановка проблеми. Михайло Старицький (1840–1904) та Іван Стешенко (1874–1918) – яскраві багатогранні особистості в українській літературі. І хоча за віком вони презентують різні етапи в її розвитку, багато промовистих аналогій є в їхніх біографіях: обом дала життя полтавська земля (М. Старицький народився в с. Кліщинці, І. Стешенко – у Полтаві), вони закінчили гімназію в Полтаві, де оволоділи іноземними мовами, і ще в шкільні роки обидва почали віршувати. Поетичну творчість розпочали перекладами та переспівами зарубіжних авторів. Навчалися в Університеті Святого Володимира в Києві (М. Старицький у 1860–1865 рр., І. Стешенко – у 1892–1896 рр.). Обидва в студентські роки перебували у вирі громадського

життя. М. Старицький відвідував збори й мітинги, долучився до просвітницької роботи, працював у недільних школах, народних бібліотеках. Брав участь у роботі Старої громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, став одним із фундаторів Всеросійського театрального товариства, організатором і діяльним членом Київського літературно-артистичного товариства, видав збірник «Луна» (1881), альманах «Рада» (1883, 1884). Залишив неоціненний слід у поезії, драматургії, прозі. А ще, кажучи словами М. Зерова, був «несамолюбно щирий у своєму захопленні літературними нащадками, він відіграв в організації літературного життя 90-тих рр. таку роль, на яку не мали сили ні Куліш, ні Щоголів, може, й обдарованіші від нього, як поети та стилісти» (Зеров, 2003. С. 679). Усвідомлюючи стратегічні інтереси національної літератури, він відчував «складний механізм взаємозв'язків, взаємовпливів, відгуків, причинно-наслідкових умов і володів винятковим умінням усьому дати лад» (Поліщук Я., 2004. С. 22).

У біографії Івана Стешенка теж бачимо синтез різних видів діяльності: він відомий як поет, літературознавець, критик, перекладач, педагог, громадський і політичний діяч, театрознавець, Генеральний секретар освіти уряду УНР. Працював у редакціях літературного альманаху «Нова Рада», журналів «Шершень», «Гедзь», «Сяйво», газети «Киевские отклики». Був членом Товариства Нестора-літописця, секретарем Українського Наукового Товариства в Києві. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1917). Брав участь у роботі Революційної української партії (РУП), Української демократичної партії (УДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Після подій 1917 року стає організатором і головою Товариства Шкільної Освіти, членом Центральної Ради. Після його вбивства 1918 р. в Полтаві злочинцями-більшовиками від кінця 1920-х і до 1990-х років згадувався лише як «буржуазний націоналіст».

Обидва видатні українці поховані поряд на Байковому кладовищі...

Діяльність І. М. Стешенка ще не часто розглядається під кутом зору впливу на неї М. Старицького та його спадщини (Александрова, 2015). Рідко згадують і про рецепцію І. Стешенком життя і творчості старшого колеги в контексті літературно-мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст. Тому актуально простежити вплив класика на становлення національних поглядів та естетичних уподобань молодшого автора, розглянути сприйняття І. Стешенком постаті М. Старицького, оскільки критик одним із перших чітко визначив його та особливості творчості, роль і місце в українській літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спадщина М. Старицького повсякчас перебуває в полі зору літературознавців. Нині з його постаттю пов'язують найбільші мистецькі здобутки кінця XIX ст. Розділи про його творчість є в академічних «Історіях української літератури», підручниках з історії української літератури; є вступні статті до багатотомних і вибраних видань творів письменника (М. Русанівський, М. Дяченко, В. Олійник, М. Рильський, С. Шаховський, М. Комишанченко, Л. Дем'янівська, С. Зубков та ін.), критико-біографічний нарис (Л. Сокирко), літературний портрет (М. Комишанченко), окремі сторінки йому присвячені в монографіях М. Бондаря, Л. Голомб, О. Камінчук, М. Ткачука, Л. Скупейка та ін. Творчість М. Старицького проаналізована в монографіях та статтях Н. Левчик, В. Поліщука, О. Цибаньової та ін.; його національно-культурницька діяльність досліджена в дисертації А. Радчука. Чимало статей останнім часом з'явилося у збірниках, присвячених ювілейним датам М. Старицького. Докладно переглянув традиційні оцінки творчості письменника В. Поліщук (Поліщук В., 2003).

Натомість поезія І. Стешенка не знаходила належного відгуку за його життя (окремі згадки про неї є в Лесі Українки, І. Франка, рецензіях В. Дорошенка, М. Лозинського, Л. Старицької-Черняхівської та ін., пізніше – у працях М. Зерова). І. Стешенко як літературознавець здобував прихильну критику І. Франка, з ним дискутував С. Єфремов. Після тривалого замовчування поодинокі зауваги про І. Стешенка-поета з'явилися у 8 томній (т. 5, 1968) та 2-томній (1987) «Історії української літера-

тури»; у пізніших підручникових виданнях – лише в переліках, «обоймах» авторів. Уперше обидві його надруковані за життя збірки розглянуто в монографії О. Камінчук «Художній дискурс української поезії кінця XIX – початку XX ст.» (2009). Є окремий розділ про І. Стешенка у першому томі підручника з історії української літератури Ю. Коваліва (2013). Після того як Григорій Титаренко написав докладну біографію (Титаренко, 2013) та опублікував віднайдений ним в архівах та раритетних виданнях майже весь літературний доробок Івана Стешенка (Стешенко, 2013), є всі підстави розглядати його як самостійну творчу постать, у творчості якої переплелася багато стильових і естетичних особливостей, властивих перехідній добі межі XIX–XX ст.

Мета статті: виявити факти безпосередніх контактів між М. Старицьким та І. Стешенком на основі листів, рецензій, спогадів, статей, окреслити точки перетину їхніх творчих біографій, простежити рецепцію молодшим письменником творчості видатного попередника.

Виклад основного матеріалу. Життєві та творчі шляхи М. Старицького та І. Стешенка перетнулися в Києві у вересні 1892 р.: правник, історик О. Тулуб (1866 – після 1938) залучив Івана, студента-першокурсника, до групи молодих діячів української культури «Плеяда», у помешканні М. Лисенка познайомив його «з О. Ант. та М. В. Лисенками, з М. Старицьким, Вол. Антоновичем, Оленою Пчілкою, Одаркою Романовою та іншими. Тут же Стешенко познайомився і з молодогою громадою – Л. М. Старицькою, О. М. Старицькою, Лесею Українкою, Вол. Самійленком, Єв. Тимченком, М. Славинським та іншими» (Тулуб О., 1929. С. 93). Ці особистості відіграли неабияку роль у становленні національного самоусвідомлення І. Стешенка; постійні творчі і дружні контакти з ними І. Стешенко підтримував упродовж усього життя. М. Старицький «зумів стати патроном молодого літературного кола» (Зеров, 2003, с. 669). За словами О. Пчілки, він «захоплювався їхніми віршами, пропагував їх, читав іншим, ніби хвалячись ними [...], був у стосунках із письменниками-початківцями щирим другом» (Пчилка, 1904,

с. 431–432). Для сучасників він був беззаперечним авторитетом: «Огрядна, мальовнича, характерно-українська постать Михайла Петровича Старицького... Вже своїм зовнішнім виглядом – типовим українським обличчям з довгими вусами, в сивій шапці, в синій чумарці з сивою смушевою оторочкою – се була жива реклама українця для того часу, коли все українське штучно заховувано або само воно соромливо ховалося. Де б не появилася та характерна українська постать, на літературних або громадських зборах, чи просто навіть на вулиці, зараз звертала на себе увагу – і чулося звідусюди – “Старицький, Старицький”» (Лотоцький, 1932. С. 193).

Незабаром після знайомства М. Старицький запропонував землякові переселитися в будинок по вул. Караваєвській, який тоді займала його сім'я. І. Стешенко скористався цією пропозицією. Можемо говорити, що вже з цього часу він стає членом достойної родини Старицьких, яка залишила неповторний слід у духовному житті України. Не без впливу книжки перекладів М. Старицького «Сербські народні думи і пісні» (1876) І. Стешенко вже в студентські роки заявив про себе як науковець, отримавши срібну медаль за працю із сербсько-хорватської літератури «Станко Враз і його поезія». Мабуть, неабияку роль у виборі теми зіграла й передмова до перекладів М. Старицького про національну нескореність сербів, утілена в їхньому епосі, що повсякчас допомагав їм у боротьбі з ворогом, на відміну від українських дум, які, на думку письменника, під гнітом історичної долі поринають у забуття і замінюються «лакейськими куплетами» (Старицький, 1990. С. 536). І. Стешенко вже 1893 р. організовує соціал-демократичний гурток, до якого ввійшли Леся Українка, Оксана Старицька – донька М. Старицького, М. Коцюбинський, М. Кривинюк, П. Тучапський та ін.

Першу згадку про І. Стешенка знаходимо в листі М. Старицького до М. Старицької 3 грудня 1893 р.: «Людя и Оксана влюбились в Стешенка, особливо Людя – да! Даже целуются» (Старицький, 1990. С. 510).

Але далі в юнака зав'язалися романтичні стосунки з Оксаною, молодшою донькою М. Старицького. І Оксану, й Івана

була заарештовано – його ще 1896 року, через донос за пропаганду між селянами, її – у березні 1897 року у зв'язку з так званою «вітровською справою» (саме тоді Марія Вітрова – народниця з Чернігова, не витримавши знущань жандармів у Петропавловській фортеці, здійснила самоспалення. По всій Росії пройшли студентські заворушення, у Києві було заарештовано близько півтисячі молодих людей – Г. А.). Після звільнення з в'язниці І. Стешенкові було заборонено проживати в університетських містах Росії та працювати в педагогічній царині. Молоде подружжя відправили в заслання в Чернігівську губернію. На початку липня 1897 р. М. Старицький написав листа до І. Шрага, відомого чернігівського адвоката: «Обертаюсь до Вашої ласки і щиро прошу, коли мога, поміркуйте за Стешенка: чи не вдалося б хоть приватну яку посаду там у Чернігові йому здобути, а то горе з бідним юнаком та й годі! Оце Люда їздила упадати за нього в Петербург, і їй пощастило – бачилась з міністром і так прискорила діло, що за тиждень було повершене. Стався присуд такий: залічено те, що він сидів у тюрмі, в кару за його вчинки, та й годі. Зараз казано звільнити його і віддати під явний дозор на 2 роки з заборonoю на сей час пробувати в університетських городах і столицях – та й по всьому.

Поклопочіть, коли ласка за хлопця; чи не можна б хоть чогонебудь?» (Старицький, 1990. С. 542).

Турбувався М. Старицький і про Стешенкові переклади: «Я оце маю [...] відіслати нашому цензору переклад «Орлеанської діви»: нехай заборонить, то буду скражитись за порушення височайшої волі» (Старицький, 1990. С. 564), – писав він 11 лютого 1898 р. в листі до письменника, лікаря Ц. Білиловського (1859–1938, за іншими даними – 1934). 20 травня 1898 р. скаржився тому-таки адресатові на занадто дрібний почерк свого зятя, яким той переписав його повість «Заклята печера». Не згодний М. Старицький був і з його «правописсю»: «Стешенко мені втелюшив галіційську, я виправляв, виправляв, але, може, де що лишилось, то Ви з ласки догляньте» (Старицький, 1990. С. 578). Газету «Киевское слово», де співробітничив І. Стешенко, у листі до письменника Д. Мордовця (1830–1905),

датованому кінцем листопада 1901 р., М. Старицький називав «чесним органом» – на противагу «Киевлянину» та «Киевской газете» – українофобським виданням, які друкували наклепницькі статті, звинувачуючи М. Старицького в плагіаті та неоригінальності його п'єс (Старицький, 1990. С. 607).

Оксана Стешенко згадувала: «Коли ми повернулися з заслання [...], тоді ми (Стешенки) жили на М. Благовіщенській вулиці (тепер вул. ім. Саксаганського), а за кілька будинків від нас жили поруч Старицький, Лисенко та Косачі (№ 9, 5, 97 і 99). Не було майже дня, щоб ми не бачилися» (Стешенко О., 1938. С. 104). У 1904 році І. Стешенко працював у редакції українського літературного альманаху «Нова Рада» разом із М. Старицьким, Оленою Пчілкою та Л. Старицькою-Черняхівською.

Творчість М. Старицького для І. Стешенка була сутнісним національно-літературним маркером: після Шевченкової поезії серед старшого покоління для нього взірцем є твори М. Старицького, Л. Глібова і Я. Щоголева (Стешенко, 1898. С. 61). М. Старицький, за визначенням І. Стешенка, «найбільша величина» (Стешенко, 1902. С. 48) в українській поезії 1870-х років, у якій він сказав нове слово порівняно зі своїми попередниками. І. Стешенко відводить старшому майстрові перше місце серед перекладачів, наголошуючи, що той започаткував збагачення рідної літератури перекладами творів світової літератури. Сучасна дослідниця Н. Шумило зазначала, що І. Стешенко зараховував М. Старицького до тих авторів, хто найбільше «стимулював розвиток національного літературного процесу» (Шумило, 2023. С. 93)

Провідні риси поезії М. Старицького схарактеризував ще І. Франко в статті 1902 р.: «...се переважно рефлексії на сучасні суспільні, політичні та загальноестетичні теми» (Франко І., 1986. С. 266). І. Стешенко до осмислення творчості визначного попередника звернувся вже після його смерті, у статті «М. Старицький як поет», де намагався з'ясувати багато питань: «чим був Старицький, що було в нього спільного з кращими людьми краю і що відрізняло від них і викликало проти нього “каміння”» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 40). І. Стешенко наголошу-

вав: як особистість М. Старицький сформувався у 1860-х рр., перейнявся народолобством і був народником у громадських виступах; не був політиком і не говорив про політичні ідеали українців, але заявив про свої вимоги щодо розвитку нації. «Се власне вимоги розвою національного життя, а як останнє по своєму змісту широке, то він висунув на перший план розвій рідного йому письменства і мови» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 42). Народолобець, патріот, готовий віддати свої матеріальні блага для громадської мети, – так І. Стешенко окреслив життєві і творчі принципи письменника.

Великого значення критик надавав перекладам М. Старицького: «Те, що поет робив переклади, се прояв патріотичного або естетичного смаку, а зміст їх і напрям – се прояв внутрішнього змісту душі автора» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 42). У його перекладах І. Стешенко знаходив свідомий вибір того, що відповідало настроям автора: «В них видко, перш за все, його органічний нахил, психофізичну індивідуальність» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 43): елегійність, любов до природи, перевагу громадських почуттів. І. Стешенко зазначав наявність у творах М. Старицького мотиву кохання, але він, на його думку, посідає другорядне місце і більш сповнений «журних рис про минулу насолоду, ніж є хвалою кохання» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 44). Основний зміст його поезій – громадське, а не особисте життя. Критик виокремив особливості творчості М. Старицького: небагато патріотичних творів (присвячені Шевченкові, Котляревському, про любов до рідного краю), решта – «спокійні, епічні і мають на меті більше доповнення історичних поглядів Шевченка і почасти його сюжетів» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 45). Це, на переконання І. Стешенка, своєрідна реабілітація гострих випадів Т. Шевченка проти деяких представників «варшавського сміття». Натомість у М. Старицького звучать заклики до єдності у слов'янства. Переосмислюючи цю статтю, О. Тетеріна вказує на те, що І. Стешенко невипадково підкреслював вагоме значення драматичних творів М. Старицького, – «як з огляду на розширення жанрового потенціалу української літератури загалом, так і на її високу техніку зокрема» (Тетеріна, 2010.

С. 103), адже автор її був переконаний, що «форма в мистецтві се все, – бо зміст впливає тільки через форму» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 42), і висловив міркування, що п'єси М. Старицького мали безперечний вплив на публіку саме через вдалу форму.

Історико-літературне значення М. Старицького, стверджував І. Стешенко, у тому, що це був поет-демократ, співець окриджених. Він зазначив високу поетичну техніку митця: силу виразу і, з другого боку, «ніжну лагідність літературно обробленого слова» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 45). Після Т. Шевченка критик називає його єдиним поетом, який мав такі широкі поетичні завдання. Порівняти зі М. Старицьким, на думку І. Стешенка, можна було б С. Руданського, але талант останнього «не зовсім вийшов з настроїв деякого етнографізму і не набув потрібної літературної обробки» (Стешенко, 1914. ЛНВ. С. 45). Натомість у творах М. Старицького «видно людину з літературною освітою і великим смаком, видно доладне уміння вийти з трудного становища відносно виразу мови» (Стешенко, ЛНВ. 1914. С. 45). Тому його твори будуть цінні, доки існуватимуть ті явища, на які звертав увагу і про які висловив свої почуття поет. Далі вони не зникатимуть з поля зору читачів і дослідників, матимуть постійну «мистецьку та іншу вагу, як малюнки життя й природи, як вислів чуття інтелігентної людини, одного з представників свого народу» (Стешенко, ЛНВ, 1914. С. 46).

Прикметно, що М. Зеров з цієї статті взяв чотири цитати до своєї праці «Літературна позиція Старицького» (1929), намагаючись хоч так повернути до наукового вжитку вже заборонене ім'я І. Стешенка (прикро, що посилянє на джерело цитат, за винятком назви журналу в останній згадці, у статті М. Зерова немає – І. Стешенко уже вважався «українським буржуазним націоналістом»). Ось ці цитати: 1) «Стешенко і Пчілка кладуть на тих перекладах особливий наголос, як на наймогутнішому засобі “вивести рідне письменство з простого, вузького шляху на широкий всесвітній шлях” (Зеров, 2003. С. 670). 2) «Громадянська лірика російська поклала свою печать і на поезію Старицького, в якій, за висловом І. Стешенка, відбився “типовий настрій громадсько-розвиненої людини 70-тих років” (Зеров,

2003. С. 675); 3) «На думку Ів. Стешенка, в усіх поезіях Старицького особистого змісту знати громадсько-елегійну ноту; породжені вони “чутливою душею поета, що не могла бути байдужа до громадських страждань”» (Зеров, 2003. С. 677); 4) «Стешенко в “Літературно-науковому віснику”, розповівши про самотність Старицького серед його сучасників, закінчує: “І врешті колесо повернулося на бік Старицького та його однодумців, правда, більш молодого віку”» (Зеров, 2003. С. 678).

Остання цитата, певно, особливо імпонувала М. Зерову: вона спонукала його повсякчас наголошувати зв'язок між спадщиною М. Старицького і творчістю молодших авторів: «Старицький, будучи людиною громадською, пливучи в головному річищі українського літературного життя, більше заважив у формуванні молодії генерації поетів, а його творчість визначила її програму» (Зеров, 2003. С. 668); «він був увесь час на очах, репрезентуючи собою українську культурно-громадську справу – тому й літературна лінія його була виразніша в очах молодого літературного покоління, а те нове, що було в його літературній праці, мало шанси скоріше прищепитися і викликати наслідування» (Зеров, 2003. С. 669).

В. Поліщук звернув увагу на паралелі між М. Старицьким і Т. Шевченком, про які виважено і об'єктивно висловився І. Стешенко, а пізніше – М. Зеров, обидва будуючи судження з урахуванням Франкових оцінок (Поліщук В., 2004. С. 13). Нині ця тема стала особливо актуальною: до давніших досліджень (Л. Ленюк, П. Пивоварський) додалися студії М. Бондаря, А. Меншій, І. Немченка, В. Поліщука, Г. Синьоок та ін.

В іншій статті 1914 р. І. Стешенко зараховує М. Старицького до тих діячів, що залишили слід у розвою рідної культури, «підтримували рідний ґрунт» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 118): він віддав свої сили українському письменству, хоч міг посісти видатне місце і в російській літературі. Лише згодом, через матеріальні причини, митець був змушений писати по-російськи, але за тематикою його твори були пов'язані з Україною, з її історичним минулим. Тому заслуга М. Старицького, переконує І. Стешенко, насамперед у свідомій вірності національному

духу. Його твори «написані дужою, енергічною рукою», «в них чується краса виразу, рельєфність думки» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 119), драми створені з розумінням цього роду поезії і його законів, а за високою технікою письменник «не має собі рівних в нашому письменстві, та не багато їх і в руському» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 119). Друга заслуга М. Старицького, за І. Стешенком, – його оригінальна творчість. Третя – новаторство в царині перекладу: за допомогою його посередництва він виводив народ «на всесвітнє займище» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 120), розвиваючи рідну мову. До перекладів М. Старицький вдався, «дбаючи про збагачення рідної нації, про поширення її обрїю і меж життя» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 120), і розумів, попри глум ворогів і друзів, що «тільки з єднання народного з всесвітнім може розвись дійсне національне життя» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 120). Цитуючи цю статтю, М. Бондар називає І. Стешенка одним із «духовних спадкоємців Старицького» (Бондар, 2010. С. 34), акцентуючи на тому, що критик особливо виокремлював перекладацьку діяльність письменника, ставлячи її вище, ніж самоздійснювану, стихійну, пов'язану з рідним ґрунтом, оригінальну творчість. Література «перекладника», на думку І. Стешенка, це «література, що вже просто відноситься до бажання розвивати народну культуру до ступня національної вартості. Творити в межах народного життя і творити на теми, вищі од народного розуміння або подібне перекладати – це речі зовсім різні. В першому випадку ми лишаємось завжди при обмеженому простонародному ґрунті, в другому – ми розвиваємо його і творимо форми, в даному разі – мову» (Стешенко, 1914. Сяйво. С. 120). Це дає змогу сприймати і засвоювати нові напрями та ідеї.

І, нарешті, неоціненна заслуга М. Старицького, на переконання І. Стешенка – це розбудження національної свідомості через театр. Отже, у його статтях постає багатогранна постать талановитого поета-лірика, перекладача, що збагатив рідне письменство зразками зарубіжної літератури, драматурга, театрального діяча, що й матеріально, і духовно творив підвалини українського культурно-національного життя, але справжнє історичне значення якого буде оцінено тільки пізніше.

На відміну від М. Старицького, який весь свій талант віддав літературі, театру і видавничій справі – досить спорідненим видам діяльності, для активної натури І. Стешенка власне культурницькі рамки були завузькими. Інтенсивність його як поета була нерівномірною: він переживав періоди творчої «стагнації», інколи «мовчав» по три-п'ять років. І. Стешенко відповідав тому типові митця початку ХХ ст., що його І. Франко окреслив як «драгоманівський»: це митці неспокійні, «з вихруватими натурами», «жадні праці і переобтяжені працею» (Франко, 1984. С. 516). Як зазначав О. Тулуб, характеризуючи І. Стешенка, «натхнення поета у нього не шкодило холодним викладанням вченого, громадського діяча й реального політика» (Тулуб О., 1929. С. 92) – активна діяльність у всіх цих сферах потребувала володіння словом. Надрукувавши досить обнадійливі дві збірки – «Хуторні сонети» (1899) і «Степові мотиви» (1901), до поетичної творчості він звертався, можна сказати, принагідно: не покидав віршувати, але друкував поезії лише в періодиці, більше не намагався видати їх окремою книжкою. Але творча сила І. Стешенка не погасала ніколи.

Символічною є постать коваля в однойменному вірші І. Стешенка, у якому він безсумнівно і категорично сприймає громадянський сенс життя, натякаючи цим заголовком на постать М. Старицького, якого сучасники за любов до неологізмів іноді іронічно називали «Ковалем»:

Маю до праці я силу великую,
В серці ж – ще більш почуття,
Я собі долю по новому викую,
Краще здобуду життя! (Стешенко, 2013. С. 342).

Так яскраво-метафорично сформулював І. Стешенко своє життєве кредо, що звучить як утвердження віри в силу духу, надія на успіх боротьби за вселюдські ідеали, які він успадкував ще в юні роки від М. Старицького.

Висновки. Отже, життєві і творчі біографії цих митців мають багато «точок перетину». Насамперед безсумнівним є авторитетний вплив М. Старицького на долю і шлях у письменстві

І. Стешенка. Представники різних поколінь: поет-класик і представник «другого ешелону», за словами М. Зерова, його «літературний нащадок», мають багато спільного у життєвих і творчих біографіях, світоглядних засадах. Пояснюється це не лише родинними зв'язками і повсякденними контактами, а й тим, що І. Стешенко продовжив і розвинув літературні традиції М. Старицького – визнаного автора. Листи М. Старицького, спогади його сучасників, рецензії, статті І. Стешенка доводять, що як особистість і письменник М. Старицький здійснив значний вплив на становлення громадянської позиції молодшого автора, на його національне самоусвідомлення, вплинув на формування його як митця. І. Стешенко високо оцінював літературну спадщину та перекладацьку діяльність М. Старицького, наголошував на його новаторстві, визначив особливості його творчості, роль і місце в українському письменстві. Перспективним є простеження контактено-генетичних зв'язків між творчістю цих двох письменників, зокрема, в царині поезії, осягнення міри і якості засвоєння І. Стешенком літературних традицій, які започаткував М. Старицький, що дасть змогу з'ясувати явище спадкоємності в межах національного письменства. Життєві і творчі біографії митців, їхня поетична спадщина надають широке поле для компаративних досліджень.

Джерела та література

1. Зеров М. Літературна позиція Старицького (в двадцять п'яти роковини смерті) / Українське письменство / Микола Сулима (упоряд.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 664–679.
2. Поліщук Я. Між романтизмом і реалізмом. Історичний проект Михайла Старицького на тлі критики стереотипів // Михайло Старицький: постать і творчість. Черкаси, 2004. С. 21–35.
3. Александрова Г. А. Михайло Старицький та Іван Стешенко: родинні і творчі зв'язки // *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія*. Вип. 21–22. Черкаси, 2015. С. 80–98.
4. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького. Проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника. Черкаси: Брама, 2003. 376 с.

5. Титаренко Г. «На гострому сірому камені блиснуло щось, наче племін» // Стешенко І. Твори. Переклади. Вибране листування / Упор. та автор біограф. нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. Полтава, 2013. С. 7–64.
6. Стешенко І. Твори. Переклади. Вибране листування. Полтава, 2013. 628 с.
7. Тулуб О. О. Іван Стешенко. 1873–1918 (Спомини і матеріали) // *Україна*. 1929. Грудень. С. 92–104.
8. Пчилка О. Михаил Петрович Старицкий. (Памяти товарища // *Киевская старина*. 1904. Т. 84. № 5. С. 400–449.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. 288 с.
10. Старицький М. П. Твори : в 6 т. Т. 6 : Оповідання. Статті. Автобіографічні твори. Вибрані листи. Київ : Дніпро, 1990. 831 с.
11. Стешенко О. Ясній пам'яті товариша / Оксана Стешенко // *Радянське літературознавство*. 1938. № 2–3. С. 101–111.
12. Стешенко И. М. Чернявский. – Донецьки сонети. Бахмут. 1898 // *Киевская старина*. 1898. № 5. С. 60–965.
13. Стешенко И. Новейшая украинская поэзия / Научное обозрение. 1902. № 12. С. 36–55.
14. Шумило Н. До історії української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття : монографія / Передм. М. М. Ільницького ; наук. ред. Л. І. Скупейко ; упорядкув. О. Б. Тетеріної. Київ : Ярославів Вал, 2023. 416 с.
15. Франко І. Михайло П[етрович] Старицький // Зібр. тв. : у 50 т. Т. 33. Київ : Наукова думка, 1986. С. 230–277.
16. Стешенко І. М. Старицький як поет // *Літературно-науковий вісник (ЛНВ)*. 1914. Т. 65. Кн. 3–4. С. 40–46.
17. Тетеріна О. Михайло Старицький: інонаціональний художній досвід у розвитку української літератури // Михайло Старицький як творча особистість : зб. пр. наук. конф. «Творча індивідуальність Михайла Старицького в українському культурологічному контексті ХІХ–ХХ століть», 11–12 трав. 2010 р. Черкаси, 2010. С. 94–105.
18. Поліщук В. Михайло Старицький і Тарас Шевченко: рецепція теми у критиці. Генеалогічні лінії класиків // Михайло Старицький: постать і творчість. Зб. праць Всеукраїн. наук. конф. Черкаси, 2004. С. 11–24.
19. Стешенко І. Мих. Петр. Старицький в історії українського відродження // Сяйво. 1914. Квітень. С. 117–121.

20. Бондар М. Інтертекстуальні горизонти творчої діяльності Михайла Старицького: рецепції, інтерпретації, трансформації // Михайло Старицький як творча особистість. Черкаси, 2010. С. 30–982.
21. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. Зібр. тв: у 50 т. Т. 41. 1984. С. 471–529.

УДК 725.94-044.235(092Котляревський):94](477/53-25)"1903"

Ганна Дідусенко
(Полтава)

МАНІФЕСТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

В статті на основі спогадів очевидців реконструюється знакова подія, що відбулася у Полтаві під час святкових заходів з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському

Ключові слова: пам'ятник І. П. Котляревському, Гоголівський дім для просвітних цілей, врочисте засідання Думи, національний спротив. фон Плеве, В. Тригубов, зібрання української інтелігенції, антиросійський протест, маніфестація, І. Стешенко, О. Андрієвська, М. Міхновський, О. Пчілка.

The article reconstructs, based on eyewitness accounts, the significant event that took place in Poltava during the festive events marking the opening of the monument to I. P. Kotlyarevsky.

Keywords: monument to I. P. Kotlyarevsky, Gogol's house for educational purposes, solemn session of the Duma, national resistance, von Plehve, V. rygubov, gathering of Ukrainian intelligentsia, anti-russian protest, demonstration, I. Steshenko, O. Andriyevska, M. Mikhnovsky, O. Pchilka.

Чи не найвизначнішою подією в житті Полтави початку XX століття стало відкриття 30-го серпня 1903 р. пам'ятника І. П. Котляревському. Урочистості з цього приводу зібрали до міста представників української інтелігенції з усіх кінців російської й австро-угорської України, перетворивши свято на велику загальнонаціональну акцію. На жаль урочистості були затьмарені негативним інцидентом, який Микола Лазорський позначив як «рафіноване свавілля», а Микола Міхновський прямо назвав «полтавським скандалом».

Тож взявши за основу спогади С. Єфремова та доповнивши їх спогадами Д. Дорошенка, В. Щербаківського, О. Пчілки та ін., спробуємо реконструювати «момент, який забувати і гріх, і сором» (Єфремов, 2003. С. 132) та визначити його вплив на суспільно-політичне життя української громади.

Саме відкриття пам'ятника видатному полтавцю І. П. Котляревському відбулося велично. Святковий номер «Полтавського вісника» так описує це дійство: «Давно вже в Полтаві не було такого пожвавлення, яке спостерігалось вчора з нагоди вшанування пам'яті родоначальника народної української літератури, славного поета І. Котляревського. Жоден зі старожилів не пам'ятає, щоб коли-небудь Полтава була так урочисто налаштована, як у цей знаменний для України, щоб не сказати – для всіх слов'янських племен, день. Усе, до нашого нудного обивателя включно, ожило. Здавалося, навіть саме небо натхненне великою справою, яка відбувається в нашому місті... Пам'ятник, покритий соломом, гордовито підносячись, ніби підказував кожному, що не він – холодний безмовний граніт – усьому виною, а що за ним щось інше, більш важливе і сильне – любов народу до свого великого носія слова і прагнення потомства посилено винагородити пам'ять того, хто стільки зробив для успіху дорогої йому української культури. Цим свідомо перейнялися, мабуть, і найменш цивілізовані елементи населення і в однаковій мірі з більш культурною частиною шанувальників Котляревського вони всією душею приєдналися до вшанування. Це було загальне свято народного духу» (Тристанов Б., 2019. С. 29).

Не менш святковим було і Врочисте засідання Думи, яке розпочалося в Гоголівському Домі для Просвітних цілей о 8-й вечора того ж дня. Воно викликало щирий інтерес не тільки у делегатів, а й у жителів міста. «Публіки було повнісінько, та ще й перед театром стояла довга низка людей, що не мала квитків, але таки не тратила надії як-небудь промкнутися всередину» [Єфремов, 2003. С. 134]. Та й під час засідання, одностайно стверджують мемуаристи, в залі була святково-урочиста атмосфера. «Неописний ентузіазм. Оплескам немає кінця. Оплескують майже кожне речення» (Сімович В., 1989, С. 68). «Який був піднесений настрій, видно з того, що бурю оплесків зривали

навіть офіційні промовці, які розповіли історію пам'ятника» (Єфремов С., 2003, С. 134).

Між тим, не зважаючи на піднесений настрій залу і екзальтацію публіки, ще перед початком засідання увагу полтавського видавця Д. Іваненка привернула незвичайна напруга, яка панувала серед чиновників, що сиділи в президії на сцені: «Виктор Павлович Трегубов... был бледен и нервно курил папиросу за папиросой. Волновались и члены управы и все гласные. Словно ожидали чего то рокового і неотвратимого» (Іваненко, 2003, С. 213). І цьому є пояснення. Адже напередодні міський голова В. П. Тригубов отримав телеграму від міністра іноземних справ російської імперії фон Плеве, стосовно заборони української мови під час урочистостей. Як зауважив з цього приводу М. Міхновський: «Досі точно не встановлено, чи полтавська адміністрація дістала такий офіційний наказ від самого міністра, чи то було залишено «на усмотреніє» самої полтавської адміністрації, що в такому випадку знімала відповідальність з вищих російських сфер перед Європою. В кожному разі на урочисте засідання полтавської думи, що відбувалося в міському театрі, губернатор не з'явився, а міський голова Віктор Павлович Трегубов... мав сам виплутуватися із ситуації і нести на собі всю відповідальність за події» (Міхновський, 2007. С. 255).

Тим часом серед делегатів, які прибули на урочистості, почали поширюватися чутки щодо «запретительной» телеграми, викликаючи обурення і гнів. Це дійсно було вже занадто – на відкритті пам'ятника «батьку української літератури» накласти заборону на використання рідної мови письменника. Із цим необхідно було щось робити. Тож пізно ввечері 29-го серпня на квартирі полтавського адвоката М. Дмитрієва зібралося близько 40 представників української інтелігенції із різних куточків України. «Тут були: Лисенко, Старицький, Леся Українка, Ілля Шраг, Порш, Грінченко з жінкою, Коцюбинський, Микола Міхновський і багато інших» (Щербаківський, 1988. С. 55). Зібрання мало на меті згуртувати свідомих українців та узгодити їх дії щоби дати відсіч свавіллю офіційних владців. Під час палкої дискусії розглядалися дві пропозиції: 1) ухилитися від усілякої участі у святі, бойкотувати його, а потім об'явити, що свято українського письменства зійшло на свято офіційних кругів;

2) взяти якнайбільшу участь у святі, надати йому свідомо українського характеру, але за першої ж заборони виступити з протестом, виразно зазначивши свою українську позицію. «Формою протесту мав бути вихід громадою з зали, скоро голова зборів наложив би уздечку на українське слово» (Єфремов С., 2003. С. 133). Оскільки ці дві пропозиції мали майже однакову кількість прихильників, то гарячі дебати затяглися до пізньої ночі.

Одночасно проходило дорадче зібрання української молоді. Як згадує Д. Дорошенко, його безпосередній учасник: «Було 29-го серпня, на передодні головного свята. Товариші сказали мені, що увечері має бути за містом таємне віче української молоді, влаштоване проводом Української Революційної Партії, щоб обговорити становище в зв'язку з заборонаю українських промов і привітів на святі» (Дорошенко Д., 1949. С. 36). Оскільки на цій нараді зібралися молоді буйні голови, то про бойкот свята, звісно ж, і мови не було. Одразу ж була внесена пропозиція збройної демонстрації під червоним прапором, яка тут же отримала гаряче схвалення частини присутніх. Та більш помірковані члени зібрання, вказали на те, що така форма протестів «буде зразу ж приборкана і приведе до даремного пролиття крові; крім того вона приведе до арештів і взагалі до тяжких жертв з боку нашої, ще так нечисленної інтелігенції. Як що заборона буде здійснена, то ми маємо запротестувати в іншій формі: закликати публіку, щоб вона опустила залю. Ця мовчазна маніфестація також зробить своє вражіння. В такому дусі й було винесено ухвалу» (Дорошенко Д., 1949. С. 38). Після цього учасники таємного віча повернулися до Полтави, одночасно делегувавши кілька осіб, донести ухвалу молоді до старших товаришів.

Тим часом, на зібранні старшого покоління більшість учасників почала-таки схилитися до думки про використання громадянського протесту. І тут «прийшла допомога ще й од молоді. Заступники молоді, що збиралися окреме, прийшли заявити, що вони ухвалили в усякім разі бути на святі і прилюдно протестувати, коли виявиться нехтування українського народу заборонаю його мови. По цій заяві голоси прихильників бойкоту зовсім замовкли, і лишилося обміркувати тільки деякі підобиці майбутньої маніфестації» (Єфремов С., 2003. С. 134). Врешті-решт, після коротких дебатів, була ухвалена спільна резолюція -

у разі заборони вітань українською мовою висловити протест проти насильства і покинути залу засідань, повівши за собою і несвідому публіку. Адвокати М. Міхновський і І. Шраг мали, в разі потреби, внести законний протест і скаргу до суду. Тож «плян вироблено, лишалось діждатися битви» (Єфремов С., 2003. С. 134). Наступного дня ядро української інтелігенції та її молодіжне крило прибуло на засідання підготовленим до протистояння мовним утискам офіційної росії. Мабуть полтавські чиновники на чолі з В. Тригубовим підсвідомо відчували ці флюїди невідворотної рішучості, попри святковий настрій публіки, і розуміли, що їм таки прийдеться приймати непопулярні «надлежащие меры», що й викликало знервованість серед них.

Засідання розпочалося. На його початку було зроблено кілька наукових відчитів про І. П. Котляревського. Один із цих відчитів – «Про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського і його заслуги» – проголосив І. Стешенко. У ньому науковець розглядав образ і заслуги полтавського поети співвідносячись із реаліями тодішнього літературного життя і суспільних обставин. Ця доповідь справила незабутнє враження на Олену Пчілку: «Найголовнішу промову-довідку, цілий історично-літературний вислід, хоть і в межах відповідних, прочитав тодішній молодий учений, полтавець Ів. Стешенко. – писала вона в своїх спогадах. – Перед слухачами повстало мистецьки виконане мереживо, що становило докладний малюнок, як «Енеїда» Котляревського, не бувши якимось поодиноким явищем, впливала з глибоких течій української народної словесності й ґрунту літературного... Такий самий був і огляд драматичних творів славетного батька нової літератури української... Так ось хто був наш Іван Петрович Котляревський! – могли б сказати полтавці, прослухавши доповідь Стешенкову» (Гудзь М., 2005. С. 64). Тож у своїй промові, яку пані Олена виголосила одразу за доповіддю І. Стешенка, вона лише доповнила висновки молодого науковця вказівками на високі моральні принципи, проведені в творах І. П. Котляревського. Більш докладно письменниця оглянула роль і значення національної ідеї в сучасній літературі й громадському житті, вказавши, що саме І. П. Котляревському український загал має бути зобов'язаний за першу згадку про неї.

Після офіційних промов та наукових доповідей настала черга вітань. Усі доповіді і вітання, за винятком «іноземних» українців, виголошувалися, як це і було встановлено, «офіційною» російською мовою.

Першою з «місцевих» українців порушила цю заборону Олена Пчілка, розпочавши свій науковий виступ вітанням українською. «А коли я вийшла на катедру, то мимо заборони, я все ж почала: «Я мусіла би говорити по-російськи, але в цей день з полтавцями інакше як українською мовою я привітатись не можу». Присутні представники влади просто були спантеличені і десь-то не встигли опам'ятатися і зупинити мене» (Гудзь М., 2005. С. 60). Сміливий вчинок письменниці справив велике враження на присутніх: «Враження такої ракети зробила українська промова Олени Пчілки. Старша, поважна жінка з тихим, але твердим голосом, з металевим блиском і з виразом прихованої сили в очах, виявила більше мужності й громадської відваги, ніж інші, наші наддніпрянці, і не побоялась категоричної заборони: промовляла українською мовою» (Щербаківська-Кричевська І., 2016. С. 357).

Власне, як згадують деякі мемуаристи, ще один «місцевий» українець зумів виголосити вітання українською, але «підпільно», затесавшись між делегатами від Галичини. «Зазначу ще як курйоз, що поміж галичанами «фуксом» проскочив і один тутешній українець, доктор Немоловський, що промовляв од «Зеленої Буковини»... Хостинського повіту (Єфремов С., 2003. С. 134–135). А вдалося йому це зробити, на думку В. Щербаківського, через невігластво влади, бо: «не городський голова, ні багато інших не дуже були знайомі з географією російської імперії і ця адреса пройшла без інциденту і при таких же гучних оплесках, як і попередні галицько-буковинські промови» (Щербаківський В., 1998. С. 56).

Настає довгоочікувана черга вітань від українців російської імперії. На сцену першим виходить М. Коцюбинський, делегат від Чернігівського драматичного гуртка, і так само безборонно читає вітання українською мовою. Як згадує С. Єфремов: «На серці одразу polegшало – значить, усе-таки перемога за нами, хоча, скажу по щирості, шкода зробилося, що обійшлося так занадто вже тихо й ніби звичайно... Потім оповідали, – додає

він, – що п. Андрієвській припадала черга йти зі своїм привітанням першою, але, не надіючись на себе, вона передала чергу Коцюбинському. Поки ж Трегубов вагався, що йому робити, Коцюбинський встиг дочитати своє привітання до краю, і першу бурю довелося видержати таки п. Андрієвській» (Єфремов С., 2003. С. 135.).

І от на кафедрі піднімається молода делегатка від Чернігівського драматичного товариства п. Андрієвська і розпочинає тихим голосом своє вітання українською мовою. Раптом міський голова, калатаючи дзвоником «дрожачим голосом став говорить, что де в этом торжественном заседании не должно быть места демонстрациям – и тому подобное в этом роде» (Иваненко Д. И., 2003. С. 214). Після цих слів доповідачка зупиняється і запитально дивиться на голову. В залі починаються заворушення і попереджувальні покашлювання. А оскільки більшість публіки не змогла зрозуміти суть цієї заборони, то разом з тим з різних кінців залу паралельно почали лунати вигуки «просимо читати». Пані Ольга повертається до проголошення вітання та її знову перебиває нещасний В. Тригубов. Тоді чернігівська гостя остаточно перериває свій виступ і з обуреним виглядом покидає сцену. Діючи за планом, М. Міхновський, а за ним і І. Шраг голосно запитують із залу, чи можуть вони прочитати свої вітання українською – і теж отримують негативну відповідь. Після цього М. Міхновський піднімається на сцену і проголошує: «Мене послано вітати полтавську думу з нагоди великого українського свята – вшанування сина українського народу і славного українського поета Івана Котляревського. Харківська українська громада передала мені привіт у мові поета. Якщо ж мені заборонено його відчитати в нашій мові, то я в другій мові не вважаю можливим це зробити. Тому передаю панові Голові обгортку з привіту, а сам текст верну моїм землякам у Харкові. Але я протестую проти поступування пана Голови як протизаконного і заявляю, що оскаржую його до Сенату» (Міхновський М., 2007. С. 256–257). Його приклад одностайно підтримують й інші делегати (навіть ті, які мали читати вітання російською) і віддають голові пусті обгортки, попередньо забравши з них вітальні листи.

В залі виникає замішання, деякі з присутніх, особливо «високі гості», що займали перші ряди, стрімко покидають зібрання. В цей час з галереї лунає клич: «Виходьте всі з залі». Цей заклик ще більше підсилює протести і обурення, і в кінці-кінців учасники засідання під вигуки «Ганьба», «Ходімо звідси» залишають зал засідання і зомлілого голову В. Трегубова.

«На цьому звичайно мемуаристи кінчають опис події, додаючи хіба, що її рознесли по цілому світі газети з відповідними коментарями. Але не згадують, що Міхновський, за постановою полтавської думи, таки ту скаргу вніс до російського сенату, але відповіді ні він, ні дума не отримали» (Міхновський М., 2007. С. 257).

Але, можливо, мова йде про те, що не було отримано своєчасної відповіді? Наша заувага базується на наступній примітці: «Полтавська міська дума (управа) подала до сенату скаргу на міністра за заборону українських привітів. Лише за три роки сенат виніс рішення: заборону скасувати (?) і звернути увагу міністрові на його «неправильний вчинок». Але сталося це вже по революції 1905 року при змінених політичних обставинах, а головню – Плеве вже не було в живих: він пав жертвою атентату» (Дорошенко Д., 1949 С. 41).

Так завершилася маніфестація українського письменства, яка: «вперше довела існування українського громадянства і вперше ж показала, яку силу мають організовані виступи громадян та як імпонують вони стороннім людям. Багато з теперішніх свідомих українців початок своєї свідомості рахують од пам'ятного дня – 30-го серпня 1903 р. сей день скинув їм полуду з очей, показавши, з одного боку, божевільні утиски зверху, а з другого – силу української ідеї. В ідеї українського руху це був рішуче поворотний момент» (Єфремов С., 2003, С. 136).

Джерела та література

1. Лазорський М. Рафіноване свавілля // Лазорський М. Світлотіні : збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949–1969). Мельбурн : Слово, 1973. С. 273–277.
2. Міхновський М. Самостійна Україна. Справа Української інтелігенції. Київ : МАУП, 2007. 352 с.

3. Єфремов С. На святі Котляревського (з згадок самовидця). *Рідний край*. 2003. № 2. С. 132–136.
4. Як у Полтаві пам'ятник Котляревському відкривали / матеріал підготували до друку Б. Тристанов, В. Скобельський. *Полтавська криниця*. 2019. № 3. С. 7–34.
5. Іваненко Д. А. Записки і воспоминання 1888–1908., 2003. 290 с.
6. Сімович В. На святі Котляревського // Спогади про Михайла Коцюбинського. Київ : Дніпро, 1989. С. 67–69.
7. Щербаківський В. Відкриття пам'ятника Котляревському (спогад – 1903 рік) // *Альманах Українського народного союзу*. Нью-Йорк : Свобода. На 1998 рік. 1998. С. 54–58.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Винипег : тризуб, 1949. 167 с.
9. Гудзь М. Маловідомі сторінки з життєпису Олени Пчілки (деякі архівна матеріали, пов'язані з відкриттям пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві 1903 року) // *Слово і час*. 2005. № 10. С. 58–66.
10. Щербаківська-Кричевська І. Мої спогади про Миколу Лисенка // Василь Григорович Кричевський : хрестоматія : в 2 т. Харків : Видавець Савчук О. О. Т. 1. 2016. С. 349–360.

УДК 821.09(477)(092)СТЕШЕНКО+821.09(477)"17/18"(092)КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Віра Мелешко
(Полтава)

ІВАН СТЕШЕНКО – ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК (НА МАТЕРІАЛІ ПРАЦЬ ПРО ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО)

У статті проаналізовано літературознавчі праці Івана Стешенка, у центрі яких – постать і творчість Івана Котляревського. Основну увагу приділено виступові Стешенка на відкритті пам'ятника зачинателеві нової української літератури – «Про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського». Акцентовано наукову інтерпретацію «Енеїди» Івана Котляревського як самобутнього твору, що вивів національне письменство на європейські обшари, та при цьому залишився глибоко народним словесним полотном. Схарактеризовано окремі збіги між біографіями Котляревського і Стешенка.

Ключові слова: Іван Стешенко, літературознавець, котляревськознавство, історико-порівняльний метод, народність, національність.

The article contains the analysis of literary critics works by Ivan Steshenko, focused on the personality and oeuvre of Ivan Kotliarevskiyi. The core attention was paid to Steshenko's speech "On the artistic and literary value of the works by Ivan Kotliarevskiyi" at the opening of the monument to the Founder of the new Ukrainian literature. The scientific interpretation of Ivan Kotliarevskiyi's "Eneida" as an original work that brought national literature to the European level, remaining at the same time a deeply folk lingual canvas has been logically done. Certain coincidences between the biographies of Kotliarevskiyi and Steshenko have been successfully explained.

Key words: Ivan Steshenko, literary critic, Kotliarevskiyi studies, historical-comparative method, folksiness of the viewpoint, nationality.

Іван Стешенко (1873–1918) – універсальний діяч, той, котрий працював для і заради України. Політик, письменник, перекладач, педагог, літературознавець, театрознавець. Його громадсько-політична та культурна активності припали на період національно-визвольних змагань кінця XIX – початку XX століття.

Значний вплив на формування світогляду І. Стешенка мали:

- 1) родина, зосібна батько;
- 2) освіта, передовсім навчання в Полтавській класичній гімназії;
- 3) майже випадкова зустріч-спілкування з Іваном Липою, майбутнім поетом, активним національно-громадським діячем;
- 4) близькість до культурницьких освічених українських сімей, передовсім Старицьких та Косачів;
- 5) членство у Старій Громаді;
- 6) лектура, поміж якої домінували твори авторів нашого письменства.

Переконані, що цей останній чинник визначив інтереси Стешенка-літературознавця. Він відгукувався про художній набуток Марка Вовчка, Панаса Мирного, Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Василя Стефаника та ін.

Найбільше досліджень Стешенко як історик літератури залишив про творчість Івана Котляревського. Певно, цей факт можна пояснити раціонально. На нашу думку, велику роль відіграють своєрідні біографічні збіги. Згадаймо: Іван Котляревський й Іван Стешенко – полтавці. Звичайно, місце народження має вплив на становлення індивідуальності людини, тобто кажемо про зовнішнє середовище, зовнішні факти. Розуміємо, що Полтава – то простір їхнього становлення як особистостей, формування їхніх життєвих цінностей, то духовна аура минувшини то національний колорит.

Між датами народження двох Іванів майже сто років, проте, ці дати перегукуються: там і там – остання чверть століття; активність полтавців припадає на межові хронікальні періоди: кінець XVIII – початок XIX століття (Котляревський), кінець XIX – початок XX століття (Стешенко).

У культурно-мистецькому вияві так само спостерігаємо своєрідні сходження: межа давньої і нової літератури – межа нової і новітньої літератури; межа бароко та романтизму – реалізму та модернізму («У ліриці І. Стешенка вчувалися рефлексії на динаміку раннього модернізму, помітні були сплески інтуїтивного осяяння <...>» (Ковалів Ю., 2013. С. 373).

Зримі збіги в аспекті національному: доба Котляревського пов'язана з піднесенням українського національного відродження; час Стешенка – з активізацією національно-визвольного руху. Власне творилася модерна Україна.

Ці зовнішні збіги можна трактувати як випадкові, але їхні результати/наслідки – аж ніяк. Олександр Білецький: «"Енеїда" Котляревського з'явилась в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання даліше майбутнє української мови, а також і всієї української культури. Бути чи не бути українському народові, який втратив останні рештки автономії, який перетворився в малій своїй частині в "малоросійське дворянство", а в більшій – у кріпаків і все сильніше відчував соціальний і національний гніт царського уряду? Бути! – відповіла на це запитання поема Котляревського» (Білецький О., 1965. С. 116); Софія Русова: Стешенко «був молодий, жвавий націоналіст» (Цит. за: Титаренко Г.).

Обидва, Котляревський та Стешенко, йшли власне демократичним шляхом і в житті, і в літературі, і в громадській діяльності.

Галина Александрова стверджує, що І. Стешенко почав писати літературознавчі дослідження в час навчання на філологічному факультеті Київського університету (1894–1896). Науковиця інформує: «У студентські роки його праця про Гоголя одержала срібну медаль (лише срібну, бо професор Т. Флоринський написав у рецензії, що автор демонструє сепаратистські тенденції, які полягали в тому, що І. Стешенко зазначив: Гоголь був би ще кращим письменником, коли б писав мовою свого народу (Александрова Г., 2008. С. 52)).

Ще раз акцентуємо твердження про широке зацікавлення І. Стешенком літературною спадщиною І. Котляревського. Це твердження ілюструють такі праці, як-от:

– Поезія І. П. Котляревського (частина І – «Котляревський і Осипов у їх взаємовідношенні»; частина ІІ – «І. П. Котляревський у світлі критики»). *Киевская старина*. 1898. Червень – серпень. С. 83–151; вересень. С. 267–316; жовтень. С. 1–32). Погляньмо на дату появи студії – сторіччя від часу першої публікації «Енеїди» І. Котляревського; згадаймо обставини, у яких творено наукову працю – у період заслання: І. Стешенку протягом трьох років – 1897–1900 – заборонено проживати в університетських та губернських містах.

Символічно, що в цьому числі «Київської старовини» оприлюднено і статтю професора університету Св. Володимира М. Дашкевича, який був викладачем студента Стешенка. Автори «незалежно один від одного порівнювали “Енеїду” І. Котляревського з іншими переробками поеми Вергілія, особливо звертаючи увагу на помітну схожість, а то й збіги з “Вергилиевой “Энеидой”, вывороченной наизнанку” російського поета М. Осипова» (Александрова Г., 2008. С. 52).

– Про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського (О художественно-литературном значении произведений И. П. Котляревского (*Речь, произнесенная в день открытия памятника Котляревскому, в торжественном заседании*

Полтавской думы, действительным членом исторического Общества Нестора-летописца И. М. Стешенко)) (Полтавский вестник. 1903. № 215. С. 3.; № 216. С. 2.).

– «Енеїда» Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами (*Записки Українського наукового товариства імені Тараса Шевченка* у Києві. 1911. Кн. 9. С. 55–85).

– Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди»: критич. біографія. Київ : Прогрес, 1902. 48 с.

У промові на відкритті пам'ятника «родоначальнику найновішої <...> літератури» (Стешенко І., 1903) І. Стешенко означив авторів «більше чи менше ґрунтовних досліджень про К-го, де з'ясовано його особистість, оцінено його художню діяльність та окреслено його історико-літературне значення» (*переклад наш.* – В. М.). Виступальник назвав імена Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Олександра Пипіна, Омеляна Огоновського, Миколи Дашкевича, Павла Житецького (роль цього котляревськознавця Стешенко вважає особливою). До речі, у дослідженні «Іван Котляревський у світлі критики» автор так само аналізує думки критиків про набуток зачинателя нової української літератури, водночас він зазначає наскільки «вони справедливі або ні» (Іван Франко).

Вербалізуючи своє розуміння заслуг Котляревського перед Україною та її культурою, І. Стешенко у своїй промові спирається

1) на висліди науковців-попередників та

2) на специфіку української художньої літератури до з'яви «Енеїди» великого полтавця (історико-порівняльний метод).

Простеживши мову й окремі поетикальні особливості написаного Ф. Прокоповичем, Лашевським, Довгалецьким, Кониським, козацькими літописцями Самовидцем, С. Величком, поетом Некрашевичем, промовець доходить висновку, що опорою для Котляревського послужили не вони, а «бакаляри і дяки» – мандровані дяки-пиворізи. І. Стешенко виголошував: вони «були охоронцями нашої національної святині, були нашими трубадурами, шпильманами і менестрелями» (Стешенко І., 1903). Проте вивести «рідну творчість на арену загальнолюд-

ського розвитку» судилося не їм, а поетові «із ширшим кругозором», який з-поміж альтернативи «іти стежею російської літератури чи вчинити літературний подвиг, піднісши рідну літературу на рівень художньої» обрав творити «на славу собі і для безсмертя рідної своєї літератури» (Стешенко І., 1903). Цим митцем був І. Котляревський, котрий цілком оновив українське письменство, зробив його загальнолюдським.

На відміну від творців фольклорної поезії, від «мандрованих дяків», переконаний І. Стешенко, автор української «Енеїди» відбив у своїй поемі «психіку тогочасного європейця чи, принаймні, інтелігента України» (Стешенко І., 1903).

Він, Котляревський, вважає виступальник, так само демонструє «пламенну любов, щире захоплення <...> козацтвом», сумує з приводу «втрати української автономії» (Стешенко І., 1903). Отже, у промові акцентовано національне підґрунтя травестійно-бурлескної поеми.

У своєму виступі І. Стешенко знову апелював до питання авторської оригінальності української «Енеїди». Кажемо знову, оскільки у своїй попередній розвідці – «Поезія І. П. Котляревського» наш краєнин уже порушував це питання.

Зауважмо, що позицію І. Стешенка про співвідношення «Енеїди» Котляревського з літературними джерелами детально з'ясували сучасні літературознавчині Галина Александрова (Александрова, 2008), Віта Сарапин (Сарапин, 2023), краєзнавець Григорій Титаренко (Титаренко, 2019) та ін.

Зосібна, Г. Александрова вважає: у промові на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві «І. Стешенко врахував дослідження П. Житецького і проголосив, що Котляревський “ввів рідну літературу в пантеон безсмертя”» (Александрова Г., 2008. С. 54). В. Сарапин узагальнює: І. Стешенко порушив проблему самотності «Енеїди» українського автора, проте на межі XIX–XX століть «міра і рівень її з'ясування уможливілював встановлення місця твору в національному і світовому письменстві, визначення впливу на формування національної культурної ідентичності українства (Сарапин В., 2023. С. 541).

Повертаючись до безпосереднього аналізу виступу І. Стешенка на урочистостях у Полтаві, вказуємо на аргументи, які використовує промовець, щоб довести думку: «Енеїда» Котляревського – це твір, який здійснив «переворот у сучасній поетові українській літературі» (Стешенко І., 1903).

Найперше він акцентує глибоку народність поеми, адже автор

- 1) художньо передає етнографію народу;
- 2) мистецьки лаконічно відтворює українську історію;
- 3) відповідно до умов свого часу змальовує народні типи («Уся “Енеїда” – ціла панорама таких типів» (Стешенко І., 1903)).

Далі виступальник підкреслює версифікаційне новаторство твору – силабо-тонічне віршування («ми бачимо в Енеїді невідомий до цього часу Україні прекрасний ямбічний вірш, строго витримані рими<...>» (Стешенко І., 1903)).

Говорячи про п'єси Котляревського, Стешенко зазначає, що вони написані в аспекті літературної полеміки з твором «Казак-стихотворец» Олексія Шаховського. Згадаймо текст «Наталки Полтавки»: «В ы б о р н ы й. От то тільки нечепурне, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого» (Котляревський, 1969. С. 43).

У драмах знаного полтавця переливається українська народність, репрезентована передовсім чудовою українською мовою. Цією думкою промовець аргументує неукраїнськість п'єси російського автора.

Чи не вперше в критичному дискурсі про драматургію зачинателя нової української літератури порушена проблема винародовлення: в особі Возного («Наталка Полтавка») та Финтика («Москаль-чарівник»), переконаний І. Стешенко, «відбита вся бурхлива епоха того часу, виражена в пригніченні народу і денаціоналізація інтелігенції» (Стешенко І., 1903).

Проте найбільше захоплення промовця викликає те, що драми українського письменника написані за зразком європейських. Він так само пафосно підкреслює: їхня форма розроблена

«настільки вдало та сценічно, що безумовно перевершує всі тогочасні драми і довго слугує зразком для цілої низки наступних українських драматургів» (Стешенко І., 1903). Тут виступальник не погрішив проти істини: п'єси Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого та ін. багато в чому наслідували драми І. Котляревського.

У заключній частині промови І. Стешенко чітко означив заслуги І. Котляревського перед Україною та її літературою:

- він оживив рідну літературу;
- увів у національне письменство нові форми;
- заклав основи української літературної мови;
- став літературним реформатором, тому посів в Україні таке місце, як «Данте в Італії і Пушкін в Росії» (Стешенко І., 1903).

Ми зупинилися лише на одній праці І. Стешенка про І. Котляревського, але саме вона, вважаємо ми, сконденсовано представляє найголовніші літературно-критичні зауваги науковця початку XX століття про митця початку XIX.

Джерела та література

1. Ковалів Ю. Іван Стешенко (1873–1918) : псевдоніми – Іван Сердешний, Ів. Січовик, Світленко. Народився в Полтаві. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець XIX – поч. XXI ст. Київ, 2013. Т. 1. С. 373–374.
2. Білецький О. Зібрання праць : в 5 т. / АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1965. Т. 2. 669 (3) с.
3. Титаренко Г. Іван-воїн: до 105 річниці вбивства більшовицькими терористами Івана Стешенка. Інтернет-видання Полтавщина. URL: <https://poltava.to/project/7824/>
4. Александрова Г. «Без наслідування обійтися не можна ... і в ньому рятунок оригінального духу». *СіЧ*. 2008. № 7. С. 52–59.
5. Стешенко І. Про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського (О художественно-литературном значении произведений И. П. Котляревского (*Речь, произнесенная в день открытия памятника Котляревскому, в торжественном заседании Полтавской думы, действительным членом исторического Общества Нестора-летописца И. М. Стешенко*)). *Полтавский вестник*. 1903. № 215. С. 3.; № 216. С. 2. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/ivan-petrovich-kotlyarevskij-i-ego-eneida/pro-eneidu-i-ee-avtora/ukazatel-po-nazvaniyam?id=12739>.

6. Сарапин В. Іван Стешенко – дослідник творчості Івана Котляревського. Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці / упоряд. І. М. Петренко, М. А. Федорова. Полтава, 2023. С. 540–545.
7. Титаренко Г. Іван Стешенко – перший дослідник «Енеїди» І. П. Котляревського. *Рідний край*. 2019. № 2(41). С. 104–105.
8. Котляревський І. Наталка Полтавка. Котляревський І. Твори : у 2 томах. Т. 2. Київ, 1969. С. 7–68.

Юрій Телячий
(Хмельницький)

ВНЕСОК ІВАНА СТЕШЕНКА В ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ (1917–1918 рр.)

У статті аналізуються основні напрямки діяльності Івана Стешенка з розбудови національної системи освіти за доби Української Центральної Ради та Української держави. Очолюючи Генеральне секретарство освіти Української Народної республіки, а згодом Міністерство народної освіти він особисто сприяв становленню національної системи освіти в Україні, адміністративних і державних освітніх установ, формуванню і впровадженню теоретичних і правових засад вітчизняного шкільництва.

Ключові слова: національна система освіти, українізація, органи управління освітою, теоретичні засади української школи, реформування освіти.

The article analyzes the main directions of Ivan Steshenko's activity in developing the national educational system during the time of the Central Rada of Ukraine and the Ukrainian state. Heading the General Secretariat of Education of the Ukrainian People's Republic, and later the Ministry of Public Education, he personally contributed to the formation of the national educational system in Ukraine, administrative and state educational institutions, and the formation and implementation of the theoretical and legal foundations of national schooling.

Keywords: *national educational system, Ukrainization, education management bodies, theoretical foundations of the Ukrainian school, educational reform.*

Період бурхливого національного відродження, який переживає Україна, супроводжується зростанням інтересу до різних аспектів історичного минулого. Особливої актуальності набуває дослідження історії національної освіти, адже освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Криза мети, принципів, змісту діяльності освітньої системи на сучасному етапі, комерціалізація нашого життя, пов'язана з переходом до ринкової економіки, – ось головні прикмети останніх років. Зубожіння освітньої сфери, тривале нерозуміння значення освіти, неувага до її проблем з боку держави і суспільства стали сьогодні нездоланною перепорою для усього соціально-економічного та духовного розвитку нації. В ім'я найвищих інтересів суверенної України, її народу освіта потребує докорінної перебудови, визнання її першочерговості серед ряду інших пріоритетів.

Успішне реформування освітньої галузі залежить від ґрунтового знання історико-педагогічної спадщини нашої Вітчизни. Розбудова національної системи освіти потребує залучення досвіду попередніх років, насамперед, реформування шкільництва в епоху національно-демократичної революції 1917–1920 рр., адже освіта була нерозривно пов'язана з державотворчими процесами того часу. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки, просвітницький рух, культуротворча й освітня діяльність українських національно-демократичних урядів, управління освітою в 1917–1920-ті роки – проблеми, що вимагають об'єктивної оцінки.

Серед широкого спектра маловивчених сторінок 1917–1920 рр. особливо виділяється реформа загальноосвітньої школи, яку по праву можна вважати одним з найбільш вагомих і вражаючих досягнень за всю історію української національної освіти.

- По-перше, в період короткочасного існування української державності на терені Наддніпрянської України було зроблено спробу в складних політичних і економічних умовах сформувати систему національної освіти.

- По-друге, внаслідок діяльності спочатку Генерального секретарства у справах освіти (ГСО), згодом й Міністерства народної освіти (МНО) в Україні було розроблено й створено концепцію єдиної школи. Докорінної перебудови зазнав процес управління освітою.

- По-третє, новітня система освіти, яка виникла внаслідок демократизації суспільного життя, була схвалена не лише урядовими чинниками, а й більшістю народу України. Школа набула національного характеру.

Одним із ініціаторів шкільної реформи був Стешенко Іван Матвійович – український громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник, перекладач.

Відразу після організації Української Центральної Ради (УЦР) її бачення шкільної сфери були не досить чіткими. Про це свідчить відозва до українського народу, опублікована «Новою Радою» 9 березня 1917 р., де, зокрема, вказувалося на необхідність відстоювати право «на заведення рідної мови по всіх школах, від нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях». Не розроблялася освітянська програма й на перших засіданнях Ради (Українська Центральна Рада. 1996. С. 8). У другій половині березня в її організаційних структурах створюється шкільна комісія, яку очолив відомий педагогічний і громадський діяч, член УЦР І. М. Стешенко (Українська Центральна Рада. 1996. С. 15, 45). Саме за його ініціативою 6 березня 1917 р. на зборах київських учителів-українців було організоване Товариство ширення шкільної освіти, на базі якого виникло Всеукраїнське ТШО (головою обрано І. Стешенка) (Кукурдзяк М. Г., Собчинська М. М., 1997. С. 32).

Вже на перших установчих зборах товариства було поставлено питання про потребу скликання з'їзду українських педагогів: «...Перед нами на першому місці стоїть заснування рідної

школи, щоб народ наш не калічив свого духа... Ми мусимо поставити цю справу на рівень найкращих педагогічних вимог, а для цього треба перш за все єднання» (Постернак С., 1920. С. 18). ТШО заклиало вчителів усіх національностей до розуміння актуальності українського культурного руху й елементарної потреби здійснювати навчання рідною мовою. Ця освітянська громадська організація до створення ГСО виконувала функції центрального освітнього відомства, піклувалася розбудовою школи, забезпеченням її досвідченими кадрами, запровадженням єдиної термінології та правопису, створенням і написанням українських підручників та ін., – тобто виконувала функції, які належало б здійснювати відповідним органам Тимчасового уряду (Ляхоцький В., 1997. С. 54).

Незважаючи на опір і протидію, УЦР все активніше підтримувала курс на шкільну реформу. Широку діяльність у справі реформування українського шкільництва з перших днів свого існування розгорнуло ГСО, яке стало виконувати функції координаційного центру. Вже 17 червня 1917 р. було видано обіжник про перехід на викладання в школах українською мовою. (Ляхоцький В. 1997. С. 33) Протягом літа 1917 р. секретарство виступило із рядом звернень до народу України і до українських педагогів, закликаючи громадськість віддавати своїх дітей до української школи. Разом з тим наголошувалося, що в сфері вищої початкової, середньої і вищої школи «не ведеться відповідної інтенсивної роботи, що далеко не всі педагогічні сили об'єднались», застерігаючи, щоб «з нашої вини українське слово в тих школах, при повній змозі для цього, в новому шкільному році не залунало» (Звернення генерального секретаря., 1917. Арк. 45).

Спираючись на різноманітну підтримку і допомогу (в т. ч. й матеріальну) з боку широких верств демократичного громадянства, ГСО зуміло закласти фундамент української школи: вдалося погодити елементарну українську термінологію в галузі різних наук, розробити навчальні плани та програми для шкіл різних типів, підготувати нові підручники, в навчальних закладах запроваджувалися українознавчі предмети. Особливого

поширення набували курси з українознавства, котрих лише влітку 1917 р. в Україні відбулося близько ста (Кукурдзяк М. Г., Сочинська М. М., 1997. С. 33).

В черговому розпорядженні ГСО за підписами І. Стешенка та О. Музиченка, адресованому земським і міським самоврядуванням, йшлося про негайне представлення даних про кількість всіх початкових шкіл (і окремо про ті, де навчання здійснювалося українською мовою), забезпечення підручниками та зазначення причин, що були на заваді українізації початкової освіти (*Звернення до земських та міських управ...* 1917. Арк. 4). Під цей захід було підготовлено й відповідну статистичну анкету (*Анкета до збору статистичних відомостей...* 1917. Арк. 7).

Для реального володіння та контролю за ситуацією у національній школі ГСО прагнуло налагодити тісний контакт із громадськими установами, пов'язаними з діяльністю закладів різних типів, запрошуючи їх до співпраці з метою «утворення національної школи на всьому просторі рідного краю». Крім українізації та організації початкових шкіл, ГСО розпочало розбудову середньої освіти. З метою об'єктивного визначення її становища, секретарство звернулося з проханням зібрати якнайповнішу інформацію з даного питання до всіх громадських установ (*Звернення ГСО...* 1917. Арк. 2).

10–12 серпня 1917 р. в Києві відбувся Другий Всеукраїнський учительський з'їзд за участю понад 700 делегатів з різних регіонів України (*Програма другого...* 1917. Арк. 5). З огляду на те, що справа народної освіти перейшла до ГСО, з'їзд запропонував, щоб УЦР через свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат домоглася впровадження в життя таких невідкладних, важливих заходів: 1) зміни шкільної програми; 2) визнання нового характеру однотипної школи з безкоштовним забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчуванням і, що особливо важливо, гарантуванням усім громадянам права на обов'язкову початкову, середню і вищу світську (вільну від релігії) освіту. (Навчання релігії допускалося за бажанням батьків) (Ващенко Г., 1957. С. 13–14).

Дані резолюції були ухвалені після фахових доповідей, прочитаних С. Русовою («Націоналізація школи»), П. Холодним («Єдина школа»), Я. Чепігою («Соціалізація народної освіти»), а також М. Дем'яновським, І. Огієнком та ін. Особливий резонанс викликав виступ Я. Чепіги. Доповідач, піддаючи критичному аналізу російську школу до 1917 р., висунув ряд вимог щодо організації освіти в Україні. Головними серед них було забезпечення всім громадянам рівних прав на обов'язкову, безплатну освіту, безкоштовне забезпечення учнів підручниками, письмовим приладдям і, навіть, їжею. Остання вимога Я. Чепіги – світський характер школи (без релігії) – зустріла критику з боку деяких делегатів з'їзду (Вашенко Г., 1957. С. 12–13). Ці виступи разом з резолюціями двох учительських з'їздів створили ґрунт для нормативного оформлення української національної системи освіти, в них міститься ідейна основа шкільної реформи.

13–15 серпня 1917 р. в Києві відбувся Перший Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, у роботі якого взяли участь 141 делегат – представники від 13 169 чол. – членів об'єднаних учительських спілок (Постернак С., 1920. С. 117). Він заклав основи професійної вчительської організації «Всеукраїнська Учительська Спілка» (ВУС), відновленої на лекторських курсах м. Києва 30 травня 1917 р. за активною участю А. Бакалінського, Л. Білецького, А. Болозовича, О. Дорошкевича, С. Русової (голова Спілки), Ф. Сушицького, П. Холодного, С. Черкасенка та ін. (ВУС була організована 1906 р., але згодом заборонена російським царизмом) (Енциклопедія українознавства. Т. І. 1993. С. 324). З'їзд ухвалив ряд постанов щодо організації та меж діяльності ВУС, прерогатив її керівництва, а також механізму фінансування, структуру шкільного управління, забезпечення кращого матеріального становища вчителів тощо. Делегати визначили перед педагогами завдання щодо проведення шкільної реформи. (На наш погляд, окремі з них, такі як, наприклад, поступове скасування «всяких іспитів на звання учителя, курсів і класів для підготовки учительства», не витримують критики). З'їзд обрав постійне ЦБ ВУС в складі С. Русової (голова), А. Бакалінського, Л. Бі-

лецького, О. Дорошкевича, С. Ольшанського, М. Омелянчука, С. Романюка, Ф. Сушицького, П. Холодного (члени), Капустянського, М. Сіماشкевича, С. Черкасенка (кандидати).

Загалом, ЦБ ВУС виконало широку організаційну та просвітницьку роботу серед українського вчителства й громадянства, відіграло важливу роль у постановці шкільної політики та відстоюванні потреби шкільної реформи в період частої зміни влади 1917–1920 рр. в Україні (Васькович Г., 1996. С. 73–74).

Активну позицію щодо розбудови національної школи займав Генеральний секретаріат УЦР. Заслухавши підготовлений І. М. Стешенком циркуляр про обов'язкове запровадження українознавчих дисциплін, Секретаріат рекомендував включити їх до навчальних планів тих шкіл, які були забезпечені відповідними фахівцями (*Протоколи і журнали засідань...* 1917. Арк. 18).

Протягом 1917–1920 рр. активно діяли різноманітні організаційні комісії. Вони сприяли узагальненню і систематизації результатів освітньої діяльності комісій, котрі виконували конкретно визначені завдання. Подібні комісії виникали на різних рівнях – від УЦР до волосних і повітових зібрань. Як зазначалось, однією з найперших в березні 1917 р. сформувалася шкільна комісія при УЦР, яку очолив І. М. Стешенко.

У травні 1917 р. в Києві слухачі лекторських курсів для літніх учительських курсів, після порушення питання про відновлення діяльності ВУС, ухвалили рішення утворити комісію, котра б зайнялася організаційними питаннями в справі ВУС. До її складу обрали по три представники від лекторських, агітаційних, політично-педагогічних курсів, що діяли у Києві, і стільки ж від шкільного відділу УЦР. Комісія виробила проект тимчасового статуту під назвою «Основні принципи об'єднання учителів-українців у Всеукраїнську Учительську Спілку» і проект організації «Тимчасового Центрального Бюро Всеукраїнської Учительської спілки». Згадані документи затвердили Перші установчі збори ВУС 30 травня 1917 р. (голова І. Стешенко), які до того ж відродили цю організацію (Васькович Г., 1996. С. 277–278).

Особливу роль у здійсненні реформи відіграли комісії по впорядкуванню навчального процесу. Їх організація розпочалася з березня 1917 р. й тривала до завершення національно-визвольної боротьби. Спектр комісій був широким: предметні, правописні, по підготовці підручників та ін.

Так, Другий Всеукраїнський учительський з'їзд (серпень 1917 р.) доручив Генеральному секретарю народної освіти І. Стешенку скликати предметні комісії за участю українських педагогів для виготовлення програм з українознавства за курс середньої школи з нового н.р. (Васькович Г., 1996. С. 275).

На порядок денний дедалі більше поставала гостра потреба запровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, церкву, громадські організації. Особливо результативно на ниві формування нової редакції правопису визначалася праця І. Огієнка. То ж не випадково, що саме йому ще І. Стешенко доручив копітку й відповідальну роботу щодо складання Коротких правил українського правопису для вітчизняного шкільництва. Однак затвердження нової редакції правопису урядом відкладалося (Тимошик М., 1997. С. 75).

У контакті з шкільними і урядовими установами перебували місцеві комісії. Їх особливістю виступав регіональний фактор. Вже у березні 1917 р. при шкільній комісії Київської міської управи була заснована спеціальна підкомісія, що мала «розробити в усій широті питання про заведення української мови в міських школах Києва». До складу комісії запросили проф. М. Грушевського, В. Ігнатовича, Т. Лубенця, І. Стешенка. Комісія відразу ж виділила 500 крб на закупівлю українських книжок і портретів Т. Г. Шевченка для міських шкіл (Білоцерківський В. Я., Головченко В. І., 1997. С. 81).

Серед документів шкільної реформи чільне місце зайняли статuti учбових закладів різних типів, громадських, професійних об'єднань, товариств, в яких розкривалася їх мета, діяльність, регулювання взаємин між членами та інші важливі принципи функціонування. В числі найперших було прийнято «Статут Українського Товариства Шкільної освіти» (1917 р.), де зазначалося, що організація «має на меті: ширити серед україн-

ського народу освіти через нижчі, середні і вищі школи з викладовою українською мовою. Для цього товариство складає комісії для розроблення спеціальних завдань, друкує педагогічні праці і видає свій педагогічний журнал». Крім того, ТШО мало право створювати школи різних типів, допомагати в організації учбових закладів організаціям і приватним особам, розробляти принципи організації шкіл, складати зразкові програми вивчення окремих дисциплін, скликати педагогічні та різного характеру освітні з'їзди, організовувати науково-педагогічні курси, музеї, проводити лекції, вистави, а також все, «що стосується навчання і виховання в українській школі». Теренами діяльності ТШО визначалася вся «Україна в своїх етнографічних межах і всі місця, де живе українська людність». Перешкод, а також якихось особливих вимог до праці в товаристві не було – «членами можуть бути вчителі і прихильники шкільної освіти». Управління товариством здійснювали його голова (І. М. Стещенко), Рада (7 осіб), а також загальні збори всіх членів (*Стенограма наради...* 1918. Арк. 1-3зв.).

Створена у листопаді 1917 р. на базі київських курсів Українська педагогічна академія стала першим закладом у пореволюційній Україні, головною метою якого була підготовка високоосвічених науково-педагогічних кадрів для потреб національної освіти відповідно завдань шкільної реформи (Ротар Н. Ю., 1997. С. 179).

За свідченням сучасників, тут працював цвіт української наукової інтелігенції. Під час урочистого відкриття академії І. Стещенко вітав її організаторів – П. Тутковського, В. Зіньківського, І. Четвертакова, І. Огієнка, Ф. Сушицького, К. Широцького (Ляхоцький В., 1997. С. 56). До роботи вдалося залучити висококваліфікованих фахівців з різних галузей наук: П. Тутковського (географія України), В. Зіньківського (педагогічна психологія), А. Владимирського (лікарська педагогіка), О. Грушевського (історія України), І. Огієнка (історія української мови), Ф. Сушицького (історія української літератури), К. Широцького (історія українського мистецтва), П. Зайцева (історія педагогіки), С. Русову (методика викладання географії України), О. Музиченка (дидактика), Л. Старицьку-Черня-

хівську (декламація), В. Догу (методика декламативного читання) (Онопрієнко В. І., 1992. С. 77–87).

Другі загальні збори УЦР (22–23 квітня 1917 р.), заслухавши доповідь голови шкільної комісії І. Стешенка, погодилися з думкою про дотримання планомірності під час проведення українізації школи, «як се почато вже робити в Київській шкільній окрузі». До відкриття літніх учительських курсів з українознавства була визнана за необхідну організація спочатку курсів для інструкторів. Збори одностайно прийняли резолюцію щодо потреби заснування при УЦР «Української шкільної ради, яка візьме на себе планомірну українізацію школи по цілій Україні» (Українська Центральна Рада. 1996. С. 70).

23 квітня 1917 р. УЦР розглянула проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України. В цілому проект закону відображав демократичні тенденції в управлінні освітою. Як свідчать джерела, він неодноразово обговорювався УЦР. Так, на засіданні її комітету 28 квітня 1917 р. І. Стешенко зніціював питання, зокрема про Всеукраїнську шкільну раду й необхідність створення губернських і повітових українських шкільних рад, до котрих, крім учителів та представників земств, могло входити духовенство й, у разі потреби, члени «советов солдатських і робітничих депутатів». І. М. Стешенко вказував на необхідність скликання особливої наради про те, «як завести українську школу в українських місцевостях» (й окремо для Харківської округи). Задля активізації процесу українізації, усвідомлюючи її пріоритетність, комітет вирішив звертатися безпосередньо до міністра освіти, «бо через Петроградське представництво справи йдуть дуже довго» (Українська Центральна Рада. 1996. С. 78–79).

З розбудовою Центральної Ради, ростом її авторитету серед української громадськості, Комітету УЦР все важче було справлятися із дедалі зростаючим обсягом виконавчої роботи. Тому назрівала необхідність створення спеціального виконавчого органу Ради. Першими з відповідною пропозицією виступили українські есери, але вона не була прийнята іншими партіями. Однак 15 червня 1917 р. Комітет «ухвалив організувати Гене-

ральний секретаріат Української Центральної ради, який має завідувати всіма справами... в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються». Тоді ж було обрано вісім перших членів Генерального секретаріату, у т. ч. й І. М. Стешенка – секретарем в справах освіти (Українська Центральна Рада. 1996. С. 18, 116). Визначальною подією на шляху реформи школи стала організація ГСО (29 червня 1917 р.), який, за словами його керівника І. Стешенка «з'єднавав у своїх руках керівництво шкільною освітою». Нова школа мала постати на руїнах імперської освіти. Ця мета й визначала компетенцію ГСО – новоствореного найвищого органу управління освітою в Україні (Ляхощкий В., 1997. С. 54).

Вирішуючи різноманітні питання національного державного характеру, Генеральний секретаріат не обминав проблеми шкільного управління. Так, 11 жовтня 1917 р. на його засіданні було ухвалено пропозиції І. Стешенка в справі видання циркулярів до директорів середніх і НППШ, інспекторів ВППШ щодо «заведення з біжучого року як обов'язкових предметів української мови і українознавства» (Українська Центральна Рада. 1996. С. 340).

Наприкінці жовтня 1917 р., за ініціативою І. Стешенка, члени Генерального секретаріату обговорили питання про звільнення вчителів з військової служби, ухваливши рішення про підготовку відповідного законопроекту. Невдовзі комітет УЦР запропонував внести на розгляд Центральної Ради проект закону про скасування чиновникам усіх відомств додаткової плати за «обрусіння краю», рекомендуючи ГСО «стати в такі зносини з Київською Шкільною Округою, коли ця інституція була б йому підлеглою...». Однак питання не було вирішене. 29 жовтня 1917 р. І. Стешенко запропонував сесії скасувати інститут інспекторів шкільних округ як такий, що вичерпав свої можливості (Завальнюк О. М., Телячий Ю. В., 2001. С. 135–136).

Особливою комісією Генеральної шкільної ради було розпочато підготовку нового плану управління освітньою справою. Вироблений проект розглянула і схвалила нарада в справі організації народної освіти (м. Київ, 15–20 грудня 1917 р.). В її

роботі взяли участь представники ГСО, міських і земських органів самоврядування, учительських спілок «усіх націй», у тому числі І. Стещенко, С. Русова, О. Музиченко, П. Холодний, Білецький, С. Сірополко, Сіماشкевич, Левитський, Банзович, Калиновський, Нюрнберг, Жукевич, Луначарська, Володкевич та інші (Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М., 1997. С. 49).

Після прийняття III Універсалу УЦР ГСО активізувало боротьбу з КШО, урядовці якої гальмували проведення шкільної реформи в УНР. 1917 р. широкого розголосу набув інцидент між ГСО та керівництвом КШО. Причиною непорозуміння стала відмова В. Науменка визнавати владу ГСО й небажання виконувати розпорядження особисто І. Стещенка. Це призвело до курйозної ситуації, коли В. Науменко виїхав до Петрограда, щоб оскаржити в МНО дії Генерального секретаря тоді, коли Тимчасовий уряд був повалений (Верстюк В. Ф., Осташко Т. С., С. 170–171).

3 січня 1918 р. члени Генерального секретаріату заслухали запропонований І. Стещенком законопроект про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл, а 8 січня 1918 р. Генеральний секретаріат затвердив штатні посади вчителя української мови і літератури у середніх ВПШ усіх відомств, а також в учительських і духовних семінаріях та інститутах (Українська Центральна Рада. 1997. С. 92, 97).

Питаннями шкільної реформи займалися комісари народної освіти. їхня діяльність в складних соціально-політичних умовах спрямовувалася у першу чергу на вирішення питань управління освітою. В доповідній записці на адресу МНО, підготовленій комісаром Рівненського повіту 9 квітня 1918 р., зазначалося, що «на великий жаль, наша інтелігенція, живучи традиційно, в більшості поглядає на північ і тим самим страшенно шкодить справі справжньої постанови народної освіти. Учителі і особи, стоячі на чолі середніх шкіл, всякими засобами ведуть завзяту боротьбу проти «насильствено!», по їх погляду, українізації середніх шкіл». Комісар просив роз'яснити цілий ряд його прав та обов'язків, що свідчило про відсутність у Рівному нормативних документів МНО (*Доповідна записка в МНО...* 1918.

Арк. 10-10 зв.). Оскільки подібні запити були непоодинокими, генеральний комісар освіти І. М. Стешенко (генеральним комісаром по народній освіті І. М. Стешенко став після «другої» міністерської кризи, у січні 1918 р.) розробив перелік функціональних обов'язків комісарів освіти, запропонував структуру організації Генерального комісаріату по народній освіті («складається з генерального комісара, його помічника і трьох комісарів, потрібних для роз'їздів. При Генеральному Комісарстві повинна бути зазначена в штатах канцелярія») (*Подання Генерального комісара освіти...* 1918. Арк. 68-69 зв.). За активною участю І. Стешенка Генеральна шкільна Рада 15 квітня 1918 р. ухвалила інструкцію, у якій фіксувалися всі права та обов'язки губернських, повітових і районних комісарів освіти. Документ був націлений на активізацію діяльності інституту комісарів народної освіти.

Управління справами освіти вимагало високоякісного забезпечення навчально-виховного процесу, для чого, в першу чергу, необхідна була широка демократизація в усіх галузях шкільного життя. М. П. Василенко, декларуючи свою прихильність до децентралізації управління, зайнявся створенням системи адміністративних органів. У цей час посилювалися суперечності між М. Василенком і комісарами освіти, які вимагали рішучих дій щодо дерусифікації галузі. Міністр після ряду конфліктів з І. Стешенком вирішив ліквідувати інститут комісарів «як тимчасовий, викликаний потребами революційного моменту». За його розпорядженням для керівництва освітою в губерніях призначались управляючі шкільними справами. Як згадував В. Вернадський, йому розповідали «про двовладдя в МНО – Василенко і таємно Стешенко. К. Михайлов [був] у страхіві від тієї нерозбірливості, яка твориться в міністерстві» (Вернадский В. И., С. 97).

Попри всі труднощі реформа загальноосвітньої школи у 1917–1920 р. базувалася на кращих традиціях української педагогіки з залученням світового передового досвіду. Активну позицію щодо реформування освіти зайняли державні діячі, представники широких верств громадянства. Однак найваго-

міша роль у реформі школи належить І. М. Стешенку та П. І. Холодному. Організацією національної освіти, формуванням вітчизняної моделі шкільництва займалися С. Русова, І. Огієнко, М. Василенко, С. Постернак, Ю. Щириця, О. Астряб, О. Музиченко, Я. Чепіга, А. Алиськевич, А. Домбровський та ін.

Їх зусиллями створювались необхідні умови для організації принципово нової схеми вітчизняної системи загальної освіти, яка відображала етнічні особливості українського народу, його традиції, світогляд, правову базу, соціально-господарчий устрій з одночасним забезпеченням вільного розвитку освіти національних меншин України.

Не менш важливою проблемою, яку вдалося реалізувати в ході шкільної реформи, стало формулювання завдань народної освіти взагалі та поодиноких її галузей зокрема. Звільнення освіти від політики та релігії – засади, на яких мала базуватися загальноосвітня школа в нових умовах розвитку України.

Шкільна реформа відбувалася ступенево, щоб уникнути тих шкідливих наслідків, які можливі при раптовій ґрунтовній зміні існуючої системи освіти. Осторонь реформування не залишилися проблеми програмно-методологічного характеру навчального процесу – вони постійно були в полі зору українських педагогів і працівників освітнього відомства.

Незважаючи на складність соціально-економічного і політичного становища, зміцнювалася матеріально-технічна база загальноосвітніх закладів, поліпшувалося фінансове забезпечення педагогів, асигнувалися кошти як на відкриття нових шкіл, так і на видання україномовних підручників, яких, однак, не вистачало через інфляційні процеси.

В ході шкільної реформи інтереси української культури висунули потребу у визнанні української мови як єдинодержавної та антиросійщення освіти.

На практиці було здійснено розбудову української освіти, адміністративних і державних освітніх установ (із збереженням приватного і професійного навчання), започатковано еволюційний поступ у запровадженні теоретичних і правових засад розвитку вітчизняного шкільництва. Часто один уряд займався

виправленням і корегуванням попереднього урядового курсу в галузі освіти, як це було, наприклад, після поразки гетьманату. Одночасно стало можливим висвітлення прогресивних тенденцій, рішень, практичних дій українських урядів у справі відродження, створення й розбудови освітньої системи України. Разом з існуючими недоліками, дотриманням віджилих стереотипів, присутності об'єктивних і суб'єктивних складнощів освітнього життя, освітня політика проводилася енергійно, всебічно, у виваженому планомірному руслі, не відокремлюючи державних інтересів від інтересів народу.

Не прагнучи до ідеалізації освітніх перетворень у галузі загальної освіти, варто наголосити: поряд з прорахунками, яких не вдалося уникнути при розв'язанні ряду важливих завдань загальноосвітнього характеру, шкільну реформу потрібно розцінювати як одне з найбільш вражаючих досягнень української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Набутий в умовах революції практичний досвід державотворення та реформування загальноосвітньої школи має неоціненне значення. Адже нинішній процес розбудови незалежної України в галузі культури і освіти багато в чому спирається на державницькі традиції і здобутки тієї доби.

Джерела та література

1. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 589.
2. Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський : Абетка. 1997. 176 с.
3. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919. Київ : Друкарь, 1920. 128 с.
4. Ляхощкий В. Вони були першими. *Рідна школа*. 1997. № 9. С. 51–58.
5. *Звернення генерального секретаря народної освіти до українського вчительства від 2 липня 1917 р.* Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ) Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 45.

6. *Звернення до земських та міських управ (1917 р.) з метою з'ясування стану українізації початкових шкіл.* ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.
7. *Анкета до збору статистичних відомостей для нижчих початкових шкіл. (1917).* ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 7.
8. *Звернення ГСО до громадських установ (1917).* ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.
9. *Програма другого Всеукраїнського професійного з'їзду 10–12 серпня 1917 р.* ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 5.
10. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. Мюнхен. 1957. 48 с.
11. Енциклопедія українознавства. Т. 1. Київ 1994. – 400 с.
12. *Протоколи і журнали засідання генерального секретаріату Української Центральної Ради (1917).* ЦДВОУ. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 18.
13. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ. 1996. 359 с.
14. Тимошик М. Весь вік, весь труд віддав Україні. *Пам'ять століть.* 1997. №1. С. 70–86.
15. Білоцерківський В. Я., Головченко В. І. І. Стешенко – подвижник на ниві українського відродження. *Український історичний журнал.* 1997. № 6. С. 77–83.
16. *Стенограма наради за участю національних міністерств у справі розробки плану управління народною освітою на Україні 19 квітня 1918 р.* ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–3 зв.
17. Ротар Н. Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.). *Питання історії України.* 36. наук. ст. Чернівці. 1997. Вип. 1.
18. Онопрієнко В. І. Українські університети у 1917–1919 рр. *Вісник Академії Наук України.* 1992. С. 77–87.
19. Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. 212 с.
20. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. Київ, 1998. 255 с.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. 424 с.

22. *Доповідна записка в МНО від комісії по народній освіті Рівненського повіту (9 квітня 1918 р.). ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 10–10 зв.*
23. *Подання Генерального комісара освіти до департаменту загальних справ (квітень 1918 р.). ЦДВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 69–69 зв.*
24. Вернадський В. И. Дневники. 1917–1921. Киев : Наукова думка, 1994. – 400 с.

УДК 94(477):82-6

Ольга Гураль
(Київ)

ЛИСТИ ІВАНА СТЕШЕНКА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті представлено раніше не опубліковані листи Івана Стешенка до Михайла Грушевського. Документи датуються 1890–1910 роками і розкривають маловідомі сюжети про співпрацю діячів, діяльність Українського наукового товариства в Києві, наукову та публіцистичну роботу Івана Матвійовича.

Ключові слова: листи, джерела, стаття, дослідити, книги, товариство, збори, засідання, український.

The article presents previously unpublished letters of Ivan Steshenko to Mykhail Hrushevskyi. The documents date back to 1890–1910 and reveal little-known stories about the cooperation of figures, the activities of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, and Ivan Matviyovych scholarly and journalistic work.

Key words: letters, sources, article, research, books, society, meetings, sessions, Ukrainian.

Одним з найцінніших видів джерел, що містять історичну, біографічну та просопографічну інформацію є листи. Адже вони часто допомагають відновити маловідомі події, прояснити окремі сюжети, заповнити білі плями, а також фіксують унікальні особистісні риси автора.

Епістолярій Івана Стешенка, особистості непересічної і без перебільшення, однієї з найяскравіших фігур Української Революції.

люції, вже ставав об'єктом дослідницької уваги. Зважаючи на те, що архів діяча розпорошений по різних архівних, бібліотечних та музейних колекціях України, виявлення та дослідження джерел є справою не простою, тож більшість документів ще чекає на своїх дослідників. Втім, публікація, одночасно з оцифруванням історичних джерел в сучасних умовах повномасштабного вторгнення російської федерації є справою вкрай важливою та необхідною.

Серед неопублікованих до нашого часу джерел належать і листи Івана Матвійовича Стешенка до Михайла Сергійовича Грушевського. Зберігаються вони у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, фонд № 1235 Грушевські – історики та філологи. Частина листів об'єднано в окрему справу «Листи Івана Стешенка до Михайла Грушевського» – од. зб. № 775, яка складається з 24 листів, з них 23 листи самого Івана Матвійовича та 1 записка його дружини, також у справі зберігається телеграма зі сповіщенням про смерть Михайла Старицького. Хронологічно джерела охоплюють період від 1894 р. – по суті початку професійної наукової та публіцистичної діяльності Івана Стешенка до 1910 року, коли він активно співпрацював з Михайлом Грушевським не лише у публіцистичній, а й громадській та науковій сфері. Записка Оксани Стешенко адресована Марії Грушевській, її темою є запрошення на вечірні гостини – тож короткий за змістом документ містить ще одне цінне підтвердження дружніх стосунки між родинами, згадки про які подекуди відобразилися й в інших джерелах. Друга частина листів зберігається у справі № 471 того ж фонду, у якій зібрано листи Сергія Єфремова до Михайла Грушевського. Документи охоплюють 1908–1909 роки. Темою листів є переважно питання діяльності Українського наукового товариства (секретарем якого і був Іван Стешенко), організація зборів та засідань, згадується підготовка Археологічного з'їзду, а в останньому з листів ставиться питання про можливість зробити часопис «Україна» друкованим органом УНТ.

За винятком одного листа, автором в документах не проставлено дату, втім більшість має пізнішу атрибуцію, судячи з

усього зроблену при формуванні архівної колекції, в таких випадках рік зазначається на документі простим олівцем. Фоліація в справах посторінкова, що відповідно зазначається в публікації. Листи подаються у порядку їх збереження у архівних справах, перша частина публікації представлена матеріалами зі справи 775, друга – епістолярієм з справи 471.

Тексти листів подаються зі збереженням авторського правопису, пунктуація подається відповідно до сучасних граматичних норм.

Висловлюємо щиро подяку дослідниці життя творчості родини Грушевських, Світлані Паньковій, яка виявила данні документи, а також є авторкою численних наукових праць, що допомогли розкрити інформативний потенціал даних листів. Також щиро вдячна доктору історичних наук Ігорю Гиричу, за допомогу у підготовці публікації та поради у підготовці частини коментарів.

Листи Івана Стешенка до Михайла Грушевського

№ 1

[Початок червня 1894]*

** Дорогий Михайло Сергієвичу! Осе вже пишу до Вас із Полтави, а пам'ятаючи, що 6-го червня мають бути у Вас люде я й пригнав свого листа на 6-е, щоб Ви мали спроможність передати їм всі мій чолом і моє бажання всего найкращого.

В Полтаві ще неосівся, – голова й серце цілком повні вражіннями Київськими, які останній день сам для себе зробив ще й неприємними.

Осе посилаю до Вас першу главу праці Василенка¹, щоб її зволив хто-небудь тут перекласти та й одіслати під псевдонімом «Значковенко» або до Наукових² записок, або до Правди³. Коли переложать, то текст російський зверніть непременно назад, а

* Місяць написання листа встановлено за змістом., рік – вказано простим олівцем вгорі сторінки – атрибуція архіву.

** У лівому верхньому куті від руки написано «Стешенко».

замість того я знов пришлю, кому скажете, частину далі, бо Василенко як раз сю працю пише. Ось і все. Коли що маєте написати, то моя адреса: Полтава, Новопроложенная ул. Ив[ану] Матв[еевичу] Стеш[енко]

Вам прихильний И. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – Арк. 1.

№ 2

[1894]*

Дорогий Михайле Сергієвичу, давно було хотів я обернутись до вас, щоб перебалакати про те та се, та через свою недбалу вдачу, а ще більше через ту силу роботу, що зовсім захоплює тепер мене і ту мою вдачу робить ще більше недбалою, дотяг от до свого часу. Перш за все, дуже-б я прохав вас вволити одному моему бажанню: наслані до вас гроші (а якщо бракуватиме, то я вам дішлю потім), пришліть на ім'я Волод[имира] Боніф[атійовича] в Університетську бібліотеку такі книжки:

1) 2 част[ина] Одіссеї – 2 карб⁴.

2) 2 (а як не можна) 1 примірн[ик] Метамарфоз⁵ (у Барв[інського]⁶ дурно!)

3) Молитвенник на народній мові (30-50 к. (?))⁷

4) Переклад з Гейне Став[иського] і Л[есі] Укр[аїнки] (50 к.)⁸

5) Перекл[ад] Шекспіра – Куліша (премія до Зорі – 1 карб.)⁹

6) Записки Науков[ого товариства] III т[ом] – (1 карб)

7) Iй т[ом] Історичн[ої] бібліотеки – 1 карб.¹⁰

Коли можна скоріше, то я був-би дуже радий, бо я їду додому незабаром сі книжки хотів би повезти людям, що сих книжок дуже чекають. Так зробіть-же се голубчику!

Чув я і від Ол[ександра] Яков[ича]¹¹ і Вол[одимира] Боніф[атійовича]¹², що Ваша справа іде дуже гарно, – се всім нам дуже приємно і радісно, а щодо мене, то мені ще більше надає сил до роботи і можливо більшої енергії... Що-ж робиться тепер

* Датування архіву.

в нашому місті в відомих вам кругах, то трудно й определити: і тоді ще й при вас, різні люде дивилися на різні, часто протилежні боки, забуваючи про спільні інтереси, та спільну справу, а тепер сі протилежности іще побільшилися, так що аж сумно дивитися... Від нашого бюро осталися тільки сумні спогади, від тієї досить чисельної громади, що збиралася до редакції – zostалися одні жалкі остатки, одним словом не гарно іде справа, зовсім не гаразд. Звичайно що поодинокі люде працюють теж поодинокі, але хіба їх праця може бути такою могутньою, якою-б вона була тоді, коли-б у мертвій тепер нашій атмосфері та заграло життя спільности та одностайности без особистих, вузько-егоїстичних поривань. І зане, Мих[айле] Сергієвичу, що тепер у нас іде найживіше – се загнана, іскроєна із усяких шматків наша «література», де, правду кажучи, люде таки працюють доволі, переважно над перекладами. Де-яким стимулом до праці слугує ще та обставина, що Ст[ара] громада відкрила нарешті кишені для наших послуг і видань, так що кожний може мати надію на видання своєї книги. Се добре. Іде ще робота і в словарі¹³, але я там по невідомих для мене самого причинах не беру там участи, так що не знаю, що і як там робиться.

Досить гарно іде справа в молодім Товаристві студентським¹⁴ (душ 70) – робота іде щіро, жваво і цілком в українському напрямку без усяких метафізичних космополітизмів, чого раніше приходилося опаскуватися. Взагалі можна сказати, що те, навіть перш не було надії, тепер починає розцвітати. «Последния да будут первыми»... Сам я теж доволі працюю, більш над наукою, певніш над науками, роблю собі загальну освіту і потім спеціальну університетську, працюю «сочинениями» у Дашкеви[ча]¹⁵, Флорин[ського]¹⁶, Владимірова¹⁷, – з останнім приходить сперечатися про весь величезний простір (12–18 в.) нашого письменства, який нахабно заличують до російщини з доброї легкої руки Погодіно-Буділов[ичо]-Ломоносовщини. Сумно! В останньому житті йде спокійно, так що й порівнять не можна до того року, коли я прямо губив голову, аж страшно згадувать! Так що внішніми умовами життя я поки-що доволь-

ний, як буде й далі так, то нічого кращого і не бажаю... Кла-
няється вам Мар[ія] Єрофеївна, смутить її Василь, – нічого з
нього, здається, не вийде! Ну поки що прощайте, – вишліть-же,
голубчику, швидче книжки. Хай-же вас свята доля помагає у
рідній нам справі. Ваш Сердешний.

P.S. І ще прошу вас, передайте осі мої листки до «Зорі»
Лукичеві¹⁸ – се до друку.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – Арк. 2–5.

№ 3

[1897]*

Шановний Михайло Сергієвичу!

Прочув я, що Ви єте редактором нового українського
журналу, через те посиало Вам для сього видання свій переклад
«Орлеанської діви»¹⁹, – чотирі перших дії маютья у д. Франка,
а сея 5а єсть остання. Не знаю нічого про долю «Метаморфоз» і
драмат[ичного] «Мазепи»²⁰ – чи їх видрукувано до кінця, чи ні,
бо кінець обох творів мною надіслано... Дуже прохав би Вас
повідомити про їх долю, – особливо про «Мазепу», бо коли
кінця їх не одержано (хоча сього не може бути), то треба буде
знов написати і дослати. Мається у мене готовий переклад поезії
Анакреона і буде готовий переклад всієї Енеїди Вергілія. Ска-
жіть мені чи можуть вони бути де-небудь видрукувані? Чи можу
я, потім, надрукувати в «Наукових записках» свою медальну
роботу про Станка Враза²¹, яка не могла бути надрукована в
«Универс[итетских] Изв[естиях]» за її «українофільство». На сі
мої запитання я дуже просив би Вас одповісти мені по адресі:
Станція Бобрик, Киево-Воронежской железной дороги²², мені.

Ів. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 6–7.

* Датування за архівними позначками. У верхньому лівому куті від руки простим
олівцем надписано «Стешенко».

27 березня [1901 р.]*

Писав уже Вам, шановний Михайло Сергієвичу^{**}, листа про раніші справи, коли се одержав звістку від Вас: одже відповідаю на раніші і теперішнє разом, головне про книжки: поки-що прохав-би Вас заслати рецензійні примірники в Університет, бо інакше лишусь без них на протязі цілого літка, як хтось з виписувачів виїде з Києву. З осені я, щодо сего, зроблю дещо инше, а тепер хай книжки будуть дарунком в Унів[ерситетську] бібліотеку і я їх відтіля братиму для праці. Одже, прохав-би вислати книжечку Студ[удинсько]го про Макаровського²³ і Маковея про Куліша²⁴, останего, справді, краще мати в окремому виданні.

В звичайні члени Н[аукового] Товариства, конче, просив-би мене вписати і потім, коли Ваша ласка, повідомити, який треба зробити внесок? Питання про одержування «Записок» мириться з попереднім, – думаю навіть «що оброблю діло з ним літом і тоді повідомлю Вас – страшенно погано не мати своїх примірників для роботи!

Тепер у мене до Вас, яко до редактора Л[ітературно] Н[аукового] Вістника, прохання, – щоб редакція була ласкава висилати мені Вістника, бо я ще не маю жодного числа за сей рік, а мене ж, я мислю, вона може вважати за постійного співробітника, принаймні, по белетристиці: незабаром пришлю оповіданнячко і так думаю робити щороку далі. Так що, будьте добрі, перекажіть од мене редакції.

Бажаєте мені «веселих свят», – спасибі, коли-б то тільки вони при нашому лихолітті могли бути веселими.

Про-те здоровлю Вас із наступними святами, з якими в кожному серці зв'язано святий спогад про найкращі години минуорго часу.

Щіро-ж вітаю Вас, з повагою Ів. Стешенко. 27/ІІІ. Київ.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 10–11.

* Число і місяць вказано автором в кінці листа, рік – за датуванням архіву (1901-вписано простим олівцем на звороті аркуша).

** У правому верхньому куті над текстом написано простим олівцем: Дата, Єфремов.

[1901]*

Дуже дякую Вам, Михайло Сергієвичу, за досилку останніх сторінок статті та за гроші; першого чеку я не одержав і навдяку, щоб Ви поклали его в другий якийсь лист: певно що Ви его приложили до мого листу, тільки він по дорозі випурхнув, бо листи мені з-за кордону, доводиться, приходять зовсім «одвертими». Посланих Вами матерьялів я не одержав поки-що, але гадаю, що дальша посилка Наук[ових] Записок і особливо, як можна, з моєю рецензією, не може через се спинитися: одже прошу за неї. З Свого боку посилаю Вам уваги про Маковея²⁵, а також невеличкий ескіз з великим проханням передати его до Л[ітературно] Н[аукового] вістника. З розглядом наукової передмови Студинського до поем Макаровського, я думаю, нема чого дуже хапатися? Я справді трохи почекаю і вишлю Вам потрібне тижнів за 2.

Переказую зовсім певну звістку: уряд зібрав всі дані і приступа до перегляду українського, принаймні літературного, коли не національного питання, і конче нам на користь. А Флоринський тим часом знов рятував у день Кирила Мефодія «Зарубежную Русь»²⁶ та роздавав відповідну брошуру... «Последняя туча рассеянной бури»²⁷...

Всього кращого. (Підпис – І. Стешенко)

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 12.

[1901]**

Дякую Вам, Михайло Сергієвичу, за повідомлення мене про те, що мою статтю буде надруковано. Коли там суть пропуски цитат – що зовсім можливо – то конче, се, треба полагодити – через те прошу ласкаво вислати мені коректуру статті по адресі Оксани Мих[айлівни]²⁸ і я зроблю все що треба.

* Дату вписано у верхньому правому куті простим олівцем, позначка архіву.

** Рік проставлений простим олівцем у верхньому правому куті, у лівому верхньому куті олівцем зроблено напис – Стешенко, атрибуція архіву.

На Вашу пропозицію що до ведення критики праць про українську літературу згожуюсь охоче; про спосіб одержання рецензійних книжок клопотатись особливо не прийдеться – діставати їх з університетськ[ої] бібліотеки я можу, але мені хтілось-би їх мати в самого себе – бо при роботі, найкраще, як-би вони були завжди під рукою. Щоб се виконати я вживу деяких засобів і тоді Вам напишу – а поки що я маю на час «літературні замітки» Студинського²⁹ і вже над ними студіюю. Кінчив-би свої уваги про них і надто швидко, але через екстрену роботу мушу трошки пробаритись, тим паче що про них є що й написати!

Щіро вітаю Вас. Ів[ан] Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 13.

№ 7

[1901 р.]*

Вибачте, шановний Михайло Сергійовичу, що не шлю розбору книжок: я їх одержав уже, прочитав і тепер починаю писати. За тиждень пришло, принаймні, про Маковея, – книжка велика, питання живе, так що сказати про неї є досить...

Інші книжки, що будуть, просив би заслати на ім'я Житецького³⁰ виставивши его «тітул» – член-кореспондент Им[ператорской] Академії Наук, а то в Університ[етській] бібліотекі ці книжки попадащі в труну т.е. в число «заборонених» (!!). Отже нового для розбору немає чого в Вас, то я прохав-би Вас вислати мені на Житецького рецензовану мною книжку Студинського про Котляр[евського] і Гулака³¹ – буду дуже вдячний (а також Поем Маковського коштом мого гонорару). Просив-би й висилку моєї статті про Стор[ожен]ка³².

Дякую за Літер[атурний] Вістник.

З пошаною, Ів. Стешенко (підпис)**

* Датування листа встановлено за змістом написаного, правому верхньому куті олівцем вказано «1904», втім така атрибуція є помилковою.

** По нижньому полю зроблено приписку фіолетовим олівцем «Продовження далі».

Як раз одержав продовження своєї статті³³ (початок одержав, спасибі Вам) і як не пізно, то дозволю собі вказати на деякі друкарські похибки:

Чис[исло] стр[інки]	Треба
За сей рік – стр. 1 (уваги)	за той (1900) рік
Стехни 3 (у другому уступі)	Стехи
їи не противних – 6 (4 стрічка з кінця)	ї не противних
Сторожейко – стр. 11 (2 уступ)	Стороженко
Що то за люде, що то за люде стр. 16	що то за люде
вгорі	(один раз)
гарячим серцем (стр. 15) другий уступ	гарячим сонцем
релятивно – стр. 17 (другий уступ)	релятивне
Ми можемо зрозуміти 21 (кінець першого уступу)	ми не можемо зрозуміти
До групи 1, підгрупу стр. 23	до групи 1, підгрупи
Артичний критерій – стр. 23 (4 стрічка од кінця)	артистичний критерій
Гадка его – стр. 25 (5 стр[ічка] од кінця)	гадка его має
Те – вольная продажа водки – 26 (середина)	т.е. вольная продажа водки
Крітик Соврем[еннік] там-же (через 3 стрічки)	критика Соврем
Належить до 17 в стор. 31 (кінець 5 строчки)	належить до 18 в.
Набувають навіть стр. 38 (кінець 2 уступа)	набувають.

Осе головніше. «Записок» на Житецького не можна слать, бо він їх уже одержує собі. Цікаво почитати Кримського про Стороженка³⁴, але критік останнього навадує (?) Пипін³⁵!

Розбор пришлю швидко, – вибачайте що не зараз, бо роботи сила, а часу страшенно мало.

Вітаю вас Ів. Стеш[енко]

На Грека³⁶ нема чого, значить слати.

Ще один додаток: хотілось-би мені мати Наукові Записки від самого їх початку і Вашу історію України³⁷, коли ваша ласка, на кошт мого прийдешнього гонорара, вишліть мені Наукових записок досить чисел (од першого) і 1й том Вашої книжки, так щоб вийшла посилка не більше 12 друктів і додавши до них для звісного Вам добродія 2й том Вашої історії і такий-же том Матеріалів до етнології, перешліть се все в бібліотеку політехнікума. Буду вельми вдячний. Всі Ваші листи я одержав регулярно. Як будуть одбитки моєї статті, то по 1 примірнику пошліть на ім'я політехнікума, Житецького і, попробуйте, на моє, яко автора. Коли книжки пошлете, то будете ласкаві, мене повідомляти.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 14–16.

№ 8

[1901]*

Виконую, Михайле Сергієвичу, Ваше бажання що-до книжки Грінченка³⁸: вона така, які і всі его «науково»-публіцистичні твори – багато замаху та мало всілякого ґрунту.

Дякую вам вельми за записки – прохав-би ще, але головніше Вашу історію і, між іншим, Масляка³⁹ про Котляревського. Тільки се все пошлете тижня за півтора і тоді будете ласкаві повідомити мене. Прохав-би дуже також, щоб адміністрація «Вістника» засилала мені его й на далі, бо доси не одержав останнього числа.

В Записках Нестора⁴⁰ вийшла замітка Дашкевича про новознайдений примірник Енеїди (рукопис)⁴¹ – може схочете про нього відозву, як що там буде про що написати?

Вітаю вас Ів. Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 17.

* У правому верхньому куті проставлено простим олівцем 1901 р.

[1904]*

Шановний Михайле Сергієвичу,

Сьогодні 10-го вранці пишу осе до Вас, а завтра вранці конче висилаю статтю – і дуже за се перепрошую. Про Мандельштама⁴² не встиг написати, але коли є «хронологічна» змога, а певно вона є, бо й стаття (досить велика) не набереться-ж зразу, то я Вам вишлю додаток про Мандельштама⁴³ за два дні: одже я про Мандельштама писатиму. Коли так непотрібно для Вас, то напишіть за сі два дні, але, думаю, що Ви згодитесь на пільгу для мене.

З сердечними вітаннями і щиром поважанням

Ваш Ів. Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 18.

[грудень 1903 р.]**

Шановний Михайле Сергієвичу!

Вітаю Вас Новім роком і бажаю Вам та всім нам з новим роком чогось кращого иншого!

Дякую Вам, що нагадали про Гоголя⁴⁴, бо у мене тепер голова ходором іде від усіляких хлопот, не тяжко було і сю роботу одложити до безкраю. На 10 января пришлю, хоча, можу, просрочу, ще декілька день, за-то зроблю огляд повніше.

Ще раз бажаю Вам всего доброго!

Ваш Ів. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 19.

* Рік проставлено простим олівцем по нижньому полю сторінки.

** У правому верхньому куті простим олівцем проставлено датування «1904» рік, втім за зміст ом листа очевидно ща написано 1ого у грудні 1903 року.

№ 11

[орієнтовно кінець січня 1904 р.]*

Вельми шановний Михайле Сергієвичу,

Дуже прошу в Вас вибачення за те, що так забарюю Вас із друком через неприсилку уваг про Гоголя! Але тим часом, коли є змога, то будьте ласкаві, дайте мені той льготний строк, що Ви намітили в листі і я неодмінно вишлю Вам статтю покінченою. Коли можете підождати до 10го Феврала (може я справлюсь і раніш), то дуже прошу Вас почекати: на сей термін вишлю уваги конче.

Я вже почав статтю писати, – і мені хтілось би самому з нею покінчити і тепер вживу для сего всі можливости, про-те другим разом поправлю свою провину... Може маєте на меті якусь для мене тему або книжку?

Щиро здоровлю Вас і бажаю всего найкращого.

Ваш Ів Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 20.

№ 12

[квітень 1904 р.]**

Шановний Михайле Сергієвичу, вінок на труну Старицького положено⁴⁵, – з написом «Славному своєму співробітникові від редакції Літературно-Наукового вістника у Львові». Вінок коштує 19 карбованців.

Будьте ласкаві, Михайло Сергієвичу, вишліть мені Наукові записки від 53 числа, бо на Товариство іде лише один примірник і брат Ваш⁴⁵ теж не має жодного, взагалі Ви все, що вхітно можете послати мені, лише звелівши в книгарні написати, як се й зроблено було раніше, ініціали «Ст». Дуже прошу про се.

* Рік проставлено простим олівцем у правому верхньому куті, місяць визначено за змістом листа.

** Рік написання листа проставлено у правому верхньому куті простим олівцем, місяць встановлено за змістом написаного.

Може-б Ви також послали і посилали з нваря Літ[ературно]-
Наук[овий] вістник? Дуже-б велику зробили послугу, бо в нас
тут що до сіи літератури погано. Бажаю Вам всего кращого.

Ваш Ів. Стешенко

Мар[иинско]-Благовещенская, 60.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – арк. 12.

№ 13

Дорогий Михайле Сергієвичу!*

Коли матимете змогу, то загляньте сьогодні, годині о 1 й дня,
в Совітську кімнату «Общества грамотности»⁴⁶ (Троицка
площадь) для обговорення деяких наукових сюжетів:

- 1) Української публічної лекції
- 2) наукове тов-ство в Києві.

Ваш Ів. Стешенко

12-го Ноября 1906 г.

[На звороті аркуша зазначено:] Професору Михайлу
Сергійовичу Грушевському

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 23–24.

№ 14

[16 грудня 1907 р.]**

Шановний Михайле Сергієвичу!

Простіть, що одразу не одповів: довідався певних фактів,
щоб їх Вам подати, – засідання наукове буде 23го, в ту неділю –
реферат Черняхівського) і Каманіна, Грінченка⁴⁷. Оголошення
про видавництво до «Ради» сказав подати, але й доси воно не

* У лівому верхньому куті простим олівцем написано «Стешенко».

** Датується за поштовим штемпелем. Лист написано на поштовій картці, на лицьовому
боці українською та німецькою мовою вказано адресата: Авітрія, Галичина, Львів.
Михайлу Сергійовичу Грушевському. Праворуч простим олівцем (при атрибуції)
дописано: Стешенко Іван.

друкувалися з вини «Ради», – так думки по деяких даних. З приводу запрошення щодо ювілею Науменка скликали раду і постановили взяти участь в прийдешньому ювілеї 35 літ, де його святкуватиметься не тільки як голови «О-ва Грам-сти», а як громадського діяча взагалі⁴⁸. Оце і все важливішого, що можу переказати. Відбулась філологі[чна] секція – поки що в сфері делегатів. До побачення.Ів. Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 25–26.

№ 15

[1907]*

Був у Вас Михайле Сергієвичу, перед виїздом, та не застав: передаю Вам своє питання до Л[ітературно]-Н[аукового] вістника як що друкуватимите, то робіть потрібні зміни, а к надрукуєте, то хтів би мати одбитки – скільки, на яких умовах, просив-би мене хоч через Окс[ану] Мих[айлівну] повідомити. Привіт Вашій дружині й Вам: всього найкращого!!

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 27–28.

№ 16

[1909 р.]**

Шановний Михайле Сергієвичу. На жаль від 1-2 завтра до контори не можу, а як ви будете дома годин в 4-ри, то я зайду (в усякому разі).

Ваш Ів. Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 29–30.

* Записка на зворотньому боці візитної картки Івана Сешенка, на лицьовому боці простим олівцем надписано «1907».

** Записка на зворотньому боці візитної картки Івана Стешенка, на лицьовому боці простим олівцем надписано «1909».

[1910]*

Кохана Марія Сельвестрівна⁴⁹!

Як шо Ви сьогодні ввечері вільні, то просимо дуже Вас, Михайла Сергієвича та Анну Сергієвну⁵⁰ завітати до нас. Будемо з нетерплячкою на любих гостей ждати о 7-й годині вечора. Як шо Ваша ласка перекажіть через служницю чи нам радіти Вас побачити, а чи сумувати Вас не бачитими. А поки що жичу всього найкращого Вам і Михайлу Сергієвичу ми кланяємось. Иван Матвееич Стешенко^{21**} та Оксана Михайлівна.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 30–31.

З новим роком з волею України!***

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 32–33.

[без дати]

Шановний Михайло Сергієвичу,

давно збираюсь Вам написати та лише зараз виконую се. Річ в тому, що я чую на собі перед книгарнею Товариства ім[ені] Шев[ченка] залежість: останній раз я виписав: 1) Етнограф[ічний] зб[ірник] 12 том; 2) Істор[ія] літ[ератури] Огоновського; 3) Словник Желехівського⁵¹... Там, здається, за мої

* Записка на зворотньому боці візитної картки Івана Стешенка написана рукою Оксани Стешенко. Також на зворотньому боці вказано простим олівцем «1910». У щоденниковому записі М. Грушевського від 2 травня 1910 р. є згадка про вечірню гостину у Стешенків (Грушевський М. С. Щоденник (1902–1914 рр. : у 2 томах : Т. 2 1908–1914) / Упоряд., вступна стаття коментарі С. Панькова, науковий редактор І. Гирич. Київ : Інститут Української архнографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2021. С. 390.

** Друк на візитній картці використано в його тексті.

*** Записка не датована, написана на візитній картці. На лицьовому боці на-друковано українською мовою «Іван Стешенко».

писання лишало у Вас, коли не помилюся гульд[енів] 25, але сего, звісно, мало – бажаючи покрити свою залежність і продовжити крітику в Записках, питаюся Вас, чи подати Вам в порядку розбору статтю Матушевського⁵² і Єфремова⁵³ в Київській Старині, а по сему й других. А може Ви запропонуєте розбор ще чогось, то напишіть...Дуже просив-би Вас видати мені на Історичне товариство Записок (не одержували з 45го тому) і з Січня Літ[ературно]-Наук[овий] вістник. Коли мені не послали і Правничих записок, то просив би і їх вислати, гроші зараз на них пошлю.

В моїм розборі Срезневського (45 ст[орінок]) підписаний Франко – чи було спростовано.

З повагою Ів. Стешенко. Жилинська, 64.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 35.

№ 20

[без дати]

Передаю Вам, Дорогий Михайле Сергієвичу,
ще один примірник фотографії, може він краще підійде, ніж перший, – бо з тим, що у мене в оправі – рахуба: треба буде його вирізати. Коли ж і сей , другий не підійде, то будьте добрі, завтра пришліть по того, що в мене в оправі і я Вам його передам.

Ваш Ів. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 36.

№ 21

[1908]*

Шановний Михайле Сергієвичу,
з приводу Ваших запитань тільки тепер, по виясненню де-чого відповідаю: засідання Ради і наукового в нас не було,

* Лист не датовано, за змістом можна припустити, що написано його у 1908 р. У лівому верхньому куті простим олівцем надписано «Стешенко Ів.».

наукове я хтів скликати на сьогоднішню неділю, але з огляду на Ваш приїзд, готуємо на неділю 18-го, коли б це Вам здавалося незручним, то є ще свято в четвер 22го. Один з рефератів має бути як раз Петровського⁵⁴, на всяк раз може-б і Ви де-що захопили з собою. Крім того, смерть Єсфименка⁵⁶ теж, здається, дає сумного матеріалу для засідання, але я просто не знаю, хто-б про нього що написав? Може-б Ви написали щось? Крім того, щоб витягти з когось зайвий матеріал, я теж побалакаю за ці дні з нашою публікою. Для лекцій, крім того що Людм[ила] Мих[айлів]на⁵⁷ не згоджувалась, не було в нас і помешкання. Нар[одний] дім для нас поки що замкнуто, а в другому місці – ріск.

Одержав я, але за-пізно лист зі Львова про бажаність ушанування Яблоновського⁵⁸, але поки-що з цим виходить чепуха: не знаю, хто з наших киян, крім Каманіна та Ор[еста] Левицького, компетентний написати йому привітальне слово. Заходив тричі до Ор[еста] Левицького в сій справі і ні разу не застав, я тепер махнув на се рукою: справа і без того була запізнена, приїдете Ви, то будете ласкаві, напишете і ми подамо се привітання хоч навіть від загальних зборів, – ще краще буде.

Справа про 3'їзд така. Крім поданого Вам в сім справі д. Перетцом⁵⁹, ще є такий додаток. Нарешті Уваровша⁵⁸ соізволила сказати, що ми можемо читати українські реферати тільки не утвором своєї окремої секції, а в загальних засіданнях.... Обміркуємо сіє! От і Вам уся офіційна частина.

Дуже мені сумно, що факультетські добродії так виразно розкрили свої чорні карти в Вашій справі, я правду кажучи в сій інстанції не сподівався. Може і свого врішали але робиться дужеа тіпічне для нашого університету історія* дела варті Ви. Ну поки що до побачення, про останнє добалакаємо. Щірий привіт Вашій дружині, кланяємося Вам і бажаємо всього гарного.

Ваш Ів. Стешенко. Львівська, 43.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 37–39.

* Лист не датовано, за змістом можна припустити, що написано його у 1908 р. У лівому верхньому куті простим олівцем надписано «Стешенко Ів.».

[без дати]

Шановний Михайло Сергієвичу,

Після великого антракту пишу до Вас з приводу досить дрібної речі. В Книгарні Наук[ового] Товариства за мною лічиться борг, на росіянські (?) гроші щось коло 23 карб., було більше та щось вилічили за мої писання до записок. Але мені здається що вилічили не все, що треба, так що проплата моя являється завеликою. В критиці на книжки – Студ[инсько]го та Маков[ея], як я не помиляюся, всего 19 листів, те 2 аркуші з лишком, значить, принаймні 40 гульд[енів] (по 20 гульд[енів] аркуш як Ви писали)... Коли се порівняти до мого боргу, то, певно, з него лишиться обмаль. Одже я прохав-би Вас, шановний Михайле Сергієвичу, якось приглянути сю справу – бо лишити їй так як є тепер (а особливо коли я ще маю зовсім покинути офіційну посаду для наукової праці) – буде для мене трошки сутужно.

З повагою, Ів. Стешенко. Жилянська, 74.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 40.

[1906]*

Шановний Михайле Сергієвичу,

Вибачте, що так довго не відповідав Вам на Вашого листа: то те, то се, перебаржало, – одже й зібрався пізно. Рецензії на загадані Вами статті Ви певно одержали. Що-ж до Гоголя, то тут, певно вийде забара... Листи Гоголя, справді, цікава річ, але над ними досить треба праці. Теж і про Гоголівську вчену літературу: я і мав на меті обговорити всю разом, але, напр[иклад], найцікавіший збірник Київський вийде тільки в осені. Що тут его робити? Взагалі я думаю, що до другої книжки Записок нічого не поспію, коли тільки вона виходить

* Лист не датовано, за змістом можна припустити, що написано на початку 1906 р.

швидко. Так що значить «гоголевщину» можна буде пустити в 3-тю книжку, чі що? Про те Ви напишіть про терміни виходу книжок і я , може, тоді щось і зроблю. Та тут, знаєте, і наукою займатися не дають, бо на підставі «охрани» приходили з обиском. Горе та й годі! Всего кращого! Моя нова адреса: Мариино-Благовещ, 93, кв. Старицьких. Мені

Ваш Ів. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 42.

№ 24

[без дати]

Вельми вдячний Вам, Михайло Сергієвичу,

за те, що поклопоталися про мої рахунки, бо треба було з ними розплутатись. Також щіро вдячний за Ваші відносини до мене в справі «Записок Товариства»: тяжкі наші умови, коли й для праці в рідній мові треба запобігати «дозволу» таких широких патронів, як Студинський і компанія. Дивна тільки їх тактика; не вже вони справді думають, що про їх великорозумні писання не знайдеться й написати ніде в іншому місці, крім «Записок». Досить важко й Вам, певно в чужих все-таки обставинах, при каверзах таких фруктів, як вищезгаданії – але що робить – треба тягти свою повинність перед краєм!

Не встиг і доси одповісти на дурниці Студ-го – нема часу та не знаю й де?

Просив-би Вас, коли є змога, на решту «гульденів» вислати мені: 1) Словарь Желихівського; 2) Істор літер Огоновського всі томи; 3) Скільки можна по грошах Етнографічний збірник товариства (їх здається вже 10 томів); 4) одбиток мій про Стороженка. Буду Вам дуже вдячний.

З повагою Ів. Стешенко.

Де Ваш брат Олександр? На його ім'я тут у Несторі60 листи

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 774. – стор. 32–33.

[без дати]

Високоповажний Михайло Сергієвичу,
на жаль, як раз завтра не можу поїхати, бо в моїй школі,
«[1 слово нерозбірливо] музики і т.н. «утро» так що я мушу бути там. Коли хочете, то поїдемо по-завтраму, 20-го тоді я Вас ждатиму в себе від 1 ½-21/4.

З повагою, [підпис:] Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 157.

[без дати]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

З неприємним почуттям пишу нині до Вас: власне під вражінням нашого сьогоднішнього «засідання», річ в тому, що ми так і призначили його на 3є, реферати Кошового⁶¹ і Левицького (Біляшівський⁶² захворів), на 6-те грудня призначили секцію (Лозицького і Добров-кого), на засідання я трошки спізнився (читав лекцію); прихожу, виявляється що наші закрили засідання, бо явилось лише кілька членів і ніякої публіки, причина мабуть що не було надруковано в «Раді», винна контора, якій я переслав оголошення і яка в «Раду» очевидно не передала, призначаємо те-ж засідання на 7є? Дуже неприємно, особливо після засідання секції, яке правда відбулось, але поліція сказала, що вона його закрить. Наплутав Тимченко⁶¹ який без мене сповіщав поліцію і запізнився! Одже «осадок» неприємний! Не знаю, чи через сю причину доведеться нам зробити ще засідання перед Різдом?

Як би його зробити приміром 2го, то міг би й я виступити з увагами про Мільтона⁶⁴ (характера ювілейного – його 300 літ) і українського сюжету не встигну обробити; [1 слово нерозбірливо] на Різдово.

Кепсько і грошовий наш бік... Виїмом попереднього, все обстоїть благополучно, хоч і того досить. швидко приїдете? Одже чекаємо!

Всього кращого! Низенький поклін і щире вітання Вам і шановній дружині.

Ваш [підпис:] Ів. Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 158–160.

№ 27

[1908]*

Шановний Михайле Сергієвичу,

Оповістку сьогодні не встиг дати, коли завтра, а повістка замовл[ена]. Засідання дати тоді краще одбути разом з науковим. М. Вовчка я знайшов і Вам пересилаю.

Всього кращого!

[Підпис:] Іван Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 161.

№ 28

[1908]**

Подумаю, дорогий Михайле Сергієвичу про Мільтона: певно читав би, але мене бентежить малість часу та заклопотанність, крім того і се найголовніше, й запасного ж зібрання. Перетц призначає засідання секції – так, здається – ж ми і умовились. Так що краще б мій відчит відложити до іншого засідання. Не хотілось би й секції одкладати і всіх нас уже обважати масою матерьялу... Так як Ви думаєте? Розв'яжіть питання і передасте комусь із наших як будете в клубі сьогодні. У мене болить голова після простуди кілька вже день. Так що, певно, не вийду в вечорі.

Ваш [підпис:] Іван Стешенко

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 162.

* 1908 – проставлено в правому верхньому куті простим олівцем.

** 1908 – проставлено в правому верхньому куті простим олівцем.

[1908]*

Шановний Михайло Сергієвичу,

Вовчка шукаю 3й день і не знахожу, сьогодні зроблю коли не останню, то передостанню спробу, так що будьте ласкаві потерпіть ще трохи: от горе нам не мати своєї бібліотеки (звичайно громадської).

Пересилаю переклад тексту, надпишіть збоку як його як його друкувати: на одній сторінці обидва тексти і чі 2 листки чі попершу пускати.

Одержав од Вас свої писанія, хочу ще з Вами побалакати.

Всього кращого [підпис:] Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 163.

[1909]**

Шановний Михайле Сергієвичу!

Гоголівської неділі не буде, засідання «ради» можна зробити в суботу – коли? Про Чубинського не було засідання, тому що Русов через хворобу і смерть сина⁶⁵ їздив до Петербургу [З слова нерозбірливо], подробиці потім, бо зараз дуже хапають! Ваш [підпис] Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 164.

Добре: скличу раду на п'ятницю на 7 годину. В контору встиг.

Ваш [підпис:] Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 165.

* Лист без дати, в правому верхньому куті надписано простим олівцем «1908».

** Лист автором не датований, у верхньому правому кутку олівцем вписано «1909».

№ 32

[1909]*

Шановний Михайле Сергієвичу!

Не розберу що треба скликати на середу: і загальні збори і наукове засідання – чи тільки остання і чи тільки перше? Будьте добрі, напишіть в бюро, то я замовлю повістки.

[Підпис:] Іван Стешенко**.

Подивіться будь ласка, до протоколу, 07 – загальні збори (вибір членів) 08 – наукове засідання, окрім того засідання ради.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 168.

№ 33

[1909 p.]***

Шановний Михайло Сергієвичу!

Виявляється, що я і Понеділок не можу бути на засіданні: одже назначайте засідання на неділю 7 год або на Середу на 7 год, або як, коли не можна, то у понеділок без мене.

Ваш [підпис:]Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 169.

№ 34

[1909 p.]****

Шановний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам текст паперу до поліцмейстера – як що буде і наукове засідання, то хай так і здається все, а як ні, то будьте добрі, сповістити мене, бо я зараз заношу повістку в друкарню, і тоді треба, значить, буде зробити в ній спростовання... Але повістки можуть бути, очевидно, готові тільки у вівторок, бо тепер 2 дні свят.

* Лист автором не датований, у верхньому парвому кутку олівцем вписано «1909».

** Далі рукою М. Грушевського.

*** Лист автором не датований, у верхньому парвому кутку олівцем вписано «1909».

**** Лист автором не датований, у верхньому парвому кутку олівцем вписано «1909».

[Підпис:] Іван Стешенко

*Крім того не знаю імені Гехтера66, будьте добрі, впишіть.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 170.

№ 35

[1909 р.]**

Шановний Михайло Сергієвичу!

Зробив поки що марні заходи добути реферата на сентябрьське засідання, бо ряд людей в одїзді або неспроможності. Може б другий (крім Гехтера) реферат дали Ви або Олекс[андр] Сергієвич, а тим часом можна було б щось на октябрь обміркувати? Жду одповіді.

З повагою, [підпис] Іван Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 172.

№ 36

[без дати]

Шановний Михайле Сергієвичу!

Пишу зараз по нашому засіданню 22 Жовтня, Олекс[андр] Серг[ійович] – захворів на ангину, так що читати не міг і його реферат одложили, проте Перетц свій затягнув і все обійшлося благополучно. В «Раді» не подали оповістки (власне вони не надрукували через якісь типографські причини) але люду було досить, хоч ще і в ранішому помешканню: на цей раз в Нар[одному] домі не встигли, бо за декілька тижнів до нас салю абонітував якийсь «Союз». Але не в чому ще річ.

Свої лекції я виконав собі тільки тепер докладно, через тета й через друге, конспектів їх не подавав з огляду на нашу умову, пишу що подаю конспекти їх у Середу 24го і в той же день подаю до газет їх зміст. До 2го Ноября питання з їх дозволом мусить розв'язатися і зараз же випущу афіші на стовпах.

* Приписка по лівому полю.

** Лист автором не датований. 1909 – вписано простим олівцем у верхньому парвому куті.

Ще важлива і жива справа. Од «України»⁶⁷ редакція і т. д. одреклася і присудила не видати. З огляду на це і на друге в нас в нас знялося питання про перехід цієї частини до нас.

В цю суботу ми збираємо з цього приводу екстрені збори і просимо подати на цей день свою про дане питання думку.

Всі, що були тоді, і я особисто вважав би можливим і потрібним взяти сей орган до нас. Оскільки я пам'ятаю, не були проти цього й Ви і тільки заперечував думці Левитський йти туди в підсудки, не немає хазяїна.

Тепер справа міняється, бо ми можемо бути хазяї. Ми все їдно думали мати свої збірники – а тут готовий кадр, правда нечисленних передплатників і проторено шлях готових співробітників радніших. Крім того, ціну можна мати сливе ту саму, а число книжок поменшити хоч би надвоє – хоча це вже деталі. Головна ж річ буде в тому, що орган буде наш (це плюс!), і на ньому буде дефіцит (це мінус). І в останньому й питання... Але воно слушно може розв'язатися так: при дефіциті К[иївська] Стар[іна] жила 25 років і навіть при кепському її складанню за останні роки могла жити – а вдруге – раз дефіцит буде покривано з звичайного джерела, то при нашому хазяїнуванні, це здається і все. А чі буде він покриватися? Є дані, що при інших умовах редагування, він власне й буде покриватися, але не тепер. Знак прихильника. З огляду на це я за прийняття Укр[аїни] до себе. Ждемо Вашого листа. Можливо, що він не запізниться до суботи – в усякому разі все буде ще 9го і навіть наш крок уважався Вами за помилку або могли-б Ви запропонувати якусь іншу ситуацію, то звичайно часу скільки вхитно є. Бажано одначе щоб Ви порадили в сій справі тепер же і я думаю особисто і те й другії, щоб за... хоча-б навіть через те, що з цим нашим кроком може стати практичною підтримкою матеріальною нашого Товариства з боку друзів. Ваш [підпис;] І. Стешенко.

ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 1235. – Од.зб – 471. – стор. 172.

Примітки:

1. Василенко – можливо йдеться про Віктора Василенка (1839–1914) – полтавського етнографа, статистика, економіста. На сьогоднішній день дослідниками не виявлено підтвердження співправці В. Василенка з Науковим товариством імені Шевченка (НТШ). За інформацією електронного ресурсу е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО, Значковенко – автор економічної статті, що готувалася до «Записок НТШ» (Режим доступу: http://hrushevsky.history.org.ua/cgiin/hrushevsky/person.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=ELIBH&P21DBN=ELIBH&S21All=%3C.%3EID%3D0015412%3C.%3E&&S21FMT=elib_all).

2. «Наукових записок» – йдеться про «Записки Наукового товариства імені Шевченка».

3. «Правда» – український літературно-науковий та політичний часопис, що виходив у Львові у 1867–1898 рр.

4. «...2 част[ина] Одиссеї...» – йдеться про другу частину повного перекладу українською мовою «Одиссеї» П. Ніщинського (Петра Байди), що вийшов у Львові 1892 року.

5. «...2 (а як не можна) 1 примірн[ик] Метамарфоз...» – певно йдеться про перший повний переклад твору Овідія Назона, здійснений Іваном Стешенком. Спочатку текст друкувався у часописі «Правда», а 1893 р. року був виданий Науковим товариством Шевченка окремою книгою, автор перекладу був зазначений під псевдонімом І. Сердешний.

6. Барвінський Олександр (1847–1926) – історик, педагог, громадський і політичний діяч, у 1893–1897 рр. – голова НТШ. Брав активну участь у налагодженні співпраці між української інтелігенції Галичини та Наддніпрянщини, займався видавничою діяльністю, був редактором «Наукових записок Товариства імені Шевченка», журналу «Учитель», часопису для дітей «Дзвінок»

7. «...Молитвенник на народній мові...» – можливо йдеться про «Молитвеник», виданий товариством просвіта 1878 року.

8. Йдеться про «Книгу пісень» Генріха Гейне, що вийшла 1892 р. у Львові в перекладі Лесі Українки та Максима Ставицького (псевдонім М. Славинського).

9. Йдеться про видання – Шекспірові твори: З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. – Уві Львові: З друкарні Товариства імени Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1882. – Том первий: Отелло; Троїл та Крессида; Комедія помилок.

10. «Руська історична бібліотека» – серійне видання, що друкувалося в НТШ з 1894 р. (до того 15 томів вийшло у Тернополі за ініціативи О. Барвінського), з 1904 р. «Бібліотеку» було реформовано на 2 серії.

11. Кониський Олександр Якович (1836–1900) – письменник, перекладач, лексикограф, правник, педагог, видавець, громадський діяч і меценат. Один з фундаторів Літературного товариства імені Шевченка, пізніше ініціював його реформування на Наукове товариство імені Шевченка, засновник видавництва «Вік» у Києві. Один із засновників загальноукраїнської безпартійної організації. Автор тексту духовного гімну «Молитва за Україну» (музика – М. Лисенка).

12. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – видатний український вчений-історик, засновник історичної школи, археолог, етнограф, громадсько-політичний діяч.

13. Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – літературознавець, історик, фольклорист, професор Київського університету Святого Володимира, у 1899–1907 рр. (з перервою в один рік) – голова Історичного товариства Нестора Літописця.

14. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – історик-славіст, візантолог, філолог, археограф, видавець, професор Київського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук. Мав антиукраїнські ідеї, Один з лідерів російських націоналістів у Києві, знаний теоретик-україножер. Відкидав поняття «української культури» та обгрунтовував тезу про те, що українська мова є «наречієм».

15. Владіміров Петро Володимирович (1854–1902) – російський філолог, історик літератури, з 1888 р. – професор Київського університету.

16. Левицький Василь Лукич – псевдонім – Василь Лукич (1856–1938) – громадський діяч, журналіст, видавець, правник,

критик, бібліограф, літературознавець. З 1890 по 1897 рр. був головним редактором Львівського часопису «Зоря», до співробітництва в якому залучив провідних літераторів Галичини і Наддніпрянщини, зробивши газету всеукраїнським друкованим органом культурного спрямування.

17. Йдеться про переклад І. Стешенка романтичної трагедії «Орлеанська діва» Ф. Шіллера, який у Львові виданий не був, а вийшов у Києві окремою книгою 1906 р.

18. «Не знаю нічого про долю «Метаморфоз» і драмат[ичного] «Мазепи»...» – перше видання перекладу 10 пісень «Метаморфоз» Овідія вийшло у 1893 р., можливо І. Стешенко планував перевидання твору. Твір «Мазепа: історичні картини в 5 діях» Івана Світленка (ще один псевдонім Стешенка) вийшов 1896 р. додатком до часопису «Правда».

19. Станко Враз (1810–1851, справжнє ім'я – Якоб Фраз) – словенський і хорватський поет-романтик, автор програми загальнослов'янської граматики, один з лідерів словенського і хорватського відродження.

20. Після арешту 1897 р. Івану Стешенку було заборонено проживати в університетських містах, вже разом з дружиною Оксаною (з дому – Старицькою), вони оселилися у Чернігівській губернії, Іван Матвійович служив на станції Київсько-Воронезької залізниці (нині цей населений пункт належить до Київської області).

21. «...прохав-би вислати книжечку Студ[инського]го про Макаровського...» - йдеться про видану 1899 р. у Львові книгу М. Макаровського. «Поєми», яку упорядкував та написав вступне слово К. Студинський.

22. «...Маковея про Куліша...» – книга Осипа Маковея «Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності».

23. «...посилаю Вам уваги про Маковея...» – йдеться про статтю Івана Стешенка «Проби біографії й оцінки діяльності П. Куліша», вміщеній у 44 томі «Записок товариства імені Шевченка».

24. «А Флоринський тим часом знов рятував у день Кирила Мефодія «Зарубежну Русь» – день святих Кирила і Мефодія

відзначають у травні. У даній цитаті ми знаходимо іронічну оцінку антиукраїнській діяльності Т. Флоринського, яка виражається не лише в наукових працях та виконанні службових обов'язків (зокрема і цензора), а і у громадській діяльності. Просякнута українофобськими ідеями була й його відома праця «Зарубежная Русь и ее горькая доля».

25. Цитата з поезії О. Пушкіна «Туча».

26. Оксана Михайлівна Стешенко (уроджена – Старицька, 18975–1942) – дружина Івана Стешенка, донька відомого письменника, громадського діяча, одного із засновників українського професійного театру Михайла Старицького, дитяча письменниця і перекладачка. 1941 р. заарештована МДБ за звинуваченням у антиурядовій діяльності. Померла у концентраційному таборі в Казахстані.

27. Житецький Павло Гнатович (1837–1911) – український вчений мовознавець, лексикограф, педагог, громадський діяч, один із засновників Київської (Старої) громади, член кореспондент Петербурзької академії наук. Вважається одним з основоположників українського мовознавства.

28. «...рецензовану мною книжку Студинського про Котляр[євського] і Гулака...» – йдеться про рецензію Івана Стешенка на книгу К. Студинського, вміщену у 42 томі «Наукових записок товариства імені Шевченка». Дана публікація відзначалася досить критикою праці Студинського.

29. «...моєї статті про Стор[ожен]ка» – йдеться про першу частину праці І. Стешенка «Ол. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчости».

30. «Як раз одержав продовження своєї статті...» – друга частина праці І. Стешенка присвяченої О. Стороженку опубліковано у 43 томі «Наукових записок» (1901 р.). Переважно всі правки автора були вказані.

31. «Цікаво почитати Кримського про Стороженка...» – 1901 р. у «Літературно-Науковому вістнику» було надруковано статтю А. Кримського «Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи? Памяти О. Я. Кониського» (Т. 14., ч. II).

32. Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) – російський літературознавець, історик, археограф, етнограф, академік Петербурзької академії наук. Автор студій з історії української літератури, етнографії тощо, а також рецензій на праць українських вчених та письменників.

33. Грек – особа не встановлена.

34. Вашу історію України – перший том «Історії України-Руси» вийшов 1898 року.

35. Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, публіцист, етнограф, лексикограф, літературознавець, громадський і політичний діяч.

36. Масляк Володимир Іванович (1859–1924) – український письменник, перекладач, публіцист, критик. 1898 р. вийшла друком його книга «На великі роковини» присвячена І. Котляревському.

37. «...В Записках Нестора вийшла замітка Дашкевича про новознайдений примірник Енеїди (рукопис)...» – йдеться про публікацію М. Дашкевича «Старейший список «Малороссийской Энеиды» у збірнику «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца» (1901, кн. XV. Отдел II, вип. 1).

38. «Дякую Вам, що нагадали про Гоголя...» – йдеться про опубліковану в 1904 році працю І. Стешенка «З юбілейної літератури про Мик. Гоголя».

39. Михайло Старицький помер 14 (27 квітня) 1904 року.

40. Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942 ?) – історик, археограф, літературознавець, громадський діяч, член Української Центральної Ради.

41. «...засідання наукове буде 23го, в ту неділю – реферат Черняхівського і Каманіна, Грінченка...» - йдеться про секційне засідання Українського наукового товариства, секретарем якого був Іван Стешенко.

42. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український педагог, мовознавець, громадський і політичний діяч. У листопаді-грудні 1918 р. міністр освіти та мистецтв УНР. 1919 р. розстріляний більшовиками у Києві.

43. Грушевська Марія Сільвестрівна (1868–1948) – дружина М. Грушевського, перекладачка, громадська діячка, входила до Української Центральної Ради.

44. Грушевська (Шамрай) Ганна Сергіївна (1869–1943) – сестра М. Грушевського, історикиня та громадська діячка.

45. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – літературознавець та публіцист, громадський і політичний діяч, член Української Центральної Ради, посол УНР у Грецькому Королівстві.

46. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український публіцист, історик літератури, критик, журналіст, громадський і політичний діяч, член Української Центральної Ради. Академік ВУАН. 1930 р. засуджений по процесу «Спілки визволення України» до 10 років ув'язнення.

47. Петровський Петро Васильович – лікар-невропатолог.

48. Єфименко Петро Савич (1835–1908) – історик, етнограф, громадський діяч.

49. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – донька Михайла Старицького, співаторка його творів на історичну тематику, письменниця, мемуаристка, громадська діячка. Входила до Товариства українських поступовців, була обрана до Української Центральної Ради, працювала при тетаральному відділі Міністерства освіти Української республіки. 1930 р. засуджена разом з чоловіком О. Черняхівським по процесу «СВУ», вироки були змінені на умовні. 1941 повторно заарештована, померла під час етапування до Казахстану.

50. Левицький Орест Іванович (1848–1922) – вчений-історик, етнограф, письменник, громадський діяч. Академік, а у 1919–1922 рр. Президент ВУАН.

51. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – філолог, дослідник давньої літератури, теоретик літератури, історик. Один з авторів записки Російської академії наук до уряду «Об отмене утисков малороссийского слова». Академік ВУАН.

52. Уварова Праскевія Сергіївна (1840–1924) – вчена історикиня, голова Московського археологічного товариства, почесна членкиня Петербурзької академії наук. У даному фрагменті

листа йдеться про підготовку Архелогоічного з'їзду в Чернігові у 1908 р.

53. Обшук в оселі Стешенків відбувся 1906 року в день янгола Оксани Михайлівни.

54. Йдеться про Історичне товариство імені Нестора-Літописця.

55. Кошовий Василь Петрович (бл. 1870–1914) – земський статистик у Полтаві, Житомирі, Києві, громадський діяч. Публікувався у «Літературно-Науковому Вістнику».

56. Йдеться про Київський український клуб, організатором і головою якого був Микола Лисенко. Відкритий 1908 р. Клуб одразу став центром українського культурного життя у Києві, 1912 р. був ліквідований владою, натомість замість нього було організовано Київський український клуб «Родина».

57. Гехтер Максим (1885–1947) – громадський і політичний діяч, публіцист, дипломат в період УНР.

УДК 929:82-94Стешенко

Марина Чиркова
(Полтава)

ІВАН СТЕШЕНКО У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

У статті проаналізовано висловлювання різних політичних і громадських діячів про І. М. Стешенка – першого міністра освіти незалежної України. На їх підставі складено характеристику цього громадсько-політичного діяча, який заклав підвалини системи національної освіти. Зроблено висновок про затребуваність у сучасному українському суспільстві політиків, які сповідують «етичний соціалізм» і самовіддано борються за втілення у життя його принципів.

Ключові слова: Генеральний Секретаріат, освіта, українізація, національна школа, український народ.

The article analyzes the statements of various political and public figures about I. M. Steshenko – the first minister of education of independent Ukraine. On their basis, a characteristic of this social

and political figure of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921, who laid the foundations of the system of national education, was compiled. The conclusion is made about the need in modern Ukrainian society for politicians who profess «ethical socialism» and selflessly fight for the implementation of its principles.

Keywords: *General Secretariat, education, Ukrainisation, national school, Ukrainian people.*

Особлива роль у формуванні національної самосвідомості як запоруки розбудови незалежної держави належить освіті, адже у функціональному полі цього соціального інституту відбувається вивчення національної історії, культури та мови, вітчизняної соціально-політичної та філософської спадщини. Це добре розумів Іван Матвійович Стешенко – талановитий педагог, літературознавець, письменник, перекладач, член Історичного товариства Нестора-літописця, секретар Українського наукового товариства у Києві (з 1907), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1917), тому після Лютневої революції 1917 р. він всі свої сили, енергію, час присвятив створенню системи національної освіти. Після проголошення незалежності України про нього написано чимало: збірник «Український педагог Іван Стешенко» (1994), у 1-му томі монографії І. Лікарчука «Міністри освіти України» (2002) проаналізовано роль І. Стешенка як організатора розбудови національної школи, його громадсько-політичній та науковій діяльності присвячені праці Г. Александрової, Л. Березівської, С. Білоконя, В. Білоцерківського, С. Болтівця, В. Верстюка, В. Головченко, О. Завальнюка, Т. Ківшар, В. Майбороди, Л. Реви, О. Сухомлинської, І. Сойко, Ю. Телячого, Г. Титаренка, І. Тюрменко, Ю. Хорунжого та ін. Проте, зосередившись на результатах діяльності громадсько-політичного діяча та науковця, більшість дослідників залишає поза увагою особисті якості, які спонукали його очолити боротьбу за українське шкільництво. Отже, доречно проаналізувати свідчення колег, однодумців і просто сучасників І. М. Стешенка, щоб окреслити риси характеру, які допомогли йому стати першим українським міністром освіти.

І. Стешенко став одним із фундаторів і керівником Товариства шкільної освіти, яке з березня 1917 р. розпочало активну діяльність як культурно-просвітницька організація для розбудови нової української школи. На його засіданні 24 березня Іван Матвійович виступив із закликом до українських учителів взяти участь в Учительському з'їзді: «Перед нами на першому місці стоїть заснування рідної школи, щоб народ наш не калічив свого духа, а приймав світло науки у відповідних національних формах» (*Нова Рада*, № 1. С. 4). Українізація початкової освіти не викликала заперечень учительства й суспільства загалом, але щодо націоналізації середньої та вищої школи, організації науки — ця справа потребувала чималих зусиль. За спогадами Михайла Грушевського, «треба було доказувати багацько, боротись, доводити на конкретних прикладах. Ряд українських діячів на се звернули всю свою енергію, на чолі їх пок[ийний] Стешенко, що підпорядковував сій справі всі інші свої інтереси» (Грушевський М., 1989. С. 140).

Після створення 15(28) червня 1917 р. Генерального секретаріату освіти його очільником був призначений І. Стешенко. На цій посаді Іван Матвійович отримав змогу втілювати в життя ідеї, обґрунтовані ним ще 1905 р. у статтях «Об украинской национальной школе», «О так называемом украинофильстве», «Исторические промахи и украинский язык» та інших. Він наголошував на необхідності створення національної школи та запровадження української мови в усі сфери суспільного життя — суд, театр, церкву, адже вважав, що основними засобами національного відродження є виховання нового покоління мовою, обрядами та звичаями, традиціями українського народу. «Рідна мова є душею, чужа — тільки знаком, що має умовне значення» зазначав І. Стешенко у полеміці з І. Франком щодо творчості Т. Шевченка (Стешенко І. М., 2013. С. 31).

Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком проводив реформування освітньої галузі відповідно до постанов Всеукраїнських учительських з'їздів, проведених у Києві 5–6 квітня та 10–12 серпня 1917 р. За їх рішеннями нова українська школа повинна бути: єдиною, загальноосвітньою, обов'яз-

ковою, безплатною (мала забезпечувати учнів одягом, харчуванням, підручниками), світською (релігійне виховання дозволялося як виняток – за бажанням батьків); українізованою, з обов'язковим викладанням української мови та літератури, географії та історії України, причому з 1-го вересня 1917 р. навчання в нижчій початковій школі повинно проводитись українською мовою (*Нова Рада*, № 8. С. 1–2). Ця школа мала стати національною як за формою, так і за змістом, що видно з постанови II-го з'їзду: «Національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не тільки зберегти рідну мову, але змінити також і свої програми. В шкільній роботі мусить бути національна творчість словесна, музична і мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, а також широке ознайомлення з рідним краєм, його історією та вимогами місцевого життя» (*Нова Рада*, № 115. С. 1).

Завдяки активній підтримці свідомої частини українського суспільства, ентузіазму рядових освітян, особистій наполегливості та рішучості генерального секретаря освіти УНР протягом 1917/1918 навчального року повну українізацію вдалося запровадити у третині існуючих початкових навчальних закладів, відкрити 53 українські середні школи, Український народний університет, Українську Академію мистецтв та Українську науково-педагогічну академію, 9 учительських інститутів, мережу двосеместрових курсів.

У брошурі «Поміч учителю в справі національного виховання дітей» І. Стешенко – досвідчений педагог (мав більше десяти років викладацької діяльності, два на посаді директора Тетянинської гімназії для біженців у Києві), переконував, що зміст освіти і виховання тільки тоді матиме успіх, творчо розкриє й розвине індивідуальні здібності дітей, їхні інтелектуальні можливості й нахили, коли буде співзвучним із багатовіковою культурою рідного народу. Цю тезу підтвердила повна українізація (впровадження україномовного викладання та предметів українознавства) у перших класах початкових шкіл. Зокрема, у квітні 1918 р. губернський комісар народної освіти на Київщині

Степан Постернак назвав її наслідки блискучими, бо «діти вдвоє швидше навчилися читати, їм легко давалися перекази й оповідання» (Передерій І. Г., 2009. С. 61).

Проте українізація школи, особливо вищої, викликала активний спротив у різних суспільних верствах, і навіть в уряді, як згадувала Софія Русова (директор департаменту дошкільної та позашкільної освіти Генерального секретаріату освіти): «З Стешенком приємно було працювати, він був молодий, жвавий націоналіст, не звертав великої уваги на формальний бік праці і переводив з усією рішучістю гасло «українізація народної освіти, всіх шкіл, всіх освітніх організацій»... Ніхто з слідуючих міністрів освіти не ставив так категорично й рішуче справу українського шкільництва, як Стешенко, і через нерішучість наших міністрів наша школа дуже багато програла...Проти Стешенка, за його рішучу боротьбу з росіянами, повставали навіть в Уряді» (Русова С., 2004. С. 178–181). У спогадах Олександра Лотоцького (член УПСФ, генеральний писар Генерального Секретаріату восени 1917 р., державний контролер УНР весною 1918 р.) теж є свідчення про обструкцію генеральному секретарю освіти: «Твердо і простолінійно переводячи українізацію школи, наражався на гострі напади з боку московських елементів, що знайшли собі підтримку в одному з найближчих співробітників Стешенкових – у тодішньому попечителі київської округи, українцеві В. П. Науменкові» (Лотоцький О., 1932. С. 213). Конфлікт з Володимиром Науменком, який, не тільки ігнорував розпорядження Генерального секретаріату освіти, але й категорично виступав проти них, тривав кілька місяців, проте Іван Стешенко «через толерантність своєї натури не хотів вживати насильства і бажав розв'язати цю справу шляхом порозуміння...» (Білецький Л. Т., 2013. С. 44).

Микола Ковалевський (голова УПСР, колега по уряду – генеральний секретар продовольчих справ) згадував про І. Стешенка як про типового «українського інтелігента передреволюційної епохи з її народницькими ідеалами, самопожертвою і відданістю українській справі», який не перебільшував значення політичної боротьби, а всі свої сили віддавав піднесенню

української культури. Політик порівнював Івана Матвійовича з народним трибуном, промови якого відзначалися не тільки глибоким аналізом, об'єктивністю вченого, але й вишуканістю форми. «Звичайно, дуже радикальний в національних постулатах» (Грушевський М., 1989. С. 131) М. Ковалевський захоплювався енергією і запалом І. Стешенка: «В цій справі не знав він компромісів і твердою рукою запроваджував українську мову в народних школах. Російські кола ненавиділи Івана Стешенка. Вони розуміли, що привернення прав української мови в школах вириває у них з рук останнє знаряддя русифікації і нищить останні позиції російського імперіалізму і його панування на українській землі» (Ковалевський М., 1960. С. 390).

Євген Чикаленко (член УПСФ і Центральної Ради, видавець «Нової Ради»), добре знайомий з І. Стешенком протягом двох десятиліть, за безкомпромісність називав його Іваном-Воїном і щирим українським громадським діячем, проте вважав, що Івана Матвійовича призначили генеральним секретарем освіти тільки тому, що виступаючи майже на всіх київських мітингах «своїм видатним ораторським хистом захоплював громадянство і придбав славу одного з найвидатніших громадських діячів того часу» (Чикаленко Є., 2011. С. 130–132). Свідчення Є. Чикаленка, вочевидь, є суб'єктивними, бо він з середини березня й до середини жовтня 1917 р. перебував у своєму маєтку на Херсонщині й безпосередньої участі у роботі Центральної Ради не брав.

Детально схарактеризував діяльність І. Стешенка на чолі Генерального секретаріату освіти його безпосередній підлеглий та однодумець – керівник відділу професійної освіти департаменту загальноосвітніх і професійних шкіл Леонід Білецький: «Позитивних рис у його діяльності було дуже багато: перша риса була та, що Іван Стешенко умів підібрати собі добрих співробітників... Повна ідейна солідарність, повна дружня й товариська співпраця, повна відданість справі не за страх і за матеріальні вигоди, а за совість – це була основна риса в Міністерстві Освіти... Іван Стешенко не був адміністратор, так би мовити, бюрократом в ліпшому розумінні цього слова... накопичувались на його столі папери, різні прохання, заяви і лежали

тижнями, бо з багатьма з них не знав, що робити, як їх пустити в рух... Це міністр був чистої ідеї, який служив з повною відданістю» (Білецький Л. Т., 2013. С. 54–55). Проте, якщо з сучасних позицій підходити до оцінки діяльності міністра як політичного діяча, який визначає напрям політики, а не займається адмініструванням, тоді керівництво міністерством І. Стешенка не може викликати жодних нарікань: «Борючись із першого дня за українську народну школу, за українську мову і науку,... Іван Стешенко був тією авангардною силою, що мурувала міцні підвалини для української культури в її майбутньому... тоді бюрократизму було якнайменше, але ентузіазму, романтичного запалу, сповненого національно-культурної свідомості і віри в свої непереможні сили було якнайбільше; разом з тим було і реальним політичним чинником в освітній і шкільній справі, бо дивилось на свою справу не із-за свого канцелярійного столика, а йшло в гущу реальної діяльності і там творило те, що було потрібно для української освітньої справи» (Білецький Л. Т., 2013. С. 67–68).

Микита Шаповал (член УПСР, генеральний секретар пошт і телеграфу) через газету «Відродження» висловив співчуття з приводу вбивства І. М. Стешенко, в якому наголосив: «під час спільної праці в Ген. Секретаріаті викликав у мене велику пошану і щиру приязнь до цього невтомного культурного робітника біля відродження України... Він сміливо йшов уперед і творив дійсне Міністерство народної освіти, згромаджуючи культурні сили, вдохновляючи їх на культурний подвиг і невтомною працею даючи гідний подиву й вдячності приклад. Працював же скромний, позбавлений хвороби на політичний кар'єризм, Іван Матвійович, м'який й бадьорий оптиміст. Любов його до українського народу й самостійної України була більша й вища його здібностей та його недостатків! І вона творила великий масовий рух до рідної школи, науки і просвіти» (*Відродження*, 1918. С. 4).

У передрукованому з «Нової Ради» «Газетою Зінківського повітового земства» некролозі за авторством Сергія Єфремова (голова УПСФ, заступник голови Центральної Ради, генераль-

ний секретар міжнаціональних справ) про вбитого в ніч з 29 на 30 липня 1918 р. Стешенка є такі рядки: «Література, наука, освіта – такі були сфери, в яких найкраще почував себе небіжчик. У політиці він теж проводив свої улюблені методи чисто культурної боротьби. Широко освічений сам, освітою він воював і за відродження рідного народу, якому присвятив усе життя своє свідомої пори» (Газета Зіньківського повітового земства, 1918). Університетський приятель і біограф І. Стешенка Олександр Тулуб зазначав: «Відстоюючи інтереси рідної школи, І. М. найбільше прикладав свою енергію на задоволення духовних потреб українського народу, які цілком нехтувалися чужою владою на протязі цілих віків» (Тулуб О., 1929. С. 103).

Віктор Андрієвський (член УДХП, губернський комісар освіти на Полтавщині у 1917–1918 роках) був добре знайомий з Іваном Матвійовичем і так відгукувався про його убивство: «Особистих ворогів Стешенко не мав – се був милий і добрячої душі чоловік. Людина чесна, ідейна, глибокого розуму і високої гідности, словом, чоловік, котрого любили й поважали усі, хто його знав. Не стало ще одного працівника на українській ниві... Старого, щирого, випробуваного борця, першорядної інтелігентної сили, видатного педагога, критика, поета – багато одареного і до того глибоко чесного чоловіка, що в свій час умів за свої українські переконання багато витерпіти, але ніколи не вмів і не хотів використати для себе свої заслуги» (Андрієвський В., 1923. С. 117–118).

Примітною рисою І. Стешенка була його вірність соціалістичним ідеалам, адже від заснування у 1896 р. разом з Лесею Українкою, М. Коцюбинським, П. Тучапським та ін. групи «Українська соціал-демократія» й до загибелі 30 липня 1918 р. він залишався членом УСДРП. Зокрема, на шпальтах «Робітничої газети» у травні 1918 р. він засудив есерівський уряд за угоду з німцями, наслідком якої, зрештою, стало усунення його від влади після гетьманського перевороту. Він писав, що «треба стати на ґрунт марксистського реалізму. Після нього соціалістична програма, і особливо в аграрних взаєминах, здійснюється тільки на протязі довгого часу. Але для цього потрібен високий

рівень економічного і класового розвою, – якого в нас немає, як немає і на цілому світі» (Стешенко І., 1918. С. 2).

Автор некролога в «Універсальному журналі» під ініціалами І. Н. (вочевидь, редактор Іван Немоловський – член УПСР, міністр військових справ УНР у січні-лютому 1918 р.) порівнює Івана Стешенка з героєм твору Олександра Олеся «По дорозі в казку», який намагався вивести людей з темного лісу до ясного сонця в країні Казки, але за кілька кроків до мети зневірена юрба забила до смерті свого вождя камінням. «Оця алегорія – це життя Івана Стешенка. ...Він завзято й без упину вів свою працю й поборював всі перешкоди з непоборною вірою, що його шлях – справжній, що скоро кінець того темного лісу, в якому ми опинились, і швидко на узліссі засяє сонце. Поетичний екстаз вносив Стешенко у всяке діло, в якому приймав він участь, але умів при тому всяке діло поставити на міцний реальний ґрунт... Одною з найміцніших підвалин народного життя є знання – освіта, школа. На неї звернув свою увагу Стешенко, для роботи на освітній ниві скупчив він українське вчительство й вказав йому широку дорогу. Поетична постать його відома всім учасникам учительських з'їздів, нарад, комісій, а його палке слово в мистецьким обробленню не одному глибоко запало в душу, щоб надовго будити бадьорість та надавати силу для тяжкої праці на користь людям» (І. Н., 1918. С. 1).

4 серпня 1918 р. на проводах в останню путь І. Стешенка у Києві письменниця Людмила Старицька-Черняхівська (керівник видавничої та репертуарної комісії театрального комітету при Генеральному секретарстві освіти) зазначила: «Ви жили громадським життям, але не були політиком... Коли ми чуємо тут слова селянина, слова робітника, коли ми чуємо Вашого учня, то ми бачимо, що не для власної почесності і слави Ви брали на себе ці тяжкі обов'язки... Щастя народу було для Вас вище всього і для цього Ви брали на себе цей тягар» (*Відродження*, 1918. С. 3).

У листі до редакції газети «Нова Рада» від 9 серпня 1918 р. громадські діячі та вчителі, ув'язнені за адміністративні правопорушення до Миргородської тюрми, висловили щире співчуття не лише рідним І. Стешенка, а й усьому українському громадян-

ству з приводу такої «дорогоцінної втрати» й підкреслили, що «у такі скрутні часи, які переживає наша Батьківщина, вона особливо потребує щирих робітників-громадян, яким був вчитель-працівник і дорогий син України І.М.Стешенко» (ДАПО. Арк. 388-389).

Символічно, що і після загибелі Івана Матвійовича українські гімназії, відкриті завдяки діяльності очолюваного ним Генерального секретаріату, а потім міністерства освіти, продовжували поширювати у суспільстві не тільки знання, але й українську культуру. Показовим є приклад полтавської гімназії, наведений у спогадах професора Г. Г. Ващенка: «За два-три роки існування гімназії імені Стешенка Павленки зовсім змінили своє обличчя. Припинилось хуліганство, на вулицях вечорами замість диких вигуків і горлання, лунали стрункі й мелодійні звуки української пісні, широко розгорнула роботу «Просвіта». Велику роль у цьому переродженні відіграла школа. Вона стала ніби культурним осередком для Павленків. Діти приносили зі школи цікавість до знання, чемність, навички культурної поведінки, любов до свого народу, до його традицій, до наших письменників і культурних діячів» (Ващенко Г., 1958. С. 307).

У результаті вивчення спогадів про Івана Матвійовича Стешенка учасників Української революції 1917–1921 років складається його образ, як громадсько-політичного діяча – чесного, щирого, безкомпромісного, й водночас м'якого, палкого промовця, вірного своїм ідеалам, готового заради їх досягнення на самопожертву. Примітно, що, незалежно від політичних уподобань або життєвого досвіду, всі свідчення про його недовгий життєвий шлях відображають повагу сучасників до його самовідданості українській справі, щирості серця, безкорисливості, ораторського мистецтва. І. Стешенко став об'єднуючою постаттю у боротьбі за створення нової української школи, відродження української культури, утвердження гуманістичних ідеалів у суспільстві. Можна погодитись з Сергієм Грабовським, що незалежній Україні сьогодні не вистачає саме таких справжніх лівих політиків, які сповідуватимуть «етичний соціалізм», тобто органічно суміщатимуть у своїй політичній діяльності принципи

українськості, соціальної справедливості та моральності (Грабовський С., 2008).

Джерела та література

1. Андрієвський В. З минулого. *Бібліотека «Українського слова»*. Ч. 41. Берлін : Українське слово, 1923. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1 : Гетьман. С. 1–265.
2. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський : «Медобори – 2006», 2013. 239 с.
3. Ващенко Григорій. Історія однієї школи (спогади). *Визвольний шлях*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1958. Кн. 3/51 (125). С. 307–312.
4. *Відродження*: щоденна безпартійна демократична г-та. 1918. Число 105.
5. *Газета Зінківського повітового земства*. 1918. 17 серпня.
6. Грабовський С. Іван Стешенко: бути українцем і лівим політиком водночас. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1145522.html> (дата звернення: 02.02.2021).
7. Грушевський Михайло. Спомини : частина II // *Київ*. 1989. № 8. С. 103–154.
8. Державний архів Полтавської області. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 388–389.
9. І. Н. Іван Стешенко. *Універсальний журнал*. 1918. Число 1. С. 1.
10. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук : Марія Ковалевська, 1960. 717 с.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого : частина 1. Варшава, 1932. 288 с.
12. *Нова Рада*: газ. політ., економ. і літ. 1917. № 1.
13. *Нова Рада*: газ. політ., економ. і літ. 1917. № 8.
14. *Нова Рада*: газ. політ., економ. і літ. 1917. № 115.
15. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект : монографія. Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2009. 160 с.
16. Русова С. Мемуари. Щоденник / В. Сергійчук (упоряд.) ; М. Іщенко (ред.) ; Київ. нац. університет ім. Т. Шевченка, Центр українознавства та ін. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
17. Стешенко Ів. Думи над життям. *Робітничка газета*. 1918. № 269.

18. Стешенко І. М. Твори. Переклади. Вибране листування / упоряд. та авт. біографічного нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. Полтава: ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2013. 628 с., іл.
19. Тулуб Олександр. Іван Стешенко. 1873–1918 (спомини і матеріали). *Україна: науковий журнал українознавства*. Київ : Держ. вид-во України, 1929. Кн. 38. С. 92–104.
20. Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). Київ : Темпора, 2011. 424 с.

УДК 94(477)“192”С. Петлюра

Людмила Бабенко
(Полтава)

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: СИМОН ПЕТЛЮРА

У контексті аналізу історичної доби та постаті видатного діяча українських національно-визвольних змагань Івана Стешенка у статті аналізуються деякі аспекти діяльності Симона Петлюри з позицій оцінки ролі особи в історії. Як Іван Стешенко пройшов тривалий і складний шлях повернення із забуття, так і Симон Петлюра повернувся в історичний пантеон через вивчення його життєвого шляху й громадсько-політичної діяльності, очищення імені й постаті від політичних ярликів та фальсифікацій. Акцентується увага на еволюції поглядів С. Петлюри на питання української державності, її самостійності, військового будівництва, дипломатії тощо.

Ключові слова: Симон Петлюра, Українська революція, Центральна Рада, Директорія, Полтава.

In the context of the analysis of the historical era and the figure of Ivan Steshenko, an outstanding figure of the Ukrainian national liberation struggle, the article analyzes some aspects of Symon Petlyura's activity from the standpoint of assessing the role of the individual in history. Just as Ivan Steshenko went through a long and difficult way of returning from oblivion, Symon Petliura returned to the historical pantheon through the study of his life path and social and political activity, cleansing of his name and figure from political

labels and falsifications. Emphasis is placed on the evolution of the views of S. Petlyura on the issue of Ukrainian statehood, its independence, military construction, diplomacy, etc.

Keywords: Symon Petliura, Ukrainian revolution, Central Rada, Directory, Poltava.

Поступальний рух державотворення в Україні привів до визнання нашої держави у світі, створення структур та інституцій, що легітимізують її, а також державних символів, які ідентифікують державу. Одним із найскладніших завдань на цьому шляху виявилось впорядкування пантеону національних героїв. Радянська ідеологія залишила Україні тяжку спадщину стійких негативних стереотипів щодо тих діячів, які брали участь у національно-визвольній боротьбі. Політичні ярлики спільно з марксистсько-ленінською тезою про вирішальну роль в історії народних мас перешкоджали об'єктивному переосмисленню внеску багатьох із них у боротьбу за незалежність. Результати цього переосмислення перебувають у прямій залежності від політичних орієнтирів різних верств суспільства, їх ставлення до ідеї української державності у пострадянському дискурсі.

Чи може держава успішно йти по шляху прогресу, оминаючи проблеми історичної пам'яті, не персоніфікуючи власний історичний досвід? Питання риторичне з огляду на досвід інших розвинутих країн загалом, та увазі сучасної науки до проблем формування пам'яті про минуле на рівні колективної, соціальної чи індивідуальної категорій зокрема. Американський вчений Пол Коннертон привернув увагу до теми соціального виміру пам'яті, назвавши свою книгу «Як суспільства пам'ятають» (Коннертон П., 2013). Для українського суспільства ця проблема є актуальною, оскільки усвідомлення, що видатні особистості є невід'ємною частиною національної культури та історії відбувалося досить повільно. Їх асоціювання з позитивним образом держави у масовій свідомості не завжди збігалося з реальним внеском у боротьбу за незалежність. Це було зумовлено штучним насильницьким руйнуванням національної ідентичності, що призвело до спотвореної оцінки ролі тих українців, які брали

участь у національно-визвольній боротьбі. За Коннертоном наша спільна пам'ять про минуле та своєрідна «механіка» її передачі були порушені, перервані, тому ми й не пам'ятали своїх героїв або уявляли їх через призму ворожої ідеології та пропаганди. Отже пам'ять колективна, соціальна чи індивідуальна робить нас тим, чим ми є, вибудовуючи нашу ідентичність і визначаючи приналежність до певної спільноти – групи, громади, міста, нації, країни (Коннертон П., 2013. С. 10).

Цю проблему українського суспільства наочно демонструють результати соціологічних опитувань. Наприклад на початку 2000-х рр. на прохання назвати без підказки в анкеті кілька (не більше п'яти) прізвищ людей, котрих можна назвати національними лідерами України в останні двісті років, тільки 65,2 % респондентів спромоглися дати конкретну відповідь, а на Півдні України 84 % опитаних не назвали жодного конкретного прізвища. Цей колосальний показник невизначеності, на думку дослідників, окреслював «національну проблему» України у сенсі відсутності цілісної національної пам'яті. Зміст останньої включав у себе кілька аспектів, зокрема, до числа героїв чи видатних особистостей відносили переважно діячів радянської доби, котрі були звичайною партноменклатурою, або тих, хто працював в Україні, не будучи етнічним українцем. Але до цього переліку, за незначним винятком, респонденти не включали провідників національно-визвольної боротьби доби Української революції, в кращому випадку згадуючи М. Грушевського, але як історика, а не голову Центральної Ради. Симона Петлюру ж називали одиниці. У Полтаві, де він народився і навчався, також тривалий час незначна кількість містян знала, де і в зв'язку з чим було встановлено меморіальну дошку С. Петлюрі, а перша дошка на будівлі колишньої духовної семінарії взагалі була розбита вандалами. У 2007 р. спроба встановити пам'ятний знак на місці майбутнього пам'ятника видатному землякові через відкриту протидію тодішньої міської влади закінчилася поразкою. Питання увічнення пам'яті Симона Петлюри у Полтаві зазнало змін після прийняття Законів про декомунізацію – виготовлено пам'ятник, який кілька років чекає свого встановлення, перейме-

новано одну з вулиць міста, встановлено пам'ятну дошку на будинку, що знаходиться поблизу колишньої садиби родини Петлюр (Попова К., Пархоменко Л., 2024).

Звідси можна констатувати наявність стану світоглядної розгубленості українського посткомуністичного і постколоніального суспільства у перші десятиліття відновлення української незалежності, його одночасну зорієнтованість на протилежні взаємовиключні цінності. Українці мали або занадто нечіткі, або догматичні критерії визначення поняття «видатна особистість», «національний герой». Старше покоління переважно перебувало в полоні радянського трактування історії України, тому неохоче розлучалося з нав'язаними міфами про «українських буржуазних націоналістів».

Ситуація зазнала змін упродовж останнього десятиліття після перемоги Революції Гідності й особливо у зв'язку з початком повномасштабної російсько-української війни. Дані соціологічних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології у 2023 р. показали іншу динаміку суспільних оцінок. Зокрема 80 % опитаних інтерес до історії України загалом оцінили як високий, а 69 % з них почали більше цікавитися нею в останні 10 років. Кардинально іншою були й дані щодо постаті Симона Петлюри – 64 % опитаних ставляться до нього позитивно, 18 % негативно, 11 % не визначилися (Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування..., 2023. С. 2; 3). Важливим маркером змін в оцінках минулого стало віднесення опитаними українцями до подій, що мали позитивне значення для України «існування УНР та визвольні змагання» (Кабацій М., 2023).

Симон Васильович Петлюра пройшов довгий шлях повернення гідного місця в національній історії та в пам'яті. Сприйняття образу С. Петлюри у цьому контексті є яскравим прикладом різновекторності мислення суспільства в незалежній Україні. На думку політолога М. Рябчука, ця проблема має набагато ширше звучання і виходить за межі суто персональної парадигми. Дослідник вважає, що витоки неоднозначної оцінки Петлюри слід шукати у боротьбі двох ідеологій на теренах України та

її перманентних рецидивах, протистоянні двох концепцій минулого й двох проєктів майбутнього нашої держави (Рябчук М., 2004. С. 119). Ці об'єктивні реалії дають змогу зрозуміти, чому на сторінках друкованих видань подавалися діаметрально протилежні оцінки і характеристики українських діячів, одні й ті ж факти біографії інтерпретувалися під різним кутом зору. В умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни домінування негативних конотацій в оцінці українських діячів, фальсифікація нашого історичного минулого цілком зосередилося в російській історіографії та пропаганді.

С. Петлюра, з одного боку, є класичним національним героєм, життя якого відповідає хрестоматійній моделі – сепарація від буденного світу (від журналістики до великої політики), проникнення до джерела якоїсь надприродної сили («ініціація» через прилучення до народних мас, до національної ідеї та очолювання національно-визвольної боротьби), життєствердне повернення через мученицьку смерть від руки замовного вбивці і наступне воскресіння в пам'яті нащадків. Однак з іншого боку, Петлюра, як мало хто з українських героїв, був тривалий час об'єктом інтенсивної і планомірної дискредитації як ідеологічними засобами, так і за допомогою брутального терору. Термін «петлюрівщина» був свідомо перетворений радянською системою у символ «українського буржуазного націоналізму». Відтак його постать довго залишалася доволі контроверсійною, міфологізованою, відбиваючи два протилежні погляди на події Української революції 1917–1921 рр., українсько-російські відносини й історію України в цілому. «Бандит», «зрадник», «погромник» – такими штампами комуністична пропаганда намагалася дискредитувати не тільки ім'я видатного діяча, а й саму українську ідею.

Постать Симона Васильовича Петлюри на сьогоднішній день вже не є суцільною «білою плямою» в історіографії. Його державна і військова діяльність знайшла відображення у працях істориків. До 1991 року більшість праць, присвячених С. Петлюрі, були опубліковані в еміграції. Їхні автори були сучасниками і соратниками Петлюри, брали безпосередню участь у революцій-

них подіях. Загалом цьому літературному масиву притаманний суб'єктивізм, певна або й беззастережна ідеалізація особи голови Директорії. За роки незалежності українська історіографія збагатилася новими численними публікаціями, що висвітлюють різні аспекти життєвого шляху видатного українця, створена ґрунтовна джерельна база для вивчення його діяльності, формування світогляду та політичного кредо (Литвин С., 2001. 638 с.; Литвин С., 2018. 680 с.; Литвин С., 2018, № 3).

У Полтаві започатковано перспективний напрям сучасного петлюрознавства, який реалізується у щорічних наукових і громадських заходах, виході у світ матеріалів Петлюрівських читань тощо. Однак виявлення нових документів, дослідження окремих аспектів національно-визвольних змагань та дискусії навколо них спонукають дослідників вкотре звертатися до постаті С. Петлюри (Шорсткіна О., 2021, вип. 3, № 328). А минулого року було актуалізовано питання української культурної дипломатії, пов'язаної з ініціативою С. Петлюри влаштування гастролей хорової капели Олександра Кошиця і популяризації твору М. Леонтовича «Щелрик» (Пересунько Т., 2019, 312 с.). Виставки до 100-річчя знаменитого твору в містах України викликала новий сплеск інтересу до книги Тіни Пересунько.

Перебуваючи вже в еміграції та аналізуючи уроки Української революції, С. Петлюра й сам замислювався над відображенням власної в ній ролі. У листі до генерала О. Удовиченка, який створював історію армії УНР, він писав: «В оцінці моєї персони Ви повинні бути правдивим: що було в моїй діяльності негативним, те треба так і освітити, не замазувати, а на світло денне витягти. Коли Ви знайдете щось в моїй діяльності доброго слова варте, то і тут будьте вірним правді, своїй власній совісті. Не перебільшуйте, але й не зменшуйте. Залишайтеся вірним правді, як Ви її розумієте» (Ралдугіна Т., 2006, № 3–4. С. 94). Найближче до істини стоять ті історики, які розглядають життєвий шлях Петлюри діалектично, послідовно простежуючи еволюцію його політичних поглядів, не оминаючи найменших впливів чи коливань, яких вони зазнавали, оцінок і характеристик, висловлених сучасниками. Цікаво, що вже в оцінці самого

місця народження майбутнього голови Директорії думки дослідників дещо розходяться. В. Верстюк, покликаючись на В. Січинського, наголошує на вирішальному впливові на процес формування особистості «української стихії», яка панувала у Полтаві XIX століття (Верстюк В., 2004, № 3. С. 113). Є. Маланюк бачить «щось таємниче в тім, що родинним містом Симона Петлюри була Полтава, що народився він у тім місті, назва якого важкими літерами накарбована на могилі України» (Маланюк Є., 2006, № 21, С. 7). Мирослав Попович звертає увагу ще й на таку деталь, котра межує з певними містичними аналогіями – Петлюра був ровесником Сталіна і мав таку ж освіту – незакінчену духовну семінарію (Попович М., 2001, № 2. С. 27).

Однак, попри все, саме у Полтаві С. Петлюра здобув перші уроки українського патріотизму, закладені родинною атмосферою з такими цінностями як козацький родовід, народні традиції, православна віра. Він рано виявив бунтарський дух та українофільські настрої. Навчаючись у Полтавській духовній семінарії, захоплюючись хорovým співом, був серед тих, хто вітав під час приїзду в Полтаву у 1901 р. видатного композитора М. Лисенка. Від імені групи семінаристів Петлюра запросив митця послухати, як вони співають його заборонену кантату «Б'ють пороги». Коли про запрошення дізнався ректор архієрей Іларіон, Петлюра був виключений із семінарії з «вовчим білетом».

Незважаючи на молодий вік, Симон Петлюра мав досить стійкі переконання та соціально-політичні орієнтири, наполегливу вдачу, впевненість у необхідності прогресивних змін у житті українського суспільства та імперії загалом. Влітку 1901 р., уже виключений із семінарії, Петлюра брав участь у Всеукраїнському студентському з'їзді, що відбувся у Полтаві. Навесні 1902 р. він був одним з організаторів виступу учнів семінарії, які вимагали демократизації навчального процесу: скасування системи шпигунства, звільнення наглядачів, змін у навчальних програмах, введення до них українознавчих предметів тощо. Полтавські жандарми зафіксували також виїзди С. Петлюри у села губернії з метою агітації під час активізації

селянських виступів 1902 р. Тоді ж йому довелося виїхати на Кубань, щоб уникнути арешту.

Формування політичного світогляду Петлюри безперечно відбувалося під впливом широко популярної на рубежі XIX–XX ст. соціал-демократичної ідеології. М. Садовський навіть іронічно називав його «новим українським Марксом». Тому не випадково він опинився серед засновників першої політичної партії в Наддніпрянській Україні – Революційної української партії (РУП). Ще в кубанський період свого життя Петлюра ділився думками про неминучість революції, щиро вважав, що треба спрямувати всі зусилля, щоб її наблизити. Однак, як влучно зазначив С. Єфремов, Петлюрі в його діяльності були притаманні риси, котрі він називав «есдечівським духом» – «хвастливість, доктринерство і несерйозність» (Верстюк В., 2004, № 3. С. 114).

С. Петлюра увійшов в історію як борець за незалежну Україну. Проте на шляху до переконаності у необхідності боротьби за її утвердження було чимало сумнівів, хитань, ідейної незрілості. Українські соціал-демократи на початку XX ст. не мали єдиних поглядів на національне питання. Перебуваючи в полоні марксистських догм, вони надавали пріоритетного значення соціальній революції. Прикметно, що засновник РУП Д. Антонович оголосив національне питання «взагалі неіснуючим» (Головченко В., 2002, № 3. С. 144). Йому опонував інший лідер РУП М. Порш. Позиція С. Петлюри солідаризувалася з останнім. Він висловив її на партійній конференції у травні 1905 р., що дало підстави Поршу оцінити виступ Петлюри як вияв сміливості у «вирішенні складних справ та непохитну віру в українську національну справу».

Важливу роль у становленні національно-державницьких поглядів мав львівський період життя С. Петлюри упродовж 1904–1905 рр. Тут він познайомився і зблизився з багатьма галицькими діячами, особливо з М. Грушевським, І. Франком, В. Гнатюком, співпрацював у «Літературно-науковому віснику», «Записках НТШ», редагував партійний часопис «Селянин», відвідував лекції підпільного українського університету. Величез-

ний вплив на формування національного світогляду С. Петлюри справив Іван Франко. Не лише особисте знайомство, але й, головним чином, його творчість сприяли еволюції молодого соціал-демократа від радикального до національного діяча. Він високо оцінював поета як громадянина, патріота і теоретика національно-визвольної боротьби. Як зазначав Петлюра у своїй статті «І. Франко – поет національної честі»: «... все поверхове, формальне, нечесне і деморалізуюче в національному патріотизмі, все далеке від невіддільної любові до рідного народу, що заважає цій щирій любові розлитися по національному організмові, запліднивши його сили, – все це знаходить в особі Франка ворога, борця і протестанта» (Верстюк В., 2004, № 3. С. 117).

Упродовж десятиліття після поразки революції 1905–1907 рр. С. Петлюра пережив період глибокого внутрішнього осмислення суспільних процесів, що зумовило важливі світоглядні зміни, розширило його освітній, політичний і культурний кругозір, змінило масштаби його громадсько-політичної діяльності. Ці зрушення стали помітними вже напередодні Першої світової війни у період редакторської і журналістської роботи в журналі «Украинская жизнь» у Москві, про що схвально відгукнувся С. Єфремов. Помітив цю позитивну динаміку і М. Грушевський, котрий відзначив, що на час Першої світової війни С. Петлюра перетворився із «пересічного бухгалтера і журналіста на визначного провідника московської української громади». Збереглося листування двох видатних українців. Симона Васильовича хвилювала авторитетність його періодичного видання серед читачів, тому він запрошував іменитого вченого до співпраці. Публікації видатного історика, як справедливо вважав С. Петлюра, мали надати часопису більшої вагомості (Ралдугіна Т., 2006, № 3–4. С. 94–95).

Отже, можна констатувати, що в цей період повною мірою розкрилося чимало яскравих і неординарних рис характеру С. Петлюри, які зробили його помітною і знаною постаттю – постаттю політичного лідера. Тому не випадково з'являються й інші високі оцінки, на одну з яких як на пророчу звертає увагу історик В. Верстюк. Вона належить росіянину, професорові

Ф. Коршу, людині прихильній, але сторонній для українського руху: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда, Петлюра безмірно вищий за те, що про нього думають. Він – з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля» (Верстюк В., 2004, № 3. С. 117).

У вітчизняній історії ім'я С. Петлюри асоціюється передусім з Українською революцією 1917–1921 рр., у період якої найбільш яскраво розкрився потенціал його особистості. Він належав до керівництва українського руху всього періоду революції, переживши стрімку світоглядну еволюцію від автономіста-федераліста до переконаного державника-самостійника. У перемоги батьків завжди багато, а поразка залишається сиротою: ця сентенція частково характеризує складну політичну ситуацію в Україні упродовж революційних та постреволюційних років. Хоч на політичному олімпі України цього часу було чимало лідерів, відповідальність за поразку революції та її наслідки покладалася головним чином на С. Петлюру. Між тим очевидною була роз'єднаність політичного проводу, навіть, його внутрішня конфронтація, неузгодженість думок, рішень і дій. Як вважають сучасні дослідники, руйнівної конфронтації можна було б уникнути, якби стратегію влади і тих, хто претендував на неї, визначали не вузькі інтереси політичних сил, соціальних прошарків чи партійних угруповань, а домінували пріоритети загальносуспільні – як соціальні, так і національні. Поглибленню кризового стану влади сприяли мотиви особистої неприязні, які мали місце та знайшли відображення в епістолярній спадщині, мемуарах, публіцистиці тощо.

На адресу С. Петлюри критично висловлювався його соратник по Уряду Центральної Ради та Директорії В. Винниченко. Висловивши невисоку оцінку свого політичного оточення загалом у написаному в еміграції «Заповіті борцям за визволення», колишній голова Генерального секретаріату особливо критично

відгукнувся про військову діяльність Петлюри: «...ніякого ні знання, ні уміння, ні талантів у військових справах не виявив, але пройнявся великою честолюбністю». Звільнення Петлюри з посади Секретаря військових справ, мотивувалося, на думку Винниченка, «його любов'ю до парадів, як до зовнішніх ефектів, його нездатністю до організаційної праці, його неучтвом у військових справах, його метушливістю і саморекламою». Як вважає М. Попович, «в оцінках Петлюри у Винниченка чується, можна сказати, ненависть і презирство до, на його думку, посереднього і безпринципного амбітного демагога, сіренького бухгалтера, якого випадок виніс на першу роль у національній революції» (Попович М., 2001, № 2. С. 25) Оцінка В. Винниченка дисонує з думкою іншого сучасника подій генерал-хорунжого В. Сальського, який писав, що «Петлюра не був військовим по фаху, не студіював по школах воєнної науки, але ж то був єдиний з-поміж наших діячів політичних, хто з самого початку російської революції зрозумів значення і потребу збройної сили для України в нових умовах її історичного життя... Петлюра був одним з джерел моральної сили, завдячуючи котрій наша Армія була в стані вдержатись в остільки тяжких, прикладу яких не знаходимо в історії, умовах» (Литвин С., 2001. С. 277).

Між тим, якраз військова справа становила головний сенс його революційної практики, що суттєво недооцінювалося в історіографії. У цьому переконуємося, знайомлячись із дослідженнями істориків останніх років (Литвин С., 2018. 680 с.). Знаменним є той факт, що злет політичної кар'єри Петлюри починається саме з I Всеукраїнського військового з'їзду у Києві в травні 1917 р. Він входив до президії з'їзду, головував на кількох засіданнях, виголосив низку промов, запропонував найважливіші резолюції. Як зазначає В. Верстюк, до весни 1917 р. Симон Васильович був відомий лише у вузькому колі партійної революційної інтелігенції, з часу ж проведення з'їзду став публічним політиком, а його ім'я – одним із символів українського національно-визвольного руху. Попри непоказну зовнішність, відсутність військової статури, С. Петлюра виявився

чудовим оратором, якому вдавалося утримувати увагу багатотисячного натовпу. Тоді ж на військовому з'їзді він був обраний до складу Українського генерального військового комітету, став його головою, вже у травні брав участь у роботі Центральної Ради, а в червні делегований до складу Генерального Секретаріату, в якому посів місце генерального секретаря військових справ. Наперекір окремим твердженням, С. Петлюра виявив неабияку політичну волю і організаційні здібності в проведенні заходів з українізації армії, утриманні від розвалу фронтів. Однак він не знайшов порозуміння з головою Генерального Секретаріату В. Винниченком у питанні організації відсічі більшовицькій армії після пред'явлення ультиматуму раднаркомом Росії Центральній Раді від 17 грудня 1917 р. Той вважав, що «раніше треба запитати Совіта народних комісарів, чи воює він, чи ні», і подав у відставку (Верстюк В., 2004, № 3. С. 119).

Згодом С. Петлюра перейшов до практики військового будівництва: створив і очолив Гайдамацький кіш Слобідської України – військове формування, що відіграло вирішальну роль у боротьбі з більшовицькою інтервенцією і в числі останніх залишив Київ під натиском М. Муравйова. В радянській історіографії оцінка гайдамацького формування була різко негативною – його вояків зображували безідейними грабіжниками і бандитами, головними винуватцями розправи над повсталими робітниками заводу «Арсенал» у Києві. Документи і свідчення очевидців спростовують тотальні звинувачення «петлюрівців» та намагання приписати їм звірства «муравйовців» (Ралдугіна Т., 2006, № 3–4. С. 102).

М. Попович наголошував на прагматичному курсі Петлюри, котрий відразу взяв курс на формування постійної армії як необхідного елементу державотворчого процесу, не погоджувався з пацифістськими настроями М. Грушевського та інших лідерів Центральної Ради. Історик С. Литвин покликається на слова М. Ковалевського, впевненого, що саме «в особі Петлюри була знайдена людина, яка, не дивлячись на своє цілком цивільне минуле, зрозуміла всю вагу військової організації України, як і складний характер підготовних організаційних кроків» (Литвин С., 2001. С. 277).

Здобутий авторитет сприяв С. Петлюрі стати на чолі анти-гетьманського повстання 14 листопада 1918 р. у складі обраної з п'яти осіб Директорії, хоч він і не був присутнім на її засіданні. Йому доручалася найвідповідальніша ділянка у запланованій акції – практична реалізація плану збройного повстання. За наполяганням січових стрільців він заочно призначався Головним отаманом війська Української Народної Республіки (Захарченко П., 1999, № 8. С. 3). До речі, гетьман Павло Скоропадський, попри політичний антагонізм, високо поцінював моральні якості Петлюри, зазначивши у мемуарах: «...із усіх соціалістичних діячів в Україні це єдиний у моїх очах у грошовому відношенні залишився чистим чоловіком».

У найтяжчий період революції – добу Директорії, Симон Васильович на думку М. Поповича, став заручником власної популярності. На його заклик ставати під прапори усіх, хто взявся за зброю, до лав «петлюрівців» долучилися дуже строкаті соціальні елементи, часто без ідеологічного підґрунтя. До того ж, як зазначає М. Попович, культурний та політичний рівень тих людей, які репрезентували для українського населення міста і села ідею незалежності України, був невисоким, що сприяло розростанню стихії та анархії (Попович М., 2001, № 2. С. 30). За умови масових повстань доводилося творити армію не на базі фахового кадрового складу, а підпорядковувати собі стихійно посталі повстанські загони. Вирішити проблему повного їх підпорядкування керівництву УНР так і не змогло. Ігнорування військової дисципліни, заколоти, зради і змови батьків-отаманів, єврейські погроми, самочинні жорстокі розправи з нелояльним населенням, грабежі, розкрадання захопленого у гетьмана 50-мільйонного фонду – все це призвело до номінального характеру влади Головного отамана. Він, на жаль, ідеалізував своє військо, не вірив у його участь в погромах. З іншого боку, цілком об'єктивно не можна погодитися з тотальними звинуваченнями на адресу самого С. Петлюри як організатора погромів, що спростовується численними документами і, навіть, ідеологами семітизму, зокрема В. Жаботинським. Ця версія в оцінці українсько-єврейських взаємин у роки революції знайшла своє

продовження у трактуванні причин убивства С. Петлюри у Парижі в 1926 року, хоч на сьогоднішній день доведена причетність радянських спецслужб до цього терористичного акту. Про масштабність постаті С. Петлюри як провідника національно-визвольного руху образно висловився історик Юрій Шаповал, рефлексуючи на цілеспрямоване його фізичне знищення. На порівняльних паралелях щодо ставлення радянської влади до В. Винниченка та С. Петлюри, які перебували в еміграції, історик зазначав: «Але будуть і прохання до сталінського уряду дозволити повернутися додому, в Україну. Останнього, ясна річ, Винниченкові не дозволять, твори його в СРСР заборонять. А на решту його дій і заяв просто вже не звертатимуть уваги. Можливо, тому він і помре своєю смертю. На відміну, наприклад, від Симона Петлюри...» (Шаповал Ю., 2013. С. 120).

З позицій сьогодення, при відсутності ідеологічного пресу цензури дослідники разом із суспільством поступово долають тягар забуття імені Симона Петлюри. Якщо на початку 1990-х рр. на сторінках публікацій відтворювалися лише окремі віхи його біографії, то нині на основі численних документів стали можливими аналіз та узагальнення діяльності видатного українця у контексті складних процесів національного державотворення ХХ століття, пояснення природи харизматичності та глибокої відданості самостійницькій ідеї. Відбулося, умовно кажучи, «олюднення» образу Петлюри, очищення його від наділених радянською історіографією одіозних характеристик. Водночас, слід наголосити, що він не потребує штучної ідеалізації – історичного діяча слід сприймати в контексті епохи з усіма її об'єктивними і суб'єктивними складниками.

Джерела та література

1. Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: Політичний портрет (до 125-річчя з дня народження). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 112–125.
2. Головченко В. У боротьбі за вільну Україну (політичний портрет Дмитра Антоновича). *Київська старовина*. 2002. № 3. С. 142–151.
3. Держалюк М. Українсько-російські відносини у 1917–1922 рр. *Пам'ять століть*. 2000. № 5. С. 74–93.

4. Захарченко П. Симон Петлюра і Павло Скоропадський. *Історія України*. 1999. № 8. С. 1–3.
5. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 638 с.
6. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну : монографія. Київ : Смолоскип, 2018. 680 с.
7. Литвин С. Х. Документальні джерела у вітчизняних і зарубіжних архівних установах щодо життя і діяльності Симона Петлюри. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 3. С. 37–42.
8. Литвин С. Мемуари та спомини сучасників як джерело дослідження життя і діяльності Симона Петлюри. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 4'. С. 3–11.
9. Маланюк Є. Кров, пролита за Вітчизну, ніколи не засихає. *Українське слово*. 2006. № 21.
10. Попович М. Україна: незалежність здобута і втрачена. *Київська старовина*. 2001. № 2. С. 25–37.
11. Ралдугіна Т. Симон Петлюра: епізоди політичної біографії. *Пам'ять століть*. 2006. № 3–4. С. 92–107.
12. Рябчук М. Петлюра і «петлюрівщина» у постсовєтському дискурсі. *Сучасність*. 2005. № 4. С. 118–123.
13. Рабенчук В. Сім більшовицьких куль у безсмертя Петлюри. *Літературна Україна*. 2005. № 37.
14. Шаповал М. Ким, як і чому був убитий Симон Петлюра? *Українське слово*. 2006. № 24.
15. Шаповал Ю. Торкнутись історії. Київ – Дніпропетровськ : Парламентське видавництво. «Ліра», «Ткума», 2013. 504 с.
16. Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт: січень. 2023. 76 с. URL: https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf.
17. 69 % українців почали більше цікавитись історією за останній рік війни – дослідження. Марія Кабацій – 24 березня 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/03/24/253509/>
18. Попова К., Пархоменко Л. «Ворог радянської влади»: хто такий Симон Петлюра та чому українців називали «петлюрівцями». URL: Пархоменко <https://suspilne.media/poltava/751073-vorog-radanskoi-vladi-hto-takij-simon-petlura-ta-comu-ukrainciv-nazivali-petlurivcami/>

19. Шандро В. Неоднозначна постать чи національний герой. Симон Петлюра (інтерв'ю з істориком В. Файзулліним) URL: <https://suspilne.media/culture/36145-simon-petlura-neodnoznasna-postat-ci-nacionalnij-geroj/>
20. Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/tina-peresunko-shhedryk.pdf>. 2019 312 с.
21. Шорсткіна О. Документи про військово-політичну діяльність Симона Петлюри періоду Директорії УНР у фондах Державного архіву Київської області. *Архіви України*. 2021. Вип. 3, № 328 (липень-вересень). URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/125>.

УДК 821.161.2.09(477.53)(092Ротач)(092Стещенко)

Валентина Ключко, Владислав Усенко
(Полтава)

ПОСТАТЬ ІВАНА СТЕШЕНКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПЕТРА РОТАЧА

У статті охарактеризовано публікації П. Ротача, присвячені І. Стешенку як літературознавцю, поету й перекладачу.

Ключові слова: Іван Стещенко, літературознавець, поет, перекладач, Петро Ротач.

Publications by P. Rotach dedicated to I. Steshenko as literature critic, poet and interpreter are characterized in the article.

Keywords: Ivan Steshenko, literature critic, poet, interpreter, Petro Rotach.

Петро Петрович Ротач (1925–2007) – відомий український письменник, літературознавець, краєзнавець, енциклопедист, просвітянин та громадський діяч, ім'я якого широко знане й шановане не лише в Україні, а й за її межами, передусім за величезний науковий та творчий доробок.

Упродовж усього свого життя П. Ротач невтомно збирав матеріали з історії літературного і мистецького життя Полтавщини. Чи не вперше на сторінках радянських наукових часописів він підняв із небуття ціле гроно імен місцевих письмен-

ників, науковців, культурних діячів, які в тогочасній Україні з різних причин зовсім не згадувались. Так, протягом 1965–1971 рр. дослідник опублікував у журналі «Архіви України» матеріали до українського біографічного словника «Літературна Полтавщина», де увів до наукового обігу біографії 577 письменників та літераторів, у тому числі й тих, що носили тавро «буржуазного націоналіста», репресованого та ін. На той час це було неабияким проявом громадянської мужності і патріотизму молодого літературознавця.

Серед зазначених матеріалів знаходимо й коротку – всього 4 абзаци – біографічну довідку, присвячену уродженцю Полтави, видатному українському громадсько-політичному й державному діячу, педагогу та письменнику Івану Матвійовичу Стешенку («Архіви України». 1969 р. № 1. С. 105–106). Звичайно ж, за радянської доби його державницька діяльність як «націоналіста» усіляко замовчувалася, тому П. Ротач згадує про неї скуппо, одним реченням: «У роки громадянської війни опинився в буржуазно-націоналістичному таборі: був генеральним секретарем, потім міністром освіти УНР» (Ротач П., 1969. С. 105). Основну увагу дослідник приділяє вагомим здобуткам І. Стешенка як ученого-літературознавця, поета й перекладача. Зокрема, він зазначає, що ще в студентські роки (1892–1896) молодий літератор почав виступати в галицьких виданнях «Зоря» і «Правда», де друкував поезії, белетристику, драми (п'єса «Мазепа» була нагороджена премією), публіцистичні статті (Там само).

У 1896 р. Іван Матвійович почав учителювати в Київській жіночій гімназії, але наступного року був заарештований і висланий із Києва з заборобою жити в університетських та губернських містах. До Києва повернувся лише в 1900 р. уже відомий як поет (збірка «Хуторні сонети» (1898) і літературознавець. Монографія «І. П. Котляревський у світлі критики» (1898) принесла йому звання лауреата Російської АН. Свої наукові праці І. Стешенко друкував у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (Львів), журналах «Літературно-науковий вісник», «Киевская старина», «Україна», російській періодиці. У 1901 р. вийшла збірка поезій «Степові мотиви» (Там само).

Із літературно-критичних праць І. Стешенка найвизначнішими, на думку П. Ротача, є: «Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди» (1902), «О. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчості» (1901), «Історія української драми» (1907), «Українські шестидесятники» (1908), «Російсько-українські паралелі в творчості Шевченка» (1916) та ін. Крім того, він опублікував розвідки про Марка Вовчка, Панаса Мирного, Лесю Українку, М. Коцюбинського, М. Старицького, В. Стефаника та ін. У 1906 р. видав переклад «Орлеанської діви» Шіллера. Перекладав також Овідієві «Метаморфози» (Там само. С. 105–106).

На початку 1990-х рр. П. Ротач уклав короткий літературний календар Полтавщини під назвою «Колоски з літературної ниви». Перша його частина була опублікована в 1993 р., а повністю це видання побачило світ у 1999 р. Воно містить 131 розповідь про письменників, розміщених за річним календарним циклом, серед яких – невелика розвідка про І. Стешенка та його громадсько-політичну й літературну діяльність. Для підкреслення значущості постаті першого українського міністра освіти дослідник розпочинає її словами з некрологу, опублікованому в журналі «Наше минуле» (1918 р. Ч. 2), де Івана Матвійовича названо «кращим громадянином нашої небагатої на таких людей країни» (Ротач П., 1999. С. 271). Окрім іншого, у статті він згадує про трагічну загибель І. Стешенка в Полтаві, куди той прибув 29 липня 1918 р.: «Вночі поблизу Київського вокзалу, на нинішній вулиці Жовтневій, невідомі злочинці смертельно поранили його, і вдень 30 липня він помер у Полтавській лікарні...» (Там само. С. 273).

До з'ясування обставин цієї трагічної події П. Ротач повертається у своїх літературно-краєзнавчих студіях «Біля гнізда соловейка» (Полтава, 1993). Улітку 1918 р. Іван Матвійович узяв відпустку, щоб готуватись до професорської діяльності в новоствореному Кам'янець-Подільському університеті. Тому вирушив до Полтави, щоб відвідати стареньку матір та сестер, які мешкали в будинку № 28 по вулиці Новопроложеній. Пізніше, очевидно, збирався поїхати в село Чернечину, де на тери-

торії в півдесятини землі стояв будинок із великим садом, неподалік ліс та річка Ворскла. Місцина затишна й поетична. До Полтави було 30 кілометрів, до Великих Будищ менш як два, приблизно на відстані 4-х кілометрів знаходилась Диканька. Це житло родина Стешенків придбала в родички письменника Василя Короліва-Старого. Тут проживав його батько – священник о. Костянтин, який мав парафію у Великих Будищах, а потому до 1920 р. служив у Диканській Троїцькій церкві. Про цей будинок згадує дочка Івана Матвійовича Ірина (Орися, як називали її батьки) в листі до П. Ротача від 4 грудня 1966 р.: «Я особисто народилася в Києві, але щороку обов'язково їздила з батьком до Полтави, де... жили його батьки. Там я дуже часто була в своїй полтавській бабуні. [...] Крім того, під Полтавою був у нас домочок..., де ми щоліта відпочивали (до 1918 року)» (Ротач П., 1993. С. 131–132).

Свій нарис, уміщений у вказаних вище студіях, літературознавець назвав «Трагічне місце». Намагаючись встановити обставини загибелі І. Стешенка, він звертається до спогадів Григорія Коваленка (який, до речі, приятелював із батьками Івана Матвійовича) під назвою «На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенка» (Полтава, 1919). За ними, трагедія сталася після опівночі неподалік від вокзалу. На станції в цей час Іван Матвійович не знайшов жодного візника й тому вирішив іти з сином Ярославом пішки. Вони відійшли від вокзалу з півверстви, як їх зустріли два незнайомих чоловіки і, скомандувавши «Руки вверх!», почали стріляти. Після першого пострілу Ярослав упав на землю, але не був поранений; він утік і, оглядаючись, бачив, як ті два злочинці нахилися над батьком, а потім хутко зникли. За свідченням Г. Коваленка: «Нещасному І. М. куля пробила голову, і він упав, обливаючись кров'ю». Скоро збіглися люди, які перевезли пораненого в лікарню; він ще дихав до ранку. Помер Іван Матвійович 30 липня об 11-й годині (за іншими даними, о 1-й дня) (Там само. С. 130–131).

«Нова революція поставила Стешенка в першій лінії діячів українського відродження, – писав «Літературно-науковий вісник» одразу після вбивства. – З початком організації державного

життя України Стешенко взяв у свої руки організацію української школи». Тоді це була одна з найважливіших ділянок національного відродження. Бажання побачити «у щасті безкраїм на мить хоч єдину усіх безталанних людей» коштувало йому життя, – зазначає П. Ротач (Там само. С. 129).

Посада Генерального секретаря освіти УНР, яку обіймав Іван Матвійович, та його «резонансна» громадсько-політична діяльність притягували до Стешенка пильну увагу людей різних настроїв. В одному з некрологів читаємо: «Всім відомо скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і «чорносотенців», і «соціалістів» з «К[ієвской] Мислі», і – сором згадати – від декого з «свідомих» українців за свою щирю діяльність. Ім'я його не сходило з уст добродійних російських учителів. Коли прийшли «большевики» [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...» (Цит. за: Білокінь С., 2000. С. 16).

Софія Русова, яка працювала в Міністерстві освіти, очолюваному І. Стешенком, згадувала, що «він не визнавав жодних традицій щодо зв'язку з російською школою, боровся з росіянами і так зв. «малоросами», які не могли й уявити собі, щоб наша освіта так одразу встала на власні ноги, без російської опіки» (Титаренко Г., 2013. С. 52). А свідок подій «українського сімнадцятого – неповторного феномену історії» письменниця Галина Журба, талант якої міцнів у круговерті пореволюційної доби, після еміграції до США писала: «В дійсності московсько-большевицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стешенка та інш.» (Білокінь С., 2000. С. 16).

Полтавський губернський комісар освіти Віктор Андрієвський, який добре знав І. Стешенка, у своїх спогадах «З минулого» (Берлін, 1923) зазначив, що в Полтаві під час прощання з ним лунали заклики до «помсти московитам». Він наводить такий факт: коли 30 липня 1918 р. у Києві стався замах лівих есерів на німецького генерал-фельдмаршала фон Айхгорна, то «Слідство про убійство було переведено за один день німецькою владою. Злочинців виявлено і негайно покарано. Але Айхгорн

був німцем, а хіба українець у «своїй» державі міг тоді сподіватися на оборону своїх громадянських і звичайних людських прав в такій мірі, як наші «союзники»? (Андрієвський В., 1923. С. 138).

На похороні Івана Матвійовича в Києві були присутні родина Грушевських, Олександр Олесь, Людмила Старицька-Черняхівська, Володимир Самійленко, Сергій Єфремов, Марія Грінченко, Дмитро Антонович, Кирило Стеценко, Олександр Мурашко та ін. Під час прощання з небіжчиком на Байковому кладовищі Оксана Старицька-Стещенко, яка дуже любила свого чоловіка, плачучи, мовила: «Якби знала, що загине, була б не пустила...» (Ротач П., 1993. С. 134).

У своїй розвідці П. Ротач пише, що на місці вбивства І. Стещенка ще на початку 1920-х рр. стояв дерев'яний хрест. Його добре пам'ятав Микола Костянтинович Пойдеменко, 1913 р. н., який у Полтаві провів дитинство, тут навчався, а згодом переїхав у село Писаревщину Диканського району. У листі до дослідника він повідомляв: «...з полтавців я, може, єдиний, що пам'ятаю той дерев'яний хрест на Куракінській...». За спогадами М. Пойдеменка, у 1920-х рр. на Павленках була школа, що носила ім'я Івана Матвійовича (її приміщення збереглося до сьогодні) (Там само). Та після поразки УНР ім'я першого українського міністра освіти було викреслене з історії на довгі десятиліття.

У 1998 р. напередодні визначної ювілейної дати – 125-річчя від дня народження І. Стещенка – П. Ротач виступив у місцевій пресі з ініціативою належного вшанування пам'яті «одного з найславніших полтавців». У статті «До ювілею Івана Стещенка» (Полтавський вісник. 1998 р. 9 січня) він зазначає: «Замовчати цю дату було б для нас, його земляків, не лише непошануванням видатної постаті минулого, а насамперед ознакою байдужості до пекучих освітньо-культурних проблем, які виникають в процесі сьогочасної розбудови української національної школи. Адже найбільших зусиль І. М. Стещенко доклав саме до підготовки керівних і педагогічних кадрів національної освітньої системи.

Завдяки цьому він і залишається нашим сучасником» (Ротач П., 1998).

До плану заходів, які необхідно було б провести для відзначення знаменного ювілею в Полтаві, літературознавець запропонував включити такі пункти:

1. Одну з вулиць міста назвати ім'ям І. Стешенка (доцільно перейменувати, наприклад, вул. Халтуріна, яка пролягла поблизу того місця, де Стешенка було смертельно поранено).

2. Підготувати наукову конференцію на тему (орієнтовно): «Іван Стешенко – видатний організатор української національної школи, поет, театрознавець і громадський діяч».

3. Установити меморіальну дошку на приміщенні колишньої класичної гімназії (тепер СШ № 3), де здобував середню освіту І. Стешенко.

4. Надати ім'я І. Стешенка Полтавському інституту післядипломного удосконалення вчителів.

5. На честь 125-річчя від дня народження І. Стешенка провести урочисте засідання за участю науково-педагогічних та культурних установ міста, «Просвіти», архіву та письменницьких організацій.

6. Опублікувати в місцевій пресі статті, присвячені життю і творчості нашого видатного земляка (Там само).

Слід зазначити, що деякі пропозиції П. Ротача були втілені в життя. Так, із нагоди ювілейної дати в обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників відбулася наукова конференція на тему «І. М. Стешенко і розвиток національної освітньої системи», до участі в якій долучився й Петро Петрович. Також він був учасником ювілейного вечора на честь 125-річчя від дня народження видатного земляка, організованого крайовою «Просвітою» та обласною науковою бібліотекою імені І. П. Котляревського. Як повідомила журналістка Т. Дениско, на ньому «З пристрасною доповіддю, присвяченою діяльності видатного полтавця, виступив письменник Петро Ротач, який тривалий час листувався з донькою Івана Матвійовича Іриною» (Дениско Т., 1998).

Головним твором свого життя П. Ротач вважав «Полтавську Шевченкіану» (Полтава, 2005–2009; 2013). Це обласне (крайове) енциклопедичне видання – результат копіткої, без перебільшення – подвижницької праці дослідника, який, починаючи з 60-х рр. минулого століття, прискіпливо збирав та впорядковував відомості про перебування Т. Шевченка на Полтавщині, людей, із якими він зустрічався, про митців і мистецькі колективи, що торкалися шевченківської тематики у творчості тощо. У статті про І. Стешенка, вміщеній в енциклопедії, автор підкреслює, що той присвятив постаті Кобзаря чимало творів. Так, у 1916 р. видав розвідку «Російсько-українські паралелі в творчості Шевченка», пізніше почав писати повну біографію поета, але встиг закінчити лише перші два розділи – про його дитячі та юнацькі роки («Життя й твори Тараса Шевченка». *Записки НТШ*. 1917. Т. 119–120. С. 1–58). У збірці «Вінок Т. Шевченкові» (Одеса, 1912) опубліковані під псевдонімами Ів. Сердешний та Ів. С-ко вірші «Цвітка на могилу Шевченка» (С. 133–135), «Шевченкові» (С. 157–158), «Т. Шевченко» (С. 187–188), «Рідна легенда» (С. 189–192). Друкувався також у збірнику віршів, присвячених пам'яті Т. Шевченка («До Тарасових роковин». Полтава, 1919) (Ротач П., 2013. С. 784).

Остання велика праця П. Ротача – тритомний біобібліографічний словник «Полтавщина літературна» (Полтава, 2020) – побачила світ уже після смерті літературознавця у співавторстві та за редакцією його сина Олександра Петровича, що продовжив справу батька. Зазначене видання охоплює період від XVII століття до наших днів і включає понад 3 тисячі довідок про письменників, діячів культури, науки та ін., які народилися, вчилися, працювали, померли чи поховані на Полтавщині або були творчо пов'язані з цим краєм. Серед них – детальна біографічна стаття про І. Стешенка, до якої додається розгорнута бібліографія (Ротач П., Ротач О., 2020. С. 502–505). Окрім того, у словнику вміщено довідку і про дружину Івана Матвійовича – українську письменницю, перекладачку й педагога Оксану

Михайлівну Стешенко (1875–1942). Її доля теж склалася трагічно: за звинуваченням в антирадянській діяльності разом із сестрою була заарештована й відправлена в товарному арештантському вагоні до Казахстану, де померла в таборі (Там само. С. 505–506).

Нині І. Стешенко в численних наукових розвідках, присвячених його постаті, повертається в незалежну Україну, на жертovníк якої він поклав свою працю і власне життя. Чи не найбільша заслуга в цьому серед полтавських краєзнавців належить Петру Петровичу Ротачу.

Джерела та література

1. Ротач П. Літературна Полтавщина. *Архіви України*. 1969. № 1. С. 104–112.
2. Ротач П. Колоски з літературної ниви: короткий літературний календар Полтавщини. Полтава : Полтавський літератор, 1999. 560 с.
3. Ротач П. Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава : Полтавський літератор, 1993. 160 с.
4. Білокінь С. Доля членів Центральної Ради в СРСР. *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 1 (622). С. 14–26.
5. Стешенко І. М. Твори. Переклади. Вибране листування / Упорядник та автор біографічного нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. Полтава, 2013. 628 с.
6. Андрієвський В. З минулого : [у 2 т.]. Берлін: Укр. слово, 1923. Т. 2 : Від Гетьмана до Директорії : [у 2 ч.]. Ч. 1 Гетьман. 262, [2] с.
7. Ротач П. До ювілею Івана Стешенка. *Полтавський вісник*. 1998 р. 9 січня.
8. Дениско Т. Чий дух горів запалом неземним. *Зоря Полтавщини*. 1998. 30 червня.
9. Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. Полтава: Дивосвіт, 2013. Вид. 2-е, випр. 960 с.
10. Ротач П. П., Ротач О. П. Полтавщина літературна: енциклопедичний біобібліографічний словник : у 3 кн. Кн. 3.1 : П-С. Полтава : Дивосвіт, 2020. 576 с.

*Ірина Орлова
(Гадяч)*

ОЛЕНА ПЧІЛКА – РЕДАКТОРКА ГАЗЕТИ ГАДЯЦЬКОГО ЗЕМСТВА

Проаналізовано видання «Газети Гадяцького земства» за часів редакторства Олени Пчілки – з 5 травня 1917 року по кінець лютого 1918 року. Розкрито суспільно – політичне, соціально – економічне, національно-культурне, релігійне життя повіту та вплив Олени Пчілки на формування повістки денної земської газети.

Ключові слова: *Олена Пчілка, «Газета Гадяцького земства», «Рідний край», Гадяч, Гадяцький повіт.*

The publication of the “Gazeta Hadyatskogo Zemstvo” during the editorship of Olena Pchilka – from May 5, 1917 to the end of February 1918 – is analyzed. The socio-political, socio-economic, national-cultural, religious life of the county and the influence of Olena Pchilka on the formation of the agenda of the daily zemstvo newspaper are revealed.

Keywords: *Olena Pchilka, “Gazeta Hadyatskogo Zemstvo”, “Ridny kraj”, Hadyach, Hadyachskiy povit.*

Про Олену Пчілку як редакторку часопису «Рідний край» та дитячого додатку до нього з красномовною назвою «Молода Україна» вже написані монографії та статті, зроблений аналіз редакторської роботи, значення згаданих видань для становлення української ідеї на початку ХХ століття. Та Олена Пчілка мала ще одну практику редагування друкованого видання. Мова йде про газету Гадяцького Земства, яку Ольга Петрівна Косач редагувала з травня 1917 року до середини лютого 1918 року. З 16 грудня 2017 року і до кінця 1918 року газета виходила під назвою «Рідний край».

У Російській імперії на території сучасної України випускалося зовсім мало преси. А українською мовою і поготів. Перші спроби організувати її видавництво потерпіли фіаско через

політику російської імперії стосовно українського питання. Ми всі пам'ятаємо Валувський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Революція в Росії 1905 року створила умови, сприятливі для існування української преси. На початок XX століття у Полтавській губернії (її територія була майже вдвічі більшою за сучасну Полтавщину; межувала на півночі з Чернігівською, на північному сході з Курською та Харківською губерніями, на півдні – з Катеринославською, а з південного заходу р. Дніпро відділяла її від Київської, Херсонської і частково Катеринославської губерній), існувало 198 російськомовних і 30 україномовних видань. Та з початком Першої світової війни царська цензура забороняє видавати українську пресу на території Наддніпрянщини [Кучернюк І. В.].

Активне відновлення української преси почалося після лютневої революції в Росії 1917 року. Цей рух зачепив і Гадяччину. Гадяцьке Земство почало видавати газету ще в 1906 році. Мовою друку була, звичайно, російська. І ось у місцевій «Газеті Гадяцького Земства» від 17 мая(травня)1917 року було розміщено інформацію (орфографія збережена) «Про перемену в Редакції «Газети Гадячского Земства»»: «Просимо звернути особливу увагу на сю частину «Журнала чрезвычайнаго Земскаго Собранія», надруковано в сьому номері «Газети Гадяцького Земства», бо тут говориться про ту перемену, котра вийшла в літературному орудованню газетою. Не знаючи, як було діло, може когось здивувати, через що се – підписується редакторкою якась Олена Пчілка і чого вона містить у газеті «гадяцького земства» все більше, та більше українського писання. Отже з цієї частини «Журналу» земського зібрання видно буде, через що з самого початку сталась та перемена, яка саме була воля зібрання і з якою умовою згодилася бути редакторкою Олена Пчілка» (Новіков О., 2022. С.207)

Що ж передувало появі цього повідомлення?

8 березня (за старим стилем) 1917 року відбулося засідання надзвичайних Гадяцьких Повітових Земських Зборів. Його метою, як сказав голова Земської управи Пилип Іванович Мельников, було вжити заходів, «щоб життя текло нормальним

руслом», не зважаючи на те, що в теперішній момент у монархії відбуваються події надзвичайної важности.

Одним із аспектів, які повинні були принести спокій населенню повіту, на думку гласного Володимира Полетики, «було б доречним використання друкованого слова. З цією метою треба покращити видання місцевої «Газети Гадяцького Земства». Саме через газету можна оповіщати населення повіту про те, що відбувається. З огляду на те, що відповідальний редактор газети – Голова Земської Управи – дуже зайнятий, відповідальність по завідуванню газетою слід покласти на особливу, негайно запрошену особу, яка заслуговує повну довіру; крім того слід видавати газету на народній, всім зрозумілій мові, за виключенням офіційних розпоряджень, які повинні розмішуватися російською». (Новіков О., 2022. С. 207).

Голова управи П. І. Мельников привітав таке побажання гласного і сказав, що вже почав переговори з відомою українською письменницею О. П. Косач, яка проживає в Гадячі, і просив її взяти на себе обов'язки по редагуванню газети.

Далі виступали голова засідання граф С. Капніст, гласні В. Нікіфоров, А. Тулинський, представник Міністерства Землеробства І. Пирожинський. Виступаючі висловлювалися стосовно мови друку. Конкурували дві мови: українська та російська. Були виступи за зміну мови друкування, були проти, були ті, кому перехід був не на часі.

Слово надали і присутній на зібранні Олені Петрівні Косач, яка сказала: «Я буду говорити перед шанованими гласними по українському. І «дозволу» на се не прошу, бо се було б образою для моєї рідної мови і для мого рідного краю, серед котрого ми тут зібралися. Думаю, що річ моя зовсім зрозуміла для більшості присутніх, бо ми ж знаходимося посеред України, – у Полтавщині.

Однак, ось тут зараз де-які гласні говорили, ніби вони не розуміють української мови і через те не слід заводити її в Гадяцьку Газету. Се мене дивує. Правда, я знаю, що проміж нашими людьми єсть багато перевертнів; такими перевертнями роблять їх школи і все дотеперішнє життя на Україні; та все ж я

не розумію, як можна не знати мови свого народу і не хотіти навчитися її, – бувши виборними від того народу, виступаючи громадськими діячами серед його. Мені здавалось би соромом – не тільки не знати мови свого краю, а ще й не пускати її у своїй краєвій газеті. Думаю, що проміж поляками, або й людьми інших національностей, – у їх краю, – такі речі були б неможливі. Се тільки наша країна досі була така нещаслива. – Але, хоть би й чуючи, що тут єсть супротивники української мови в Гадяцькій Газеті, я все ж думаю, що вони говорять не – до – речі, бо газета-ж тая видається не для їх, вона призначається для народу Гадяцького повіту. Так чого ж говорити за його наперед, що він не розбере української мови? Чому? Я ж думаю, що хоть як убивали українську мову, цілі століття, однак вона проміж нашим народом – не вмерла. Я, звісно, не можу судити про своє писання, однак думаю, що все, тут сказане мною, було б зовсім зрозуміле для моїх земляків, якби я ті свої думки написала.

У всякім разі покладаю на увагу Шановному Зібранню, що коли я піду в редактори «Гад. Газети», то тільки для того, щоб писати в їй по українському. Коли Предсідатель Управи, тижнів 2 перед сим, запрошував мене за редактора, я сказала йому: «Ви знаєте хто я, знаєте моє «українолюбство», – і я ні від своїх думок, ні від своєї рідної мови не відщупаюсь. Цілий вік я писала по українському і тільки так згодна писать у Вашій газеті». – Те саме, зовсім не таївшись, кажу й тепер.

Канторські справи і того, що, кажуть повинноечататься в Газеті мовою російською, я на себе не беру.

Отака моя відповідь, а ви рішайте, як знаєте» (Новіков О., 2022. С. 208).

Попри гарячу дискусію зібрання ухвалило наступні постанови:

1) просить Управу запросити українську письменницю О. П. Косач редагувати «Газету Гадяцького Земства», при неодмінній умові, щоби офіційні розпорядження і статті інформаційного характеру друкувалися російською мовою;

2) дозволити у випадку необхідності перевитрати по газеті (Новіков О., 2022. С. 208).

До приходу Олени Пчілки у земській газеті друкували переважно новини імперії, світу, журнали засідань земської управи (звіти про засідання – прим. авторки). Повітові новини були занадто офіційними. Інформація, яка стосувалася жителів повіту, здебільшого була рекламною. З появою в газеті Ольги Косач теми матеріалів значно розширилися. У газеті висвітлювалося суспільно-політичне, соціально-економічне, національно-культурне життя не тільки країни, а й жителів Гадяцького повіту.

Суспільно-політичне життя у той період було занадто складним, події швидко змінювалися, але редакторці вдавалося швидко інформувати про нові закони, постанови, дії тих чи інших партій, аналізувати їх користь для українців. Так у числі від 10 мая (травня) 1917 року ми можемо ознайомитися зі змістом закону тимчасового уряду про міські вибори (жителі самі обирають місцеве керівництво, до виборів допущені жінки). Наступний номер газети нас знайомить із складом тимчасового уряду. Практично в кожному номері можна прочитати новини з фронту: коротко повідомлялися щоденні новини про події на Західному, Кавказькому, Румунському фронтах, про дії льотчиків. Неодноразово друкується інформація із закликами надавати кошти Національному Фонду для потреб Центральної ради.

Статті на соціально-економічні теми розкривали питання цін на велику рогату худобу, утворення молочарень, споживчих товариств тощо.

Дуже широко видання висвітлювало національно-культурне питання. Зі шпальт газети ми дізнаємося про святкування дня народження Тараса Шевченка у повіті. У номері від 11 вересня 1917 року дізнаємося про відкриття у Києві другого міського театру. Мова йде про український театр Миколи Садовського. Наголошено, що відкрився сезон виставою, яка є «бабуною української сцени» – «Наталка Полтавка», – за участі М. Садовського.

Чи не в кожному номері містяться повідомлення про видавництво нових книг та журналів (поезії О. Олеся, «Дитяча розвага» за редакцією С. Титаренко, українські журнали «Український педагогічний журнал» та «Українське пасічництво»...

Нові видання 1917 року склалися з двадцяти семи найменувань).

Хочеться звернути увагу читачів на повідомлення про пошанування пам'яті М. В. Лисенка (№ 108, 1917 рік) у Полтаві у Стрітенській церкві. В. Андрієвський повідомив, що в Полтаві зберігаються цінні рукописи композитора, які до цього часу ще не видавалися. Тут же було організовано видавництво М. Лисенка. Воно якраз і повинно було випустити в світ всі твори автора. Зібрали на цю справу зразу ж 450 крб.

Однією із стрижневих тем видання було національне питання. Олена Пчілка переймалася тим, що в українських сім'ях недостатньо національної свідомості. «Кажуть, через те так велося, що у нас не було своєї школи. Ні, не через те! Бо у поляків – теж не було в Росії знають, люблять свою мову, свою польську книжку. Бо єсть у їх мати польська, патріотка, живе в їх у хаті дух національно – польський. У нас же такого нема, або стривається як щось дивовижне... Кажуть, нема у нас книжок для дітей. Не зовсім тому правда, бо люде пробували видавати українські книжечки для дітей, та проходили роки, поки таке видання розходилося. Пробувано видавати й часопис українську для дітей «Молоду Україну»; хвалили її дуже, і педагоги, й інші люде; – а знаєте, скільки «Молода Україна» мала підписників? Тридцять. Малувато – для тридцяти мільйонів українців... По одному підписникові на мільйон! Прийшлося видавцеві припинити видання – «за непотрібністю» його...» (Новіков О., 2022. С. 208). Ця тема піднімалася і в повідомленнях про нараду вчителів вищих шкіл у Києві, яка мала на меті розглянути питання утворення українських шкіл. Гадячани не стояли осторонь цих процесів. Із опублікованих матеріалів видно, що хоч і важко, але викладання у навчальних закладах міста і краю переходило на українську мову. Для полегшення цього процесу для вчителів повіту було організовано курси української мови, на яких працювали лектори навіть зі Львова.

Шановні читачі, для глибшого розуміння того, що Ольга Косач, як головна редакторка, хотіла донести жителям Гадяччи-

ни, до вашої уваги декілька заміток з тогочасної газети. Орфографія збережена.

19 іюня (червня), 1917 рік

Дорогий дар

В «Газеті Гадяцького Земства», в м. марці (місяці березні, – прим авторки) сього року, було висловлено в замітках Г. Бутовича і О. Пчілки, що слід – би повернути на щось краще гадяцький тюремний будинок, – котрий стоїть на «Замковій Горі», на тім місці, де колись був гетьманський Замок; говорилося, що не слід зневажати такого історичного місця, прославленого ще й тим, що в Гадяцькому Замку писано було Гетьманом Виговським, та гадяцькою козацькою Старшиною слаутні «Гадяцькі пакти», се – б то гадяцький договір (з поляками), про автономні права для України, – котрі тепер привертають до себе так багато уваги з руки українців і близькі до того, щоб увійти в життя.

Писання те на превелику нашу втіху, знайшло відгук в серцях земляків: у маю сього року, на ім'я Олени Пчілки прийшли гроші, сімдесят шість рублів, з Катеринославщини з рудника «Новоросійського Общества» (почта «Вечерній Кут»). При сій грошовій посилці був такий припис від д. А. Войника:

«Шановна Редакторко!

Посилаю сімдесят шість карбованців, зібраних по підписному листу на охорону місця в Гадячі, де був Гетьманський Замок. Підписчики просять Вас повернуть ці гроші на святе діло охорони по своїй волі».

До сього додано список імен і жертв з підписного листа (список 12 прізвищ).

Сим повідомляю вельмишановних жертвувачів, що гроші їх одержано і приміщено в Гадяцькій Земській Управі, щоб вони були там до слухного часу, – може і зовсім недалекого, – коли можна буде опорядити дороге місце для достойнішого його вжитку. Будемо сподіватись, що в сій справі прийдуть теж до поради й помочі Земство й город Гадяч.

А поки що висловлюю свою велику радість, що поклик згадати колишню славу г. Гадяча, та очистити дороге історичне місце від ганьби, – не залишився «гласом вопіючого в пустині».

Редакторка Олена Пчілка
(Новіков О., 2022. С. 251)

22 іюня (червня) 1917 рік.

У неділю 18 червня у Веприку зібралась Громада, котра, вислухавши Універсал Української Центральної Ради, *постановила: Привітати Центральну Раду і підтримувати її усіма засобами*. Того ж дня була заснована селянська спілка.

Теж постановлено прийняти участь і послати представників від Веприцької громади на панахиду по гетьману Івану Виговському, котра має *відбутись 29 червня (на Петра і Павла), на Замковій горі, в Гадячі*.

Запорожець
(Новіков О., 2022. С. 253)

13 іюля (липня) 1917 року.

Протест Українців проти святкування «Полтавської перемоги»

Правління Полтавської Української Військової Громади, зібравшись на надзвичайні збори 27 червня 1917 року, з приводу бучного святкування в цей день частиною місцевого громадянства річниці Полтавської битви 1709 року, ухвалили: вшанувати встановленням пам'яті козаків запорожців, – цих представників тодішніх українських трудових мас, що під приводом кошового Костя Гордієнка поклали під Полтавою свої голови за волю України в боротьбі з Російським царатом.

Визначаючи історичну помилку тих найкращих синів нашого народу, котрі волю України думали оборонити при допомозі інших держав, ми одночасно найбільше рішучим способом протестуємо проти святкування на нашій землі «Полтавської перемоги» Російського царату, пролившого тоді на Україні море сліз і крові нашого люду.

Во ім'я міжнародного братерства, во ім'я згоди народів, про котру так часто говорять і представники національних меншостей на Україні, ми просимо ці національні меншості не викликати з далекої минувшини криваві тіні, не ображати шумливим святкуванням почуття суму, яке тільки і може бути у всіх демократів на Україні при згадці про царську Петрову перемогу, про цю страшну братоубійчу різню.

Цю постанову і цей протест ухвалено послати українському Військовому Генеральному Комітету для доручення Українській Центральній раді, а так само – надрукувати її в місцевих і українських газетах.

Аналізуючи значення газети Гадяцького земства «Рідний край», робимо висновок, що газета відігравала важливу для жителів повіту суспільну роль: на її сторінках піднімалися питання, які формували національну свідомість жителів краю, спонукала до активних дій у повіті стосовно питань розбудови української держави, впливала на рівень їх освіченості.

(Новіков О., 2022. С. 280)

Джерела та література

1. Кучернюк І. В. Часопис «Рідний край» в суспільно-політичному та культурному житті України (1905–1916 рр.): дис. ... канд. істор. Наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 180 с.
2. Газета Гадяцького земства : Збірник оригінальних випусків газети : у 14 т. / ред. О. Новікова: репринтне видання. Вінниця : Вид-во ФОП Кушнір Ю. В., 2022. Т. XII (1917). 448 с.

УДК 82.1:82-0:37:342.1Стещенко

Юрій Ковалів
(Київ)

ШКІЦ ПРО ІВАНА СТЕШЕНКА

У публікації дається оцінка суспільно-політичної, гуманітарної, літературної, наукової, освітянської діяльності Івана Стешенка.

Ключові слова: поезія, літературознавство, освіта, державотворення, українська національна ідентичність.

The publication evaluates Ivan Steshenko's socio-political, humanitarian, literary, scientific, and educational activities.

Keywords: *poetry, literary studies, education, state formation, Ukrainian national identity.*

Якби у нас з'явився Міністр освіти такого рівня, як Генеральний секретар освітніх справ Центральної ради Іван Стешенко (24 червня 1873 – 30 липня 1918), то наша школа в будь-якому форматі давно стала б іманентно українською, внутрішньо мотивованою, відкритою для світових методик, але без сліпих їх мавпувань, при культивуванні власних, базованих на принципах перевіреної віками етнопедагогіки, була б позбавлена безвідповідальних нушувальних й компетентністостей, неприпустимих над дітьми (й вчителями) експериментів, які доводиться сьогодні переживати. Панував би високий фаховий рівень, педагогічна, власне духовна культура, інтелектуальний пафос, творча атмосфера, а не анальфабетизм, папероманія, безживний прагматизм, відсутність національного духу. Утверджувалося б суспільство самосвідомих особистостей, а не виконавців чужої волі. Ніхто не закривав би жодної школи, а відкривав би нові. Ніхто б не витискав українську літературу, яка, а не фізика чи математика, виховувала цілі покоління національно свідомих українців, на другорядні ролі в освіті.

Інтелектуальне життя українських філологів межі ХІХ–ХХ ст. було інтенсивним, незважаючи на несприятливі умови, що склалися для національної гуманітаристики, перетікало в річищах дискусій, спрямованих на пошуки істини, розробку ефективних концептуальних методологій. Брав у них участь й І. Стешенко – поет, літературознавець, перекладач, старогромадівець, член т-ва Нестора Літописця, входив до складу УСДРП, ТУП, Центральної Ради, був співвидавцем гумористичних журналів «Шершень» (1905), «Гедзь», редактором журналу «Сяйво» (1913–1914).

Як опонент І. Дашкевича І. Стешенко пропонував комплексний підхід аналізу літературних явищ, застосовуючи, крім компаративу, методи соціально-історичного, культурологічного,

психологічного дослідження. Він одним з перших наполягав на визнанні художньої форми: «...форма в мистецтві – це все, бо зміст впливає тільки через форму». Власне передбачив формалізм. Свої погляди дослідник аргументував в «Історії української драми» (1907), в незавершених, на жаль, рукописах «Історії української літератури», «Української літератури після реформи 1861 р.», «Очерк украинской литературы XIV–XVIII в.», доводив присутність української культури в європейському контексті, вбачаючи в такому векторі можливість виведення її «з просто-народного, вузького шляху на широкий всесвітній шлях».

І. Стешенко був авторитетним вченим, не дарма отримав нагороду Петербурзької АН за розвідку про поезію І. Котляревського. Наводячи розмаїті приклади наслідувань Дж. Г. Байроном доробку Й.-В. Гете, М. Лермонтовим – доробку Дж. Г. Байрона, Ф. Ніцше – доробку Ф. Достоевського та ін., він, спростовуючи теорію «зустрічних течій», доходив несподіваного висновку, мовляв, «цілком оригінальної творчості нема, цілком оригінальної творчості не може і не повинно бути». Здається, інтертекстуальну практику, цитатну літературу, що обстоюють постмодерністи, на той час ніхто навіть не міг уявити.

Залюблений, як і В. Самійленко, у строгі строфічні форми, поет І. Стешенко спростовував свої парадоксальні міркування. Він спромігся видати збірки «Хуторні сонети» (1899), «Степові могили» (1902). Провокативна назва першої книжки не мала епатційного сенсу, радше йшлося про єднальний міст між європейською й українською літературами. Задля цього автор звернувся до іманентної національної семантики, обґрунтованої в концепції «хуторна філософія» П. Куліша.

На ліриці І. Стешенка позначилися також його захоплення античною класикою, зокрема творчістю Овідія, копітка робота над перекладом «Метаморфоз» давньоримського автора. Уявлення про незнищені, понадчасові цінності мистецтва позначилося на одичному вірші «До статуї Гомера», адже І. Стешенко вважав давньогрецького поета неперевершеним. «Хуторні сонети» привертають увагу натурфілософськими мотивами узагальнено-філософського трактування людського існування в контекс-

ті метафізичного буття з гармонійними хвилями душевного збентеження, відчуття невинного вітального самоствердження («Все спить кругом...», «Хитаючись край берегів сріблястих...», «Вранці», «Покій кругом панує непорушний...»), усвідомлення «розумних сил знаряддя – / Владичну мисль над рухом світовим!»).

Рациональні принципи світорозуміння адекватно відбилися на канонічній сонетній жанроформі, логічна впорядкованість якої врівноважувала романтичну емоційність ліричного героя, починаючи з вірша «Блискучий день погаснув у блакиті...», яким відкривалася збірка, сповнена розмаїття психічних переживань («За даллю даль згаса та виникає...», «Догасає вогонь на кабиці...», «Життепис» тощо), історіософських рефлексій («Заграй, співцю, на кобзі стародавній...»).

Пейзажна лірика сугестувала в собі універсальні концепти з пильною увагою до конкретної предметності, як у віршах «Зайнявся день... В красі постали чистій...», «Етер горить від пишного сіяння...» тощо). Поезія І. Стешенка, попри раціональні акценти, засвідчила сецесійні зміни у його творчих пошуках. Усупереч логоцентричним настановам, він визнавав обмеженість прагматичних засобів пізнання, надаючи переваги музиці, здатної сягнути «вищої таїни» («Музика сфер»). Очевидно, автор посилався на вчення Піфагора про гармонію сфер, про езотеричну музику, репрезентовану в числовому еквіваленті. У ліриці В. Стешенка вчувався рефлексивний відгомін на динаміку раннього модернізму, помітні були символістські сплески інтуїтивного осяяння («Затихло все. Південна спека владна...», «Душе людська – непізнаний таємниче!...»).

Такі поезії сприймалися проривом на тлі народницької версифікації з мотивами офіри, образними штампами й публіцистичною риторикою просвітницького змісту, інерція якої позначилася на доробку І. Стешенка як типового сецесійника («Я в селах знов...», «Немов крізь сон ввижається мені...», «Краю коханому, гвалтом приспаному...», «В вогні зневір киплять бентежні груди...», «Вільнее поле, кругом ні хмариньки...» тощо). 2013 р. в Полтаві нарешті з'явилося зібрання творів І. Стешенка в упорядкуванні Г. Титаренка, з післямовою Галини Александрової.

Роботу Центральної Ради, де діяло дев'ять (!) комісій з питань національної освіти, неможливо уявити без І. Стешенка. Будучи головою редакційної комісії, він ініціював українську шкільну раду, скликання Всеукраїнського педагогічного з'їзду (18 квітня 1917 р.). З 26 червня 1917 р., приступивши до виконання обов'язків Генерального секретаря освітніх справ, послідовно запроваджував українізацію шкільництва всіх рівнів, долаючи шалений спротив російських шовіністів, не присідаючи перед нацменшинами (що спостерігається сьогодні), яким було дано достатньо свобод (до речі, він опікувався польськими і єврейськими школами). За цей час на основі Університету Св. Володимира було відкрито Український народний університет в Києві з чотирма кафедрами на історико-філологічному (українська мова, українська література, українська історія) та юридичному (історія західно-руського права) факультетах, в Україні функціонувало понад вісімдесят національних гімназій, що на початку 1917 р. ніхто припустити не міг, запроваджувалися обов'язкові дисципліни українська мова й українознавство тощо. І це все було зроблено за неповний рік (а не десять), була б тільки державницька воля!!!

І. Стешенко зі своєю НАЦІОЦЕНТРИЧНОЮ освітньою концепцією став вперек горла московським шовіністам, зокрема ксенофобам-більшовикам, які підіслали до нього кілера (сьогодні повторюються аналогічні московські сценарії). Вбивство сталося 30 липня 1918 р., коли І. Стешенко приїхав у рідну Полтаву. Його поховання 4 серпня в Києві перетворилося на велелюдну маніфестацію незнищеного національного Духу.

УДК 94 (477.53)''1917/1921''(092)

Тарас Пустовіт

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розповідається про національне відродження на Полтавщині на початку ХХ ст., найвидатніших українофілів, зв'язки Івана Стешенка із земляками та пошанування його пам'яті у Полтаві в період української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Іван Стешенко, Симон Петлюра, Микола Лисенко, Полтава, пам'ятник І. П. Котляревському, Революційна Українська Партія, українофіли, Просвіта, національне відродження, Державна дума, українська революція, Державний архів Полтавської області.

The article tells about national revival in Poltava region in the early XX century, the most famous Ukrainologists, relationships of Ivan Steshenko with his compatriots, about commemoration of his memory in Poltava in the period of Ukrainian revolution in 1917–1921.

Key words: Ivan Steshenko, Symon Petliura, Mykola Lysenko, Poltava, the monument to I. P. Kotliarevsky, Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainologists, Prosvita, national revival, State Duma, Ukrainian revolution, State archive of Poltava region.

Постать Івана Стешенка європейського калібру: державник, літератор, видавець, громадсько-політичний діяч. Про нього науково і неупереджено почали писати в Україні лише від часів перебудови. Але попри помітну зацікавленість науковців діяльністю очільників української революції 1917–1921 років, білих плям у біографії Стешенка і сьогодні вистачає. Тож на нашу думку, питання подальших наукових досліджень та належного увічнення його пам'яті є справою честі для краян-полтавців.

У даній статті спробуємо охарактеризувати Полтавщину (Полтаву) неофіційну, українську, легальну і нелегальну, переслідувану, але не зламану початку ХХ ст.; водночас прокоментувати деякі виявлені нами документи про Івана Стешенка й місцеву політичну та інтелектуальну еліту.

Щоб пізнати дух Полтави, настрої її мешканців, суспільну чи культурницьку роль свідомої інтелігенції, потрібно, передусім, звернутися до документів репресивних органів, опрацювати епістолярну спадщину представників української еліти та періоду того часу. Навіть у російськомовній тогочасній пресі можна виявити чимало цікавих фактів щодо заявленої нами теми.

Полтава на зламі ХІХ–ХХ ст. почала пробуджуватися до національного і суспільного життя. Цьому сприяли загальнопо-

літичні процеси в імперії, «особливий статус» регіону і значний відсоток висланих до міста політично неблагонадійних людей, які перебували в опозиції до тодішнього монархічного ладу та деспотії. Саме такі люди працювали у губернському земстві, зокрема, у статистичному бюро, де вони провадили діяльну роботу на суспільно-економічному та політичному напрямках. Софія Русова у своїх спогадах, зокрема звертає увагу на позитивній роботі саме статистиків – у Полтаві на зламі століть зібрався цвіт тодішньої української статистичної науки: Олександр Русов, Віктор Василенко, Микола Кулябко-Корецький, Аркадій Кучерявенко, Григорій Ротмістров Василь Кошовий. Вони, крім обліку населення та господарств, переймалися також проблемами поліпшення економічного стану і підвищення добробуту місцевих мешканців. Водночас і саме земство, як установа, мало, до певної міри, ліберальний характер, відало цілою низкою питань, що мали стосунок до сільського господарства, промисловості, торгівлі, медицини, санітарної справи, народної освіти (в обмежених рамках), ветеринарії, місцевого зв'язку, страхування, розподілу натуральних і грошових повинностей. На нашу думку, уся діяльність губернського земства, на чолі якого тривалий час перебував Федір Лизогуб, заслуговує на прискіпливу увагу науковців.

Серед полтавського населення значний відсоток складали московити, євреї, німці та зденаціоналізовані українці. Свідомий національний дух нуртував у небагатьох. До них, приміром, на зламі XIX–XX століть належали родина Русових, громадський і політичний діяч Павло Чижевський, український письменник Панас Мирний, когорта семінаристів на чолі із Симоном Петлюрою, адвокат Микола Дмитрієв, етнограф Віктор Василенко, громадський діяч і літератор Грицько Коваленко, історик і статистик Лев Падалка, культурно-громадський діяч і видавець Григорій Маркевич, регент Іван Ризенко, музеєзнавець Вадим Щербаківський, просвітянин Віктор Андрієвський та ін. Цей перелік осіб, зрозуміло, є далеко не повним.

Так що місто, відоме як благоденствующе поселення для відставних генералів та інших військовиків, мало й свою духовну

та інтелектуальну ауру, не кажучи вже про промовисту національну спадщину. За національне відродження й збереження української ідентичності виступали семінаристи, гімназисти, реалісти, представники старшого покоління місцевих українофілів.

Досить помітною, передовсім для репресивних органів, виявилася діяльність українофільських громад у навчальних закладах Полтави: духовній семінарії, чоловічій гімназії, реальному училищі. Їх найактивніші представники входили до складу Революційної Української Партії, координували свої дії з рупівськими громадами університетських центрів і навіть з Галичиною. Діяльність таких національних громад тривала недовго, у 1903 році після проведення обшуків жандармами і слідчими було окреслено і заарештовано більше 50 осіб, які провадили на теренах губернії українофільську антиурядову діяльність. У спостережній справі «Про націоналістичну діяльність Полтавського осередку РУП», яка зберігається у Державному архіві Полтавської області, зазначалося, що Симон Петлюра, Микола Гмиря, Костянтин Шаревський, Григорій Іваницький, Іван Рудичев, Павло Терлецький, Аркадій Кучерявенко, Іван Сидоренко входили до складу створеного в Полтаві товариства під назвою «Полтавської групи Революційної Української Партії» з задалегідь поставленою їм метою діяльності (не більше не менше), поваленням існуючого в Росії суспільного ладу (Про націоналістичну діяльність Полтавського осередку РУП).

Після масштабних репресій робота партійців була обмежена, але повністю мережа не була викрита. Тож навіть після проведених арештів, втечі окремих провідників за межі губернії, окремі активісти продовжували свою жертвовну працю: поширювали заборонену літературу і листівки, улаштовували легальні і нелегальні заходи. Саме колишні рупівці ще деякий час залишалися чи не єдиною силою для захисту населення від економічного та національного гноблення в умовах проведення значних мобілізаційних заходів царського уряду для ведення російсько-японської війни.

З відомих нам чинників, Полтава, як ніяке інше місто перебувало під пильною увагою імперської родини та урядових інституцій. Та й сам адміністративний центр губернії було визначено у Петербурзі на поч. XIX ст. суто з ідеологічних міркувань. Тож антиукраїнська політика місцевими сатрапами тут впроваджувалася системно і особливо жорстко. Представники царської родини полюбили відвідувати місто і під час їхнього приїзду як правило улаштовувалися досить помпезні заходи (1909). Тож не випадково, ті, національні громадські інституції, що створювалися і працювали в інших губернських центрах, у Полтаві просто заборонялися, а всі місцеві українофіли перебували під пильним наглядом так званих філерів та топтунів.

На початку XX ст. спроби заснувати «Просвіти» у Полтаві, Зінкові та Лубнах виявилися вкрай невдалими. Так Полтавське губернське присутствіє 21.06.1906 відмовило представникам місцевої національно-свідомої інтелігенції в реєстрації статуту товариства як такого, що «має на меті ширити серед народу національну самосвідомість, а це в нинішній час загрожує громадському спокою». Засновники товариства з надією на справедливість звернулися зі скаргою до Сенату, що ствердив рішення присутствія. У відповіді було зазначено, що «мета товариства – допомогти культурно-просвітницькому розвитку українського народу в Полтавщині» є поривання до відрізнення українців, а це вже загрожує спокоеві та цілості держави (Євселевський Л. І., 1993. С. 41).

У роки реакції 1907–1914, краяни, які були позбавлені права легальної праці у «Просвіті», налагоджували співпрацю з українофілами інших губерній (М. В. Лисенком, Б. Д. Грінченком, М. М. Коцюбинським, С. О. Єфремовим, І. М. Стешенком, М. М. Аркасом, І. Л. Липою, С. Ф. Русовою, Л. Українкою, М. Ф. Комаровим, І. М. Трубою), проводили свою культурницьку роботу в інших інституціях, передовсім в «Українському Клубові», «Музично-Драматичному Товаристві», «Боянні», «Українській Книгарні» та ін. Проте навіть і в цих офіційно зареєстрованих товариствах українцям дозволялися лише розваги – пісня, декламація, гротеск, вироби мистецтва й різні умілості.

До початку української революції значний національний і емоційний вплив на пересічних полтавців, на нашу думку, мали такі події: урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському, збір коштів полтавським губернським земством на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві, архітектурні шедеври архітектора Василя Кричевського, вихід у світ перших періодичних україномовних видань («Хлібороб», «Рідний край»), міграція значної кількості свідомих українців з Галичини до Полтави під час Першої світової війни та ін.

Зрозуміло, що головною ознакою будь-якої війни є біженці. І від 1914 року біженці тисячами стали прибувати з прифронтової смуги – Холмщини, Волині і заповнили Полтавщину. Особливо багато їх приїхало з Грубешова. За спогадами історика і статистика Д. Солов'я, «Полтава зарясніла вивісками, писаними дивовижною «російською» мовою на зразок «Сию децкіє руба-сіцкі, сороціцкі», що ми читаючи їх, кишки рвали зо сміху» (Соловей Дм., 1994. С. 63–64). З прифронтової смуги переїхали невеличкі підприємства, і навчальні заклади, зокрема Грубешівська гімназія та Віленське військове училище (останнє розмістилося у приміщенні духовної семінарії, нині по вул. Сковороди, 1/3).

За офіційними даними, лише упродовж першого року війни кількість біженців, що осіла на теренах губернії складала понад 20 тис. чол. Згодом ця цифра зросла у рази: від 23 970 осіб наприкінці грудня 1915 р. до 48 551 особи влітку 1917 р.

Серед біженців та галичан-заручників, що прибивалися до Полтави були й помітні представники свідомої української інтелігенції: педагог Іван Прийма, адвокат Іларіон Боцюрків, священник о. Теодор Чайківський та ін. За спогадами сучасників, ці троє людей для української громади міста досить скоро стали рідними; вони жили з полтавцями одним життям, допомагали де тільки і як могли в українській справі, а що найголовніше – були зразком громадських працівників.

Найпотужнішими адміністративними центрами національного і духовного відродження губернії ставали: Полтава, Лубни, Миргород, Гадяч, Переяслав, м-ко Старі Санжари.

Іван Стешенко у Полтаві був досить відомою і авторитетною людиною, яка не приховувала своїх політичних симпатій. Він був відомий як освітянин, науковець, видавець-літератор і навіть як політичний діяч. Поміж його полтавських побратимів значаться: колишні рупівці Симон Петлюра, Прокіп Понятенко, губерніяльний комісар у справах освіти Віктор Андрієвський, правник Кость Товкач, педагог Іван Прийма, просвітяни Олекса Левитський, Грицько Коваленко та ін.

Стешенко мешкає у Києві. Але полтавські події як культурницько-просвітницькі, так і політичні, його цікавлять і притягують. Зрозуміло, притягують його також і родинні чинники і «голос крові» – рідну Полтаву він періодично відвідує і його завжди тут чекають.

Публічне представлення Івана Стешенка у рідному місті відбулося у серпні 1903 року під час проведення урочистих заходів відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Стешенкові було доручено виголосити науковий реферат перед вишуканою аудиторією. Чи випадково це? Претендентів, як відомо вистачало. Але представник київсько-полтавської еліти М. Лисенко наполегливо рекомендував організаторам молодого і талановитого літературознавця Івана Стешенка. Маєстро у своєму листі до Григорія Маркевича від 11 серпня 1903 року, зокрема зазначав: «...Житецький Павло рекомендує Вам запросити зараз же, поки не пізно (хоч телеграмою чи як) Ів[ана] Матвійовича Стешенка, чоловіка, студіювавшого твори Котляревського, написавшого працю «Поезія Котляревського», котру Академія наук в лиці Веселовського узнала за дуже талановиту працю, поручила Кримському, яко спеціалісті, прорецензувати; той дав за неї дуже добру рецензію; за те Стешенка Академія нагородила печатним Отзывом» (Лисенко М. В., 2004. С. 367–368).

Водночас у своїх листах Миколи Лисенка до Григорія Маркевича чітко розставлені акценти і щодо місцевих науковців, зокрема характеризувано офіційного імперського історика Павловського, як непевну людину. Певно мав маєстро рацію так говорити, аргументів у киян було більш ніж достатньо.

Інша публічна зустріч Стешенка з крянами відбулася під час виборів до II Державної думи. Сталося це 20 січня 1907 року, коли в приміщенні полтавської міської управи відбулося зібрання виборців до Державної думи від різних політичних сил. Зібрання скликав добродій Старицький, головував добродій Сосновський. На цьому зібранні довгу промову й виголосив Симон Петлюра українською мовою. Як зазначав тоді часопис «Рада»: «На думку оратора полтавські виборщики до своїх виборних мусять ставити крім загально-політичних домагань і домагання національні. Життя націй в Росії ненормальне, дякуючи цьому воно часто проривається в таких хворих і тяжких ексцесах, як от єврейські погроми, як національна ворожнеча між різними народами... Зупиняючись спеціально над українським питанням д. Петлюра вияснює коротко, через, що, тільки політична автономія України може розв'язати це питання більш і менш в бажаному для української нації напрямі». На цьому зібранні за участю Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) й було утворено блок від «лівих та трудових» виборщиків до Державної думи, провідниками якого тоді стали Симон Петлюра, Іван Стешенко, Володимир Дорошенко (Рада. 1907).

Петлюра і Стешенко були не тільки однопартійцями, від 1912 року вони співпрацюють разом в «Украинской жизни», Петлюра вже перебуває у Москві, формує авторський колектив часопису і звертається з відповідним проханням долучитися до Івана Матвійовича. Відтак Стешенко стає одним із авторитетних авторів журналу, усіляко сприяє популяризації видання.

Документи свідчать, що між Петлюрою і Стешенком упродовж років було цілковите взаєморозуміння і довіра. Земляки, обидва мали літературний хист і спільне політичне бачення майбутнього України. Дехто із крян знав про це, користувався своїм знайомством з українськими урядовцями, звертався до Петлюри за допомогою, яку зрештою й отримував.

Прикладом тут може слугувати лист колишнього семінариста, історика церкви Володимира Пархоменка до Петлюри. На час написання листа (19.11.1917) Володимир обіймає посаду

директора гімназії у м. Каневі. Однак життя у провінції не складається і він звертається до Симона Петлюри за допомогою – віднайти посаду у м. Києві. Резолюція Петлюри на листі досить промовиста: «Іване Матвійовичу [Стешенко]. Пархоменко – мій товариш і скінчив духовну академію магістром по церковній історії, містив свої праці в «Київській старині». Гадаю, що йому слід допомогти»... (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Незабаром Володимиру Пархоменку така допомога була надана.

Переконаний, якби Стешенко трагічно не загинув, він би знайшов своє місце в українських урядах при Директорії УНР.

Відомо також й те, що у 1917 році посадові особи на Полтавщині періодично інформували Стешенка, вже як генерального секретаря освіти УНР, про політичну благонадійність, фаховість, людські чесноти місцевих керівників освіти. Іван Стешенко, за словами Михайло Грушевського, «як фанатичний кермач шкільної справи», підкорював їй усі свої інтереси.

Про авторитет Стешенка свідчить зрештою і такий промовистий факт. 31 липня 1918 року у домовій церкві при соматичній лікарні богоугодного закладу м. Полтави була відспівана панахида за небіжчиком. Серед присутніх представники місцевої влади, учительство, просвітяни. За повідомленням періодичних видань, того дня біля труни лягли вінки з написами «Ідейному керівникові учительства – спілка учителів вищих початкових шкіл на Полтавщині», «Першому українському міністру народної освіти – спілка службовців губернського земства», «Незабутньому Івану Матвійовичу – чиновники Полтавського губернського комісаріату у справах народної освіти»; «Чистому серцем – Полтавський український клуб» (*Полтавський день*. 1918) та ін.

03 серпня 1918 року під час траурної процесії у Полтаві від Святоуспенського кафедрального собору до Київського вокзалу на труну було возложено близько 40 вінків: від органів міського самоврядування, губерніяльного земства, повітового земства, від Т-ва «Просвіта», української народної бібліотеки, учительських курсів, страхових товариств та ін.

Масштабна траурна церемонія у провінційній Полтаві свідчить про велич небіжчика. На нашу думку, це був найкращий і щирий прояв любови місцевої громади до свого славетного сина.

Додатки:

Лист Прокопа Понятенка до Івана Стешенка

22 травня 1903 року

Вельмишановний добродію!

З тиждень назад я відіслав Вам три свої вірші і один нарис за для «Нової Ради», видання котрої Ви очолили. Надсилаючи знову одну віршу, прошу не відмовити відповісти чи візьмете Ви що-небудь до альманаху чи ні? Бо коли що Ви не візьмете, я відішлю до «Вістника».

З ушанованим

Прокіп Понятенко
(Дмитренко)

Адреса: Катеринодар Кубанской обл.

Губ[ернське] акц[изне] Управление Підпис

П. Дмитренко.

903 р. Катеринодар

Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, Ф. III, № 63 802.

Список лівих і трудових виборщиків до Другої державної думи по м. Полтава.
Січень 1907 року

ГРАЖДАНЕ.

Боротьба за землю і волю не скінчилася.

Робітничий клас й зруйноване селянство понесли найбільше жертв в цій боротьбі.

Тільки вони будуть до кінця боротися.

Тільки вони здобудуть волю усім народам Росції...

Тільки їх представники будуть обстоювати їх домагання в Думі, не відступаючи ні перед чим.

Тільки сі представники, коль і другу Думу розженуть, будуть сміливо домагатися усієї волі й усієї землі.

Громадяне, подавайте свій голос за таких кандидатів:

1. Петлюра Семен Васильевич, мешанин № 3470, Загородная улица, д. Петлюры;
2. Стешенко Иван Матвеевич. Личный гражданин. № 4350, Новопроложенная ул., д. Стешенко;
3. Дорошенко Владимир Викторович. Дворянин № 1347. Темно-Елизаветинский пер., д. №17.
4. Буймистренко Василій Павлович. Мещанин № 518. Колонійская ул. д. № 25.
5. Капранов Петр Романович. № 1844. Ниже собора, Картинная ул., д. Русанова №14.
6. Сандомирскій Арон Зельманович. № 3988. Новый Базар, д. Лейбовича.

Державний архів Полтавської області, ф.-1505, оп. 1, спр. 486, арк. 2.

Лист Віктора Адрієвського до Івана Стешенка

м. Полтава

19 липня 1917 року

Вельмишановний Іване Матвієвич!

Спішу одповісти на Вашу депешу, яку я одержав учора вночі.

1. Про Феценка. Інспектор народних шкіл – служить давненько – літ не менше 5 ти. Був у Галичині. *Яко русифікатор, але великої пильності у тім напрямку не виявляє* [це речення закреслене]. Щодо українського питання – не виявив себе ні в який бік – ні сюди, ні туди, ні до, ні по революції. Як людина, кажуть про його, нічого собі. На мою думку, – коротко кажучи, сумлінний чиновник, що служить // кому нанявся, а найметься до того, де зараз вигодно. Отсе сими днями Повітова шкільна Рада голосами учительок обрала його разом з другим інспектором Овсієвським на інструктора шкільної освіти, хоч управа здається й була проти, але у нас до інспекторів з боку учительок надзвичайна любов – з їх боку весь час [організову]вались різні заходи, щоби лишити інспекторів – тому зараз обидва й лишились з ними. Особисто Феценка я не знаю.

2. Іван Чаленко мій товариш по навчанню в Комерційній школі. Сього добре знаю, бо служив з ним літ 5. Дуже гарний педагог, людина хороша й чесна.

Українець *gente* й *natione*, але активно яко українець себе не виявляв ніколи, // думаю, головне через скромну свою вдачу. Тип кабінетного вченого й щирого робітника на полі освітнім, але не політичним. Проте людина національно свідомо і дуже хоче працювати по спроможності на рідній ниві.

По українські говорить добре. Останнім часом – інспектор народніх шкіл десь у Великоросії – весь час ще до революції поривався на Україну, то, очевидно, з причин українського його походження й симпатій сюди його не пускали.

Отсе відомості, котрі можу дати про першу особу з слів людей – що знають її, про другу – моя власна характеристика

Користуючись сією нагодою, повідомляю Вас, як стоїть справа з комісаром. Член Губерніяльної Управи // М. Д. Токаревський, що був у Вас в тій справі – мені вчора увечері передавав, що колегія Управи постановила зівзати представників різних товариств, щоб обрали на ту посаду людину. Та все на підставі листа Центральної Ради. Кредіти певно відкриють. Але коли та вся справа остаточно вирішиться невідомо.

З правдивим до Вас ві[танням]. В. Андрієвський.

Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, Ф. 207 № 11.

Лист Левка Падалки до Івана Стешенка

м. Полтава

08 серпня 1917 року

Вельми шановний Іване Матвійовичу!

Всім серцем поздоровляючи Вас з високим призначенням Вашої діяльності на Українському просвітному полі, цей мій привіт передаю Вам через голову Костянтиноградської повітової управи земської Олександра Кузьмича Бобрицького, який має прохати Вас про місцеву Просвітну справу.

Щиро Вас Поважаючий Левко Падалка, місто Полтава.

Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, III 63781.

Панихида по Іванові Стешенку

31 липня 1918 року

Вчера, 31 іюля, в домової церкви при соматической лечебнице богоугодного заведенія в 12 с половиной часов дня была панахида по безвременно скончавшемся генеральном комиссаре народного просвещенія И. М. Стешенко, на которой присутствовали члены губернской и уездной земских управ, земскіе служащіе, мать, сын и сестры покойного, деятели украинскаго товарищества «Просвіта» и много молящихся.

На гроб покойнаго возложены будут по перенесеніи тела из покойницкой следующие венки:

– «Идейному руководителю учительства – союз учителей высших начальных школ на Полтавщине».

– «Первому украинскому министру народного просвещенія – союз служащих губернскаго земства»; «Незабвенному Ивану Матвеевичу – чиновники Полтавскаго губернскаго комиссаріата по делам народного просвещенія»; «Чистому сердцем – Полтавський украинскій клуб» и много других.

Полтавский день. – 1918. – 1 августа (19 июля). – № 66 (1424).

Похорони Івана Стешенка

03 серпня 1918 року

Вчера состоялись похороны убитаго в Полтаве бывшаго перваго украинскаго министра народного просвещенія и генеральнаго комиссара по народному образованію И. М. Стешенко.

К 10 ч. утра на отпеваніи в кафедральном соборе собралось огромное количество публики, среди которой находились представители от разных организацій г. Полтавы.

Литургію и отпеваніе совершал епископ преосвященный Феофан. Затем процессія направилась по Александровской ул., мимо Александровскаго парка и по Куракинской ул. к вокзалу Полтава-город.

На гроб возложено около 40 венков: от городского самоуправления, губ. земства, уезднаго земства, от Т-ва «Просвіта»,

української народної бібліотеки, учительських курсов, страхових обществ и т. п.

На ст. Полтава-город, у вагона, в котором должно быть оправлено тело И. М. Стешенко для погребенія в Кіев была совершена литія, а затем гг. Андріевским, Товкачем и Приймай были произнесены речи, в которых указывались заслуги покойнаго, как борца за свободу и независимость Украины.

В Кіеве таким образом узнали о смерти И. М. Стешенко: Министр нар. просвещенія Н. П. Василенко получил из Полтавы от «Союзбанка» телеграмму следующего содержания: «Полтавскій союз кредитных кооперативов по поводу злодейскаго убійства И. М. Стешенко выражает свою глубокую жалость и сочувствіе об утрате выдающагося работника в деле дорогого нам просвещенія на Украине».

Телеграмма эта явилась полной неожиданностью для всего министерства нар. просвещенія. Никто в министерстве не знал о совершившемся факте. Немедленно по полученіи телеграммы Н. П. Василенко запросил министерство внутренних дел, справедливо ли это известіе? Через полчаса из министерства внутренних дел сообщили, что, действительно, в ночь на 31 іюля на улице в Полтаве выстрелом из револьвера был убит И. М. Стешенко.

Полтавский день. — 1918. — 4 августа (22 іюля). — № 69 (1427).

Земські збори Полтавської волості.

08 грудня 1918 року

У неділю 8 цього грудня відбулися загальні волосні земські збори Полтавського волосного земства.

Збори розпочалися в 11 годин ранку заповітом і національним гімном «Ще не вмерла Україна». Головою зборів обрано гласного Павлушка і писаря Т. С. Сушка. По пропозиції Сушка ушановано вставанієм та співом «Вічна пам'ять» у пам'ять першого Українського народного міністра освіти Ів. Матв. Стешенка.

Збори вітали: від імені Діректорії Української народної Демократичної Республіки повітовий комісар И. І. Пеликов-

ський і від імені Полтавської губерніяльної філії Національного Союзу А. М. Курілко, котрі, з'ясувавши загальну сучасну політичну ситуацію, закликали до порядку, ладу та спокою. Обоє промовців збори вітали гучними оплесками. По розв'язанню господарських питань, збори по пропозиції гласного Я. Т. Тетеді перейшли до обговорення сучасного менту, після чого було винесено резолюцію такого змісту: «Визнати тимчасово до скликання Українських установчих зборів єдиною владою на Україні Директорію Української Народної Демократичної Республіки і кожними силами підтримати її не визнаючи ніякої іншої організації, але вимагати від цієї влади, аби були вжити всі заходи до негайного скликання Українських Установчих Зборів».

Хв. Савон

Полтавська громада. – 1918. – 11 грудня. – № 5.

**Витяг зі свідчень обвинуваченого
у справі «СВУ» гр. Костянтина Івановича Товкача**

05 грудня 1933 року

... О фактах из моей прошлой контр-революционной деятельности, не вскрытых процессом СВУ.

Прежде чем перейти к более конкретному изложению моей контр-революционной организационной деятельности после процесса СВУ я в подтверждение моего искреннего желания освободиться наконец от самого себя, как националиста, и в стремлении к полному моему разоружению перед Советской Властью, считаю необходимым рассказать также и о таких фактах из моей прошлой деятельности, о которых я сознательно умалчал во время следствия по делу СВУ.

1) В июле месяце 1918 года ночью на улице Куракинской в городе Полтаве был убит выдающийся деятель националистического движения и первый Генеральный Секретарь и Министр Освиты Центральной Рады И. М. Стешенко. Убийцы не были выявлены. Но в 1919 году при деникинцах бывший Зеньковский уездный комиссар Временного Правительства, левый российский эсер, бывший в то время служащим Полтавской Спилки

Споживчих т-в и позже расстреляный денкиинцами под гор. Изюмом, фамилию которого никак не могу вспомнить, сообщил мне в помещении Спилки, что убийство Стешенко было совершено по постановлению Зеньковского Комитета Коммунистической Партии и приведено в исполнение членом партии Башловкою совместно с другим товарищем. Об этом рассказал указанному выше моему информатору якобы сам Башловка. В 1925-м ... при первой же с того времени моей поездке в Киев я посетил вдову И. М. Стешенко, Оксану Михайловну Стешенко и о слышанном мною рассказал ей и ее сыну Ярославу.

Целью этого рассказа было не только сохранить для будущей истории имя убийцы и самые обстоятельства этого убийства, но и внушить несовершеннолетнему тогда сыну Стешенка мысль о необходимости его личной обязанности – при благоприятных для того обстоятельствах отомстить коммунисту Башловке за убийство отца. О слышанном мною по поводу убийства Стешенка я рассказывал своей семье и семье Рудинских. Во время следствия по делу СБУ следователь Т. Южный и во время настоящего следствия следователь Т. Лукьянов спрашивали меня, не знаю ли я, кто убил Стешенка, и я ответил, что по этому делу я ничего не знаю...

Архів управління СБУ в Полтавській області, спр. 5179, арк. 23-32.

Джерела та література

1. *Про націоналістичну діяльність Полтавського осередку РУП.* Державний архів Полтавської обл., ф-138, оп. 1, спр. 78.
2. Євселевський Л. І., Фари́на С. Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. Київ. Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.
3. Соловей Дм. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921. Видання друге, доповнене. Полтава : Криниця, 1994. – 192 с.
4. Лисенко, Микола Віталійович, (1842–1912). Листи [Текст] / Микола Лисенко ; [упоряд. текстів, іл. матеріалу, передм., комент., показчик : Р. М. Скорульської]. – Київ : Музична Україна, 2004. – 665 с.
5. *Рада.* 1907. Ч. 19.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.-3809, оп. 1, спр. 3.
7. *Полтавський день.* 1918. 1 августа (19 июля). № 66 (1424).

*Валерій Рекрут (Київ),
Ірина Петренко (Полтава)*

ЖИТТЕВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО МИТЦЯ ДМИТРА БАЛАЦЬКОГО (1901–1981)

У статті висвітлюється діяльність до 1930-х років гайсинчанина Дмитра Євменовича Балацького – видатного диригента й організатора хорових колективів в Україні, автора всесвітньо відомої пісні «Розпрягайте, хлопці, коней». На підставі матеріалів кримінальної справи проти нього повідомляються нові дані щодо його біографії і життєвого шляху.

Ключові слова: Гайсин, Полтава, хорові колективи, Київ, капела бандуристів, репресії, заслання, повоєнне життя і творчість.

The article highlights the activities of Dmytro Balatsky, a resident of Haysyn until the 1930s, a prominent conductor and organiser of choirs in Ukraine, author of the world-famous song “Unharness the horses, Lads”. On the basis of the materials of the criminal case against him, new information about his biography and life is reported.

Key words: Haisyn, Poltava, choirs, Kyiv, bandura chapel, repression, exile, post-war life and life.

У когорті видатних уродженців Гайсинщини постать Балацького Дмитра Євменовича – композитора, організатора та диригента хорових колективів, керівника Державної зразкової капели бандуристів, педагога й мистецтвознавця посідає чільне місце. Його життєвий шлях і творчі здобутки частково висвітлені на сторінках довідкових видань та в окремих публікаціях відомих науковців і краєзнавців (Бугаєва О., URL: [– © ПУЕТ –](http://irbis-</p></div><div data-bbox=)

nbu.gov.ua/everlib/item/er-0002069; Ротач П., 2005. С. 311–317, 475–488; Семенко Л., 2007. С. 43; Прибила В., 2024). Зокрема в «Української енциклопедії» ім. М. П. Бажана (Митці України, 1992. С. 4), «Великій Українській Енциклопедії» (Кушка Н., URL: <https://vue.gov.ua>), «Українській музичній енциклопедії» (Гамкало І., 2006. С. 128), «Енциклопедії Сучасної України» (Енциклопедія сучасної України, URL: <https://esu.com.ua/article-41180>), «Вікіпедії» читаємо, що Д. Балацький народився 26 жовтня 1902 р. в повітовому місті Гайсині Подільської губ. і помер 15.03.1981 р. в Полтаві (URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/8>).

Враховуючи неспадаючий інтерес з боку науковців та краєзнавців та зацікавленість громадськості у пізнанні історії життя та діяльності діячів-популяризаторів творчості М. Леонтовича, бачиться доцільним висвітлити життєвий шлях Д. Балацького – одного з відданих шанувальників музичного таланту славетного композитора. Тому, в даній статті, аналізуючи вже оприлюднені в сучасному науково-краєзнавчому просторі матеріали та виявлені архівні матеріали, пропонуємо більш поглиблено розглянути життєві перипетії та музично-диригентську діяльність Д. Балацького до 1930-років в контенті його здобутків на тлі популяризації української пісенної спадщини.

Слід зазначити, що дослідження діяльності хорових колективів ім. М. Леонтовича на теренах Гайсинщини виявили певні розбіжності в історіографії життя Д. Балацького. Так, відомий краєзнавець В. Прибила в розвідці «Гайсинщина: відгомін пісні Леонтовича», яка вийшла друком 2024 року, оприлюднив факт невідповідності дати народження Дмитра Балацького з опублікованими раніше даними. Аналізуючи кримінальну справу проти Дмитра Євменовича, дослідник виявив, що в анкеті заарештованого значилася дата його народження 26 жовтня 1901 р. (а не 1902 р., як повідомлялося у всіх названих вище довідкових виданнях) (Прибила В., 2024. С. 12). До речі, у вказаних вище публікаціях не враховано, що день його народження зазначався за так званим «старим стилем» (Юліанським календарем). Насправді, у перерахунку на сучасне літочислення його уродини припадають на 8 листопада. Підтверджують такі дані записи в

анкеті заарештованого Д. Балацького, де занотовано, що він народився в Гайсині 8 листопада 1901 р. (Прибила В., 2024. С. 12). На наше глибоке переконання, достовірність цих повідомлень не викликає сумніву, адже слідчі їх вносили в анкету на підставі даних із вилучених паспортних книжок арештованих.

Остаточну «крапку» щодо встановлення дати народження Д. Балацького ставлять виявлені нами дані в матеріалах записів Метричної книги Свято-Покровської церкви м. Гайсина. Там, у розділі народжених у 1901 р., соборний священник Аристарх Логоша, дяк Андрій Жалинський та псаломщик Ксенофонт Сорочинський записали, що міщанин м. Гайсина Євмен Іванович Балацький та його законна дружина Дарина Євсєївна підтвердили дату народження хлопчика, якого назвали Дмитром (саме у цей день, 26 жовтня, православні християни вшановують святого Димитрія). Тоді ж, у присутності Автономія Середюка і Домки Брижатої – духовних батьків новонародженого – було здійснено таїнство хрещення. Про ці події свідчать відповідні записи у Метричній книзі (ДАВіО, ф. Д-904, оп. 13, спр. 112. Арк. 84 зв.].

МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1901 г.					
Въѣтъ родиль- ницъ.		Мѣсяцъ и день.		Имя родильницъ.	Знамя, имя, отчество и фамилія родителей, и какому крестному-бабѣ.
Мѣсяцъ полн.	Женна полн.	родил- на.	принятъ на.		
М.	Ноябрь 6.	10.	Мартинъ.	Мещанинъ в. Гайсина Аристархъ Логоша, и законная жена его Елизавета Антоновна, оба православнаго вероисповѣданія.	Соборный священникъ Аристархъ Логоша, Дьякъ Даринъ Евсѣевъ, псаломщикъ Домка Брижато, крестный-баба Автономій Середюкъ.
56.	"	26.	10. Дмитрій.	Мещанинъ в. Гайсина Евменъ Ивановичъ, и законная жена его Дарина Евсѣевна, оба православнаго вероисповѣданія.	

Отже, враховуючи оприлюднені нами дані, ми стверджуємо, що справжньою датою дня народження Дмитра Євменовича Балацького потрібно вважати 8 листопада 1901 року.

Зазначимо, що Дмитро Балацький народився в багатодітній родині, де батько вирощував сільськогосподарську продукцію, а у вільний час працював як ремісник-стельмах-чимбар. Подружжя разом виховувало п'ятьох хлопчиків (Олександра, Олексія, Костянтина, Петра, Івана і Дмитра) та одну дівчинку (Марію) (ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32387 пф. Т. 1. Арк. 14). Заробляючи важкою працею певні кошти, батьки забезпечували можливість усім дітям здобути пристойну освіту. Вони ж усіляко підтримували їхнє бажання брати участь у культурно-просвітницькому житті української громади міста. Відомо, що брат Олександр закінчив Одеське кадетське училище й дослужився до чина поручика. Інші брати брали участь у Першій світовій війні в рядах російської армії. Однак після демобілізації та повернення з полону тільки Костянтин приєднався до Української революції. Він служив в армії УНР і, за даними Дмитра Євменовича, восени 1919 р. помер на станції Зятківці. За версією чекістів, у листопаді того ж року Костянтин разом із залишками вояків Українського війська емігрував до Польщі. Однак, на допиті в НКВС Дмитро Євменович не вказав ні місця поховання, ні країни перебування брата (ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32387 пф. Т. 1. Арк. 15).

Звертаючись до історіографії життєдіяльності Д. Балацького, зазначимо, що його дитячі та юнацькі роки пройшли в Гайсині, де він здобув освіту, закінчивши (ймовірно, у 1918 р.) міське вище початкове училище (ДГА СБУ, спр. 57686 пф. Арк. 98 зв.). Саме в родинному колі й у шкільному закладі він опанував «нотну грамоту» й навчився грати на різних музичних інструментах. Протягом цього часу він потоваришував із Валеріаном Михальчуком – в майбутньому відомим композитором і музикознавцем. Поруч з ним він пройшов шлях до трагічних 1937–1938 рр., коли обоє потрапили в царину сталінських репресій.

Водночас, Дмитро, як талановитий музикант-початківець, виявив глибоку любов до хорового співу – давньої традиції

українців через думи, балади і пісні передавати свою щедрість, мужність і поміркованість, виспівувати сподівання на кращу долю. До речі, Гайсинщина здавна славилася хоровими колективами, котрі, як правило, діяли майже у кожному населеному пункті й у своєму репертуарі орієнтувалися на виконання народних пісень та творів українських композиторів. Торкаючись початку XX ст., варто лише згадати народні хори в Краснопілці, Красносільці, Зятківцях, Кузьминцях, Могильній та ін. (Прибила В., 2024. С. 4). Окреме місце у цій шерезі посідала творчість музичних колективів Степаської другокласної учительської школи, де під проводом її керівника, настоятеля місцевої церкви священника М. Трепещького на початку XX ст. успішно діяли духово-струнний оркестр та чоловічий і згодом мішаний хор. Саме виступи цих колективів на території повіту, в т. ч. неодноразово в Гайсині, вражали численних слухачів майстерним виконанням досить складних класичних і народних вокальних творів. У репертуарі оркестру і хору значне місце відводилося народним пісням і мелодіям в обробці вчителів музики (Рекрут В. та ін., 2023. С. 60). За роки діяльності (1897–1919 рр.) педагогічний колектив учительської школи під керівництвом панів-отців М. Трепещького, а згодом С. Дзюбинського суттєво наповнив культурно-освітній простір повіту підготовленими фахівцями. Неабияке значення мало те, що після 3-х років навчання випускники вільно володіли «нотною грамотою» (були спроможні записати на нотний стан почуті пісні і мелодії). Саме вони на високому професійному рівні здійснювали керівництво співочими гуртками, народними хорами та оркестрами (Рекрут В. та ін., 2023. С. 61).

Варто зазначити, що з вибухом Української революції в громадських закладах культури Гайсина успішно діяли декілька творчих колективів. Стимулом до активного розвитку народного мистецтва стало проголошення Українською Центральною Радою орієнтації на відновлення державності України. За повідомленням Я. Огородника, певну роботу проводили ентузіасти драматичного гуртка, який розпочав свою діяльність ще з 1905 року і ставив спектаклі з українського репертуару. Вистави

завжди закінчувалися дивертисментом, в якому виступав хор з українськими піснями. До числа ентузіастів цього гуртка входили добродії С. Середюк, А. Белендій, М. Михальченко, Ф. Козловський та панянки А. Балацька, О. Колянківська, П. Лужецька (Рекрут В., 2022. С. 301).

Як зазначалося вище, в діяльності цього колективу брав участь С. Середюк – відомий в Гайсині керівник хору («хресний батько» Дмитра Балацького). Звісно, він же навчив похресника «читати ноти» та залучив його і всю родину до участі в культурному житті міста. Зокрема брат Олексій, знаючи, що 17-річний Дмитро вже вмів підбирати мелодії «на слух», доручив йому зробити те ж саме до тексту віршу, який він написав разом з учасником драматичного гуртка Д. Дзевелюком (Ротач П., 2005. С. 478). За даними П. Ротача, історія виникнення пісні під назвою «Розпрягайте, хлопці, коней...» пов'язана з постановкою самодіяльної п'єси «Кочурівці», написаної артистами гуртка. Головну сюжетну лінію твору становило невдале залицяння парубків до красуні Оксани з приміського поселення Кочурів. Вийшло так, що один з них, щоб привернути увагу дівчини, засипав криницю в її садку й таким чином намагався примусити її ходити до його колодязю. Інший залицяльник, щоб завоювати серце дівчини, вирішив знайти нове джерело води і взявся копати «криниченьку» в Оксаниному садку. Але красуня покохала іншого козака, а згаданим вище залицяльникам, як кажуть, «дала гарбуза». Виявилось, що серед парубків з «розбитим серцем» був двоюрідний брат Дмитра Андріян, який також брав участь у роботі гуртка та, ймовірно, разом з Олексієм був автором цієї мелодрами. Талановитий Дмитро швидко підібрав до віршу музичний супровід й таким чином народилася славнозвісна пісня «Розпрягайте, хлопці, коней...». Дебютне виконання твору відбулося в Гайсині навесні 1918 р. Дзевелюком (Ротач П., 2005. С. 478).

Мелодія пісні негайно полюбилася слухачам і з неймовірною швидкістю розлетілася територією України та згодом Росії. Популярність її настільки зросла, що значна частина населення вважала наспів народним і навіть не здогадувалася, що текст і

мелодія твору народилися в Гайсині завдяки аматорам місцевого драматичного гуртка. Лише згодом було визнано, що автором музичної частини пісні був Дмитро Євменович Балацький і вперше її заспівали саме на підмостках гайсинського міського театру (Кауфман Л., 1966).

Слід зазначити, що після запровадження влади Директорії УНР важливим напрямком її діяльності стала підтримка просвітянського руху, який на початку 1919 р. набув відчутного піднесення. На теренах Гайсинщини дух просвітництва також знайшов поширення й отримав відповідну підтримку з боку влади. Так, на звернення міської «Просвіти» депутати повітової народної ради виділили грошову допомогу в розмірі 15 тис. крб. для улаштування української книгозбірні та утримання власного хору під керівництвом Д. Козловського (Рекрут В., 2018. С. 346). Також відновив свою діяльність драматичний гурток, артисти якого у супроводі капели ставили відомі на той час вистави: «Як ковбаса та чарка», «Бувальщина», «Нещасне кохання», «Степовий гість», «Хмара» та ін. (Рекрут В., 2018. С. 534).

Неабиякою популярністю серед гайсинчан користувався міський хор імені К. Стеценка, диригентом якого був С. Середюк. Однак під час воєнних подій кінця 1918 – першої половини 1919 рр. частина учасників хору покинула співочий гурт й тому колектив опинився в скрутній ситуації. Лише наприкінці літа 1919 р. після встановлення влади «Гайсинської трудової республіки» значна кількість громадян відгукнулася на звернення діячів місцевої української громади. Диригент запросив до хору співаків й співачок «з добрим голосом, особистим нахилом до співу та співчуттям до цієї справи, незважаючи на віру та національність» (Заклик, 1919. С. 2). Відновлений співочий гурток швидко «став на ноги» й, виконуючи на високому професійному рівні твори відомих українських композиторів, продовжив чарувати слухачів.

Знаковою подією для учасників хорового колективу стала участь у заходах щодо зустрічі в Гайсині Голови Директорії УНР Симона Петлюри. 18 вересня Головний Отаман Армії УНР спільно з представником уряду Румунії та уповноваженим аме-

риканської місії США відвідав місто, де зустрівся з військовим гарнізоном і представницькими делегаціями від громадськості повіту. У супроводі національного хору (керівник Середюк), у виконанні якого звучав гімн «Ще не вмерла України...», високих гостей вітали повітовий комісар С. Максимчук, голова народної управи П. Лисоволик, очільник міста О. Осовський, представник від єврейського населення Х. Гернер та інші (Головний Отаман, 1919. С. 2).

Відчутний вплив на розвиток народних хорів здійснювала повітова шкільна рада. Зібрання учительської громади 24 вересня ухвалило відповідні постанови, спрямовані на залучення освітян до активного громадсько-політичного життя краю. Зокрема, делегати рекомендували учителям брати участь у створенні національних хорів та осередків «Просвіти» (Постанови повіт., 1919. С. 1).

Окупація краю військами большевицької Росії у 1920 р. негативно вплинула на культурне життя української громади Гайсинщини. Звісно, відбулося примусове зросійщення репертуару усіх хорових колективів, які були змушені виконувати «Інтернаціонал» та пісні так званого революційного змісту на кшталт «Смело, товарищи, в ногу» чи «Вихри враждебные веют над нами...». Однак навіть у таких умовах «Реве та стогне Дніпр широкий...» не зникли із пісенних репертуарів численних хорів, а «Розпрягайте, хлопці, коней...» стала улюбленою у виконанні учасників народних свят і зібрань.

Отже, підбиваючи підсумок життєдіяльності Дмитра Балацького у 1918–1920 рр., зазначимо, що протягом вказаного періоду він послідовно опановував музичну освіту й став переконаним прихильником української народної пісні. Під ідейним керівництвом директора Гайсинської гімназії П. Левицького (голови т-ва «Просвіта») в числі національно орієнтованої групи товаришів (А. Балацький, С. Грошев, А. Купрієвич, В. Михальчук, В. Шманкевич та ін.) Дмитро брав активну участь у діяльності хорового колективу, струнного і духового оркестрів. Після закриття просвітнянських установ Д. Балацький та ще декілька молодих гайсинчан, проігнорувавши большевицький

комсомол, стали членами «Комуністичної юнацької спілки» (КЮС) – молодіжної організації, пов'язаної з діяльністю УКП (боротьбистів) (Коцур В. та ін., 2014. С. 115). Ясна річ, що вожді РКП(б) оголосили КЮС «контрреволюційною організацією», котра підлягала ліквідації. Дійсно, на початку листопада 1920 р. за наказом начальника Губернської надзвичайної комісії (ГНК) В. Ніковського (у той час всі губернські органи влади розміщувалися в Гайсині – **В. Р., І. П.**) були проведені масові арешти серед так званих петлюрівців, націоналістів та громадян невеликої політичної орієнтації. Утім, поширення чуток і певне маневрування повстанських загонів навколо міста спонукали очільника ГНК В. Ніковського переглянути справи арештованих і звільнити частину з них. Про це в наказі зазначалося таке: «Застосувати самі рішучі заходи щодо негайної розгрузки слідчої в'язниці зі всіх справ ГНК» (ДАВіО, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 38. Арк. 123).

Слід зазначити, що панування московської окупаційної влади на території Гайсинщини вдалося встановити лише в кінці 1920 р. Ясна річ, що її дії означилися масовим терором з боку сумнозвісного ЧК та його агентів. Як виявилось, у складі працівників цієї структури знайшли притулок чимало непевних осіб, серед яких посаду районного інформатора обіймав Афанасій Гріщенко. Саме цей негідник згодом здійснив вбивство М. Леонтовича – видатного українського композитора, хорового диригента і педагога. Смерть автора всесвітньовідомого «Щедрика» настала вранці 23 січня 1921 року в с. Марківка Гайсинського повіту Подільської губ. (нині: село Гайсинського р-ну Вінницької обл.) (Прибила В., 2024. С. 3). Вбивця-грабіжник при спробі затримання поранив міліціонера й сам у подібному стані опинився на лікарняному ліжку (ДАВіО, ф. Р-2233, оп. 3, спр. 2. Арк. 11). Але за вчинені вбивство та озброєний спротив працівникам міліції злочинець заслуженого покарання не поніс. На разі доля А. Гріщенка невідома. Утім, за даними авторитетних дослідників, цей нелюд ще довгі роки «блукав світом».

Звістка про трагічну смерть М. Леонтовича розлетілася на території України і спонукала величезну кількість громадян до

гідного вшанування його постаті. За даними В. Прибили, вже через тиждень після жакливної трагедії в Києві відбулось заснування Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича (далі – МТЛ) (Прибила В., 2024. С. 4). Загибель геніального композитора викликала серед музично-культурний спільноти Гайсинського краю несподіваний для окупаційної влади громадський рух. Твори М. Леонтовича та українські народні пісні стали візитівками усіх співочих колективів. За даними В. Прибили, на території Гайсинщини членство в Подільській філії МТЛ набули співочі гуртки в місті Гайсині та інших населених пунктах повіту, зокрема: Красносілці, Вікнині, Дашеві, Зятківцях, Краснопілці, Ладижині, Могильній, Сальковому, Серединці, Ситківцях, Соболівці та Теплику (Прибила В., 2024. С. 4).

На початку червня 1921 р. Гайсин та його околиці сколихнула низка гучних арештів серед учасників так званої «Позапартійної групи вільних соціалістів». Метою масштабної операції чекістів стала ліквідація потужного осередку «укапістів» (українських комуністів) та есерівських централістів (центральної течії УПСР) під проводом колишнього голови Гайсинського ревкому І. Петруня та відомого діяча-есера І. Миколайчука (Позапартійна група, 1922. С. 80–94).

Вирішальним чинником для початку масштабної операції проти так званих «вільних соціалістів» стала інформація, отримана від сумнозвісного В. Голенка – колишнього помічника А. Волинця, соратника отаманів Лиха і Гиви. Саме він, намагаючись уникнути покарання за певні кримінальні злочини, виклав старшому слідчому відділу В. П. Куровському дійсні і вигадані «компрометуючі матеріали» на І. Петруня та його співників. Зокрема, керівник губернського штабу повстанського комітету І. Петрунь, мав очолити повстання і з допомогою отаманів здійснити переворот на території губернії та розгорнути рух проти московських комуністів по всій радянській Україні (Позапартійна група, 1922. С. 93). За твердженням одного із учасників цієї організації, зазначений антисоветський рух мав політичну прокладку: «...щось лівіше Петлюри й праві-

ше комуністичної партії» (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7015. Арк. 20).

Тоді ж, 3 червня, вінницькі і гайсинські чекісти з допомогою оперативних працівників політвідділу 24 дивізії, розквартированої в місті, провели масові арешти. До камер попереднього затримання (КПЗ) потрапило чимало вчителів, працівників культурно-освітніх установ та учасників самодіяльних колективів. Загалом оперативники заарештували 93 громадянина, з яких частина була звільнена, а 51 особа отримала покарання. При тому, лише 14 арештованих «зізналися» у скоєні «контрреволюційних злочинів» (Позапартійна група, 1922. С. 93). За свідченням очевидців, коли арештованих у Гайсині учасників організації «вільних соціалістів» відправляли до Вінниці, із вагону голосно лунала пісня «Ще не вмерла України...», яка нині є державним гімном України (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7012. Арк. 30 зв.).

Розглядаючи матеріали кримінальних справ проти фігурантів надуманої «контрреволюційної організації», вражає жорстокість чекістів, які без будь-яких об'єктивних підстав (цілковита відсутність речових доказів: зброї, прокламацій та ін. документів тощо) розправлялися з життям ще зовсім молодих національно орієнтованих громадян. Так, 25-річний секретар повітового військового комісаріату Дмитро Дзевелюк (він же один із авторів тексту пісні «Розпрягайте, хлопці, коней...») був розстріляний лише за те, що, як переписувач паперів, міг бачити якісь контрреволюційні документи і таким шляхом знати про існування організації. Категоричні заперечення заарештованого щодо правдивості «свідчень» його начальства ніякого значення не мали, 3 серпня 1921 р. його розстріляли (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7010. Арк. 14).

Подібної долі зазнав режисер драматичного гуртка, 23-річний мешканець с. Гунчі Кирило Коханчук. На думку слідчого, як працівник гайсинського військового продовольчого комітету, він міг знати про існування організації. До того ж, Кирило, начебто, ходив у сусіднє село Бондурі з метою встановити контакти з отаманом Лихо (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 4653. Арк. 47).

Торкаючись долі Д. Балацького та інших учасників молодіжного руху, зазначимо, що Дмитро та його двоюрідний брат Андріан, а також вірний друг Валеріан Михальчук потрапили до списків «націоналістів і заколотників». Однак їм пощастило зберегти життя. За даними декількох свідків, молодикам вдалося втекти з-під арешту (ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 12770. Арк. 9 зв.).

Отже, аналізуючи матеріали справи так званих «вільних соціалістів», інспірованої керівником Подільського губ. ЧК Л. Заковським (Г. Е. Штубіс, 1894–1938), ми пересвідчилися, що вона стала однією із перших масових терористичних операцій спецслужб большевицької влади. Щоб добути потрібні зізнання, чекісти застосовували методи фізичного впливу та запровадили злочинну практику повного ігнорування принципів презумпції невинуватості.

Отже, на основі оприлюднених у даній статті автентичних джерел, ми вважаємо за доцільне рекомендувати редакціям довідково-красназавчих видань ввести зміни у біографію Дмитра Євменовича Балацького, зокрема днем його народження вважати – 8 листопада 1901 року. Варто на рівні громади Поділля, зокрема Гайсинського краю, гідно вшанувати постать Д. Балацького як видатного диригента, педагога й композитора і провідника музичної спадщини українських композиторів. Унікальний талант організатора хорових колективів та непереможна захоханість у давні народні пісні може стати підставою для встановлення меморіальної дошки, а також присвоєння його імення самодіяльним і професійним хорам та народним співочим гурткам. Не викликає сумніву, що довголітня творча діяльність Д. Балацького – композитора, фольклориста, диригента і педагога – повинна стати предметом дисертаційних та науково-красназавчих досліджень і заслуговує на широке висвітлення.

Джерела та література

1. *Бугаєва, Олена Валентинівна.* Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича (1921–1931): біографічний словник / Олена Бугаєва; наук. ред. В. І. Попик; Національна академія наук

- України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002069>.
2. Ротач П. П. «Копав, копав криниченьку...» : життя, віддане пісні // Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... : Статті. Дослідження. Спогади. Полтава : Верстка, 2005. С. 311–317, 475–488.
 3. Семенко Л. І. Балацький Дмитро Євменович // Їх поєднала пісня Леонтовича. Вінниця : Едельвейс і К, 2007. С. 43.
 4. Володимир Прибила. Гайсинщина: відгомін пісні Леонтовича. – Житомир : Видав. «Рута», 2024. – 88 с.
 5. Балацький Дмитро Євменович // Митці України / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 4.
 6. Кушка Н. М. Балацький, Дмитро Євменович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/> Балацький, Дмитро Євменович (дата звернення: 6.11.2024).
 7. Гамкало І. Балацький Д. Є. // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ : Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2006. Т. 1. С. 128.
 8. Балацький Дмитро Семенович / І. Д. Гамкало // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003 URL: <https://esu.com.ua/article-41180>.
 9. Електронний ресурс. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/8>.
 10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-904, оп. 13, спр. 112.
 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32387 пф., Т. 1.
 12. Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДГА СБУ), спр. 57686 пф.
 13. Валерій Рекрут, Сергій Гальчак, Костянтин Завальнюк. Непрочитані сторінки життєпису і поезики Лавра Миронюка. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. – 328 с.
 14. Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник / В. П. Рекрут. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2022 408 с., іл.
 15. Кауфман Л. С. Пісня знаходить автора. Київ : [б. в.], 1966. 48 с.
 16. Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за

державність України в роки гетьманату та становлення директорії УНР. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 844 с., іл.

17. Заклик // Народня думка, 1919. № 14.
18. Головний Отаман в м. Гайсині // Народна думка, 1919. № 13.
19. Постанови повітов. учительського з'їзду // Народня думка, 1919. – № 15.
20. Коцур В. П., Молоткіна В. К. Молодіжні громадські організації в полікультурному просторі Радянської України 1920–1930-х рр. : монографія / Віктор Петрович Коцур, Валентина Костянтинівна Молоткіна. Переяслав-Хмельницький, 2014. 197 с.
21. ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
22. ДАВіО, ф.Р-2233, оп. 3, спр. 2.
23. «Позапартійна група вільних соціалістів» // Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Винница : Издание Подгубчека, 1922.
24. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7015.
25. Там само, спр. 7012.
26. Там само, спр. 7010.
27. Там само, спр. 4653.
28. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 20355.
29. Там само, спр. 12770, арк. 9 зв.

УДК 279.14(477.53)

Роман Сімарчук
(Полтава)

ПЕРШІ КРОКИ АДВЕНТИСТІВ У ПОЛТАВІ

У статті розглядається виникнення та організація громади адвентистів у Полтаві на початку ХХ ст.

Ключові слова: адвентисти, влада, діяльність, організація.

In the article the emergence and organisation of the Adventist community in Poltava in the early 20th century are considered.

Keywords: Adventists, activity, government, organisation.

Найраніше адвентисти сьомого дня в Полтаві згадуються в книзі В. Джулая. Автор стверджує, що під час перших відвідин міста місіонером І. Пількевичем, у вересні 1908 року, там мешкала сім'я Воскобойнікових, які були адвентистами (Джулай В.,

2003. С. 9). Община сформувалася ймовірно в наступному році і її засновником був І. Пількевич (*ПЕВ*. 1909. № 30. С. 1203–1205). Він, разом із дружиною, винаймав помешкання в будинку Шалека. Пількевич походив з міщан Сквирського повіту Київської губернії. Його батьки, колишні німці, спочатку проживали поблизу Херсона, а згодом – у Сімферополі (*ПЕВ*. 1912. № 1. С. 39–48).

Пропаганду свого віровчення в Полтаві І. Пількевич розпочав на Острівці (сучасному Подолі). Згодом його проповіді швидко поширилися на навколишні території. У справі місії Пількевичу активно допомагала дружина. Вона часто бесідувала з сусідами, читаючи та коментуючи їм Біблію. Нерідко ці слухання тривали до півночі. Сусіди, у свою чергу, запрошували на ці зібрання свої знайомих і так адвентистська звістка розповсюджувалася серед мешканців міста, деякі з них згодом ставали членами громади.

Перші збори адвентистів у Полтаві відбулися 4 жовтня 1909 року. Крім членів громади зібралися й близько десяти відвідувачів. Відкриваючи зібрання І. Пількевич зазначив, що його метою є з'ясування «на основі Слова Божого» сучасного становища людства, а потім аргументовано доводив присутнім, що вони живуть в «останній час», і що скоро буде друге пришествя Христа. Було помітно, що в суперечках щодо віровчення місіонер брав участь неодноразово, а тому його відповіді були підготовленими заздалегідь й обґрунтованими. Наступне зібрання громади відбулося в п'ятницю, 9 жовтня, і мало, за свідченнями присутніх, значно вищий рівень організації. Були запрошені й адвентисти Натальїнської волості Костянтиноградського повіту, селяни: Іван Височин з доньками Ганною, Марією та Федорою, Антон і Пантелеймон Птишни та Іван Бардаченко. Вони й допомогли створити перший хор, оскільки мали гарні голоси. «Легко зрозуміти, яке враження на присутніх осіб справило таке організоване зібрання адвентистів, де мелодійний хоровий спів чергувався з імпровізованою молитвою й мелодійною екзальтованою проповіддю. Враження виходило дійсно сильне. ...Домінуюча тут висока, гаряча атмосфера сильно під-

несеного релігійного відчуття мимоволі захоплювала всіх...» Так описав побачене представник православної місії, котрий був присутнім на молитовних зборах (*ПЕВ*. 1909. № 31. С. 1248 – 1255).

Крім нього, серед відвідувачів були приходський священик і викладач семінарії з вихованцями, котрі не залишалися пасивними слухачами і, бажаючи познайомитися з релігійним світоглядом проповідника, викликали І. Пількевича на бесіду. Вона велася на різноманітні теми. Спочатку говорили про ікони і храми, потім про Слово Боже, котре адвентисти визнавали єдиним для себе авторитетом і керівництвом до дії. У полеміці присутні не помітили, як біля 9 години вечора відчинилися двері і з'явився наряд поліцаїв на чолі з приставом І. Петровим. Він оголосив, що збори є незаконними, оскільки влаштовані без належного дозволу місцевої влади, а тому негайно їх припинив (*ПЕВ*. 1909. № 31. С. 1248 – 1255).

Місцева влада була стурбована появою адвентистів, оскільки в офіційній періодиці наголошувалося на їх значному прозелітизмі. Уже в 1910 році відбулося перше хрещення новоприбулих, після якого громада адвентистів офіційно нараховувала 15 осіб. Зібрання відбувалися переважно нелегально, оскільки організація не була зареєстрована й щоразу доводилося брати новий дозвіл на його проведення у Полтавського губернатора, графа М. Муравйова (Джулай В., 2003. С. 12 – 14).

На початку 1910 року, після того як І. Пількевича викликали до суду в Київську губернію, становище громади ускладнилося (*ПЕВ*. 1911. № 1. С. 40). Його місце в Полтаві посів інший проповідник, міщанин Таврійської губернії Петро Свірідов, який одночасно очолював і харківську громаду адвентистів сьомого дня. Молитовні збори відбувалися в помешканні П. Свірідова, як правило, тричі на тиждень: щосереди о 6-й годині вечора, щосуботи о 10-й ранку й щонеділі о 6-й вечора. Напевно на той час протестанти не регламентували своє внутрішньо-конфесійне життя.

У 1911 році, згідно з офіційною статистикою, в Полтавській губернії нараховувалося 269 адвентистів. Кількісний приріст

адвентистів був щорічний, стабільний. Так, у 1905 році в губернії їх нараховувалося 46, у 1906 – вони зросли на 24 особи, у 1907 – на 47, у 1908 – на 52, у 1909 – на 36, у 1910 – на 31, у 1911 – на 33 особи. Діяв один зареєстрований молитовний будинок (Архів дивізіону Церкви адвентистів сьомого дня. Спр. 1. Арк. 382). Згодом адвентистів у Полтаві звинуватили в незаконних зібраннях, оскільки вони не відповідають усім вимогам, викладеним у «Правилах для влаштування сектантських релігійних зібрань» від 4 жовтня 1910 року, відповідно до яких влаштування протестантами молитовних зібрань дозволялося за наявності не менше 25 послідовників, котрі проживали в цій місцевості. Виявилося, що в Полтаві в адвентистів не було необхідної кількості дорослих віруючих, у заяві П. Свірідова вказувалося про наявність в общині близько 20 членів. До того ж, як з'ясувалося, частина адвентистів відвідувала зібрання баптистів і навпаки, й таким чином досягалася необхідна для зібрань кількість віруючих – 30 і більше осіб (*ПЕВ*. 1911. № 1. С. 45).

Ці порушення дали підставу поліції на початку березня 1911 року силоміць закрити зібрання адвентистів у Полтаві. Втім, факти свідчать про наявність у 1912 році в Полтаві 11 адвентистів (ЦДІА України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 251, 253), які збиралися нелегально. Начальник Полтавського жандармського управління полковник Зендлін у своєму повідомленні про становище «сектантства» в Полтавській губернії констатував факт діяльності адвентистів: «... адвентисти негативно поставилися до існуючих порядків, мріють про настання нових форм життя. Між ними, як відомо, бродять ідеї соціалістичного й комуністичного спрямування: про свободу, рівність, розділ майна» (ЦДІА України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1296. Арк. 30).

В іншому поліцейському звіті, за 1913 рік наявний ще один факт діяльності адвентистів у Полтаві: «Жодна секта не пропагує своє віровчення так як адвентисти. Де тільки немає їх листівок і брошур? До того ж їх лідери відвідують навколишні села з метою проповіді свого віровчення. У самій же Полтаві молитовні зібрання відбуваються переважно в приватних будин-

ках і майстернях, а тому їх важко контролювати» (Отчет о состоянии рационалистического сектантства в Полтавской епархии в 1913 г. С. 16–17).

На початку 1913 року зібрання адвентистів у Полтаві, крім Подолу, були й на Зінківській дорозі. Тут у будинку № 4 мешкала родина адвентистів Піскунових. Відомо, що на той час пресвітером громади, яка нараховувала щонайменше 10 віруючих, був Іван Воскобойніков (ЦДІА України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1279. Арк. 9, 11). Йому виповнився 31 рік, походив із селян, мешкав, разом з дружиною Прасковією, спочатку на вулиці Зінківській, потім – на Куракінській, а ще пізніше – на Сінній. Іван був освіченою людиною, працював прикажчиком у багатого купця. Крім членів його сім'ї до громади належали: козаки Степан Климко (29 років), Іван Хоменко (26 років), козачка Марія Піскунова (52 роки), які проживали на Зінківській вулиці; козак Петро Коломієць (56 років), селянка Ірина Глаголева (69 років), які проживали на вулиці Боковій; селянка Марія Гапонова (29 років), яка мешкала в Кирпичному провулку. В керівництві громадою Воскобойнікову допомагав Георгій Хмелевський, який мешкав у селищі Павленки, на вулиці Шведській, у будинку Богдановича (ЦДІА України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 24).

За діяльністю Івана Воскобойнікова прокурор Полтавського окружного суду А. Лопатін встановив поліцейський нагляд, а 5 лютого 1913 року лідера адвентистів заарештували. Втім діяльність общини не припинялася і продовжувалася у 1917–1920 роках. Відомо, наприклад, що Полтавське губернське правління 20 травня 1918 року надало дозвіл проповіднику адвентистів м. Полтави А. Гонтареві безперешкодно скликати молитовні збори (ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 1–2).

У 1918 році Полтавська губернія входила до Малоросійського союзу адвентистів сьомого дня, куди потрапили також Київська, Волинська, Мінська, Курська й Чернігівська губернії (ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 458. Арк. 1–2). У зв'язку з цим керівник регіонального союзу адвентистів Г. Лебсак писав у

звернені до Гетьмана Павла Скоропадського про необхідність виділити всі організації адвентистів сьомого дня, що знаходяться на території Української Держави, й створити з них самостійну одиницю з центром у Києві з відповідними правами віруючих (ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 458. Арк. 22). Ці та інші ініціативи протестантів не були зреалізовані, оскільки на заваді постали воєнні дії в українських землях, які були пов'язані з боротьбою за відстоювання національної державності.

Отже, перші адвентисти в Полтаві з'явилися щонайменше в 1909 році, а відомості про їх організаційне оформлення датуються 1910 роком. Більшість віруючих громади мешкала на Подолі, частина їх жила на Зінківській вулиці. Молитовні зібрання відбувалися переважно в приватних помешканнях адвентистів. Не зважаючи на загалом антипротестантську політику царату на місцях, пов'язану з цим часту зміну пресвітерів, адвентистам удалося зберегти свій осередок у Полтаві до часів української національної революції (1917–1920 років).

Джерела та література

1. Джулай В. Дом на камне. Киев : Джерело життя, 2003. 192 с.
2. *Полтавские епархиальные ведомости (далі: ПЕВ)*. 1909. № 30. С. 1203–1213.
3. *ПЕВ*. 1912. № 1. С. 32–53.
4. *ПЕВ*. 1909. № 31. С. 1239–1255.
5. *ПЕВ*. 1911. № 1. С. 40–47.
6. Архів дивізіону Церкви адвентистів сьомого дня. Спр. 1.
7. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі: ЦДІА України). Ф. 323. Оп. 1. Спр. 70.
8. ЦДІА України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1296.
9. Отчет о состоянии рационалистического сектантства в Полтавской епархии в 1913 г. 52 с.
10. ЦДІА України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1279.
11. ЦДІА України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 136.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 459.
13. ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 458.

*Ігор Козюра
(Полтава)*

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР

Стаття присвячена розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині в період Гетьманату та Директорії УНР. Розглядаються основні напрямки роботи краєзнавчих осередків регіону, зокрема: охорона і реставрація пам'яток історії та культури, організація роботи музеїв, налагодження архівної справи, підготовка кваліфікованих дослідників краю та видавнича діяльність. Висвітлюється діяльність провідних краєзнавців Полтавщини – В. Щербаківського, М. Рудинського, Г. Стеллецького та інших. Увага надається створенню та функціонуванню Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, а також відкриттю Полтавського українського університету. Автор доходить висновку, що саме в цей період було закладено фундамент для подальшого розвитку краєзнавчого руху в регіоні у 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Полтавщина, Павло Скоропадський, охорона пам'яток, музейна справа, Вадим Щербаківський, Михайло Рудинський, Гнат Стеллецький, Українське наукове товариство, Полтавський університет, культурна спадщина, архівна справа, краєзнавчі дослідження.

The article explores the development of local historical research in the Poltava region during the period of the Hetmanate and the Directory of the Ukrainian People's Republic. It examines the main activities of local history centers in the region, including: protection and restoration of historical and cultural monuments, organization of museum work, establishment of archival affairs, training of qualified regional researchers, and publishing activities. The work highlights the activities of leading local historians of Poltava region – V. Shcherbakivsky, M. Rudynsky, H. Stelletsky and others.

Attention is paid to the establishment and functioning of the Ukrainian Scientific Society for Research and Protection of Antiquities and Art Monuments in Poltava region, as well as the opening of Poltava Ukrainian University. The author concludes that this period laid the foundation for the further development of the local history movement in the region in the 1920s.

Keywords: *historical local studies, Poltava region, Pavlo Skoropadsky, monument protection, museum affairs, Vadym Shcherbakivsky, Mykhailo Rudynsky, Hnat Stelletsy, Ukrainian Scientific Society, Poltava University, cultural heritage, archival affairs, local history research.*

Період існування гетьманської держави П. Скоропадського, попри всі труднощі війни був досить плідним для діяльності краєзнавців Полтавщини. І це не випадково. Адже, як зазначив О. Субтельний, «за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки в царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції» (Субтельний О., 1991. С. 312).

Гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання зміцнення української державності, розвиток національної свідомості та засвоєння і збереження культурної спадщини. 6 жовтня 1918 р., виступаючи на відкритті Українського державного університету в Києві, гетьман відзначив, звертаючись до студентів: «Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути перейняті вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу ... Панове студенти, закликаючи вас до наукової праці, я вважаю своїм обов'язком зазначити одне важливе питання: наша доба єсть добою великих соціальних реформ. Але ми бачимо також, як ці ідеї, коли їх фальшиво зрозуміти, ведуть до нечуваних страхів, до руїн культури та цивілізації, до повного знищення свободи особи. Тільки на основах науки, на основах державності та принципі індивідуальної свободи, можливий соціальний наступ людності» (цит за: Козюра І., 1997. С. 11).

Такий підхід до вирішення проблем розвитку науки і культури дозволив провести з 9 до 16 травня у Києві з ініціативи

Товариства діячів українського мистецтва з'їзд діячів українського класичного мистецтва. На цьому з'їзді було обговорено широке коло проблем розвитку української культури, в тому числі й питання збереження та дослідження історико-культурної спадщини. Активну участь в роботі з'їзду взяли і краєзнавці Полтавщини: В. Щербаківський, який представляв Полтавський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, та Г. Стеллецький, який виступив на з'їзді з доповіддю «Охорона української старовини» (Нестуля О., 1994. С. 103).

Учасники з'їзду 17 червня 1918 р. звернулися до Ради Міністрів Української держави з пропозицією про утворення Головного управління мистецтв та національної культури як самостійного відомства, з власним бюджетом, здатного не лише розробляти програми розвитку української культури, а й оперативно впливати на хід їх реалізації (Дорошенко Д., 1954. С. 366–367).

21 червня Управління мистецтва та національної культури, до складу якого увійшли відділи охорони пам'яток, архівно-бібліотечний, класичних мистецтв та художньої промисловості розпочало свою діяльність. Очолив Управління «дуже розумний, добре освічений знавець нашої історії і старовини» (як характеризував його сам гетьман) П. Дорошенко (Скоропадський П., 1992. С. 94).

Уже на початку липня відділ охорони пам'яток, очолюваний М. Біляшівським, був повністю укомплектований кваліфікованими кадрами, а його структура цілком відповідала основним напрямкам історико-краєзнавчого вивчення регіонів України (музейне будівництво, догляд за пам'ятниками археології, історії та культури реєстрація, дослідження та популяризація пам'яток).

Незабаром у складі Управління з'явився відділ охорони пам'яток церковної старовини, в Діяльності якого провідну роль відіграв полтавець М. Сагарда (ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6765. Арк. 1-3).

Вершиною культурного будівництва в Україні за доби Гетьманщини стало створення 24 листопада 1918 р. Української Академії Наук, яка взяла на себе і координацію історико-краєзнав-

чих досліджень в Україні (Полонська-Василенко Н., 1992. С. 501).

Все це, безумовно сприяло активізації роботи Полтавського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва та «повіткомисів» у Лубнах, Лохвиці Хоролі та Прилуках. Основними напрямками роботи краєзнавчих осередків Полтавщини цього часу були:

- а) охорона і реставрація пам'яток історії та культури;
- б) організація роботи історико-краєзнавчих музеїв регіону;
- в) налагодження архівної справи;
- г) підготовка кваліфікованих кадрів дослідників краю;

д) видавнича діяльність, забезпечення широкого загалу загальноосвітньою та спеціальною історико-краєзнавчою літературою.

Зрозуміло, що успішна організація роботи історико-краєзнавчих музеїв, архівів та громадських комітетів охорони пам'яток старовини та мистецтва була неможливою без належного фінансування. Це добре розуміли і в Головному управлінні мистецтв, яке 20 червня 1918 р. звернулося до Ради Міністрів з проханням, про виділення 100 000 крб. на невідкладні пам'яткоохоронні заходи – «різні негайні потреби по дослідженню та охороні наших національних пам'яток старовини, які останнім часом гинуть у великій кількості і, взагалі знаходяться у небезпеці» (ЦДАВОУ. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 31-33) (частина з цих коштів, зокрема, повинна була піти на фінансову підтримку Полтавського краєзнавчого музею та полтавського пам'яткоохоронного товариства, на дослідження іконостасу та інших елементів інтер'єру церкви Данила Апостола в Великих Сорочинцях).

Це й змусило членів Полтавського комітету охорони пам'яток шукати можливості до розвитку громадських підвалин пам'яткоохоронної та краєзнавчої роботи, залучення до неї широкого кола шанувальників історико-культурної спадщини. З цією метою члени Комітету про читали курси лекцій з археології та історії українського мистецтва для слухачів та студентів історико-філологічного факультету у Полтаві. Для них були

також організовані екскурсії до музею Полтавського губернського земства, в ході яких відвідувачі знайомилися з історичним минулим краю і його пам'ятками. В результаті коло добровільних помічників у здійсненні пам'яткоохоронних заходів комітету значно розширилось (Записки. 1919. С. 9).

Головні зусилля пам'яткоохоронців були спрямовані на збереження археологічних пам'яток краю, порятунком і реставрацію архітектурних пам'ятників (насамперед культових) та охорону пам'яток мистецтва і старовини в поміщицьких садибах Полтавщини.

Певну позитивну роль в організації охорони археологічних пам'яток відіграв обіжник Міністерства внутрішніх справ до губернських старост від 24 липня 1918 р., в якому їм пропонувалося терміново вжити заходів до припинення на місцях самочинних розкопок та наголошувалося, що дослідження археологічних об'єктів в межах України може здійснюватися лише за дозволом відділу охорони пам'яток ГУМНК (ЦДАВОУ. Ф. 2457. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 52). Саме завдяки цьому обіжнику археологу Г. Стеллецькому вдалося практично безперешкодно провести в серпні 1918 р. розкопки лубенських підземель, а в жовтні цього ж року розкопки скіфських курганів поблизу міста (Козюра І., 1997. С. 6). За завданням товариства В. Щербаківський оглянув кам'яну бабу біля села Яновщина Миргородського повіту, що згодом поповнила експозицію Миргородського музею та, здійснивши стратиграфічні спостереження, підготував план розкопок Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки (Супруненко О., 1990. С. 17).

Що ж до ремонту та реставрації пам'яток архітектури, то тут полтавські пам'яткоохоронці мали досить обмежені можливості. Ці питання вдалося певною мірою вирішувати хіба що відносно шедеврів культової архітектури, ремонтно-реставраційні роботи в яких фінансувалися релігійними общинами чи організаціями. Але і тут, як правило, ініціатива виходила переважно від краєзнавців.

Так, наприклад, на початку липня 1918 р. до відділу охорони пам'яток надійшов лист від Полтавського губернського комітету

охорони пам'яток старовини і мистецтва, за підписом К. Мощенка та В. Щепотьєва, в якому підіймалося питання охорони Покровської церкви в Полтаві, з проханням посприяти у виділенні коштів на ремонт унікальної архітектурної пам'ятки.

Велику роботу з охорони Спасо-Преображенської церкви Данила Апостола в Великих Сорочинцях провели в 1918 р. художник К. Трохименко та красзнавець Б. Миловадович. Долею пам'ятки опікувалися також М. Біляшівський, Ф. Шміт, С. Тарнаушенко та О. Сластіон. Саме завдяки їх зусиллям вдалося зберегти для нащадків унікальну архітектурну пам'ятку XVIII ст. з семиярусним різьбленим іконостасом, утвореним трьома іконостасами, що містили понад 100 ікон, та родинним склепом Данила Апостола. Влітку 1918 р. красзнавцям вдалося зберегти від цілковитого знищення й іконостас церкви Олександра Невського під Полтавою, на хуторі Полив'яному (Нестуля О., 1994. С. 156–158).

Велика робота була проведена дослідниками Полтавщини з охорони пам'яток в поміщицьких садибах. Так, завдяки їх зусиллям вдалося врятувати історичні цінності в маєтку князя Щербатова в с. Хорошки Лубенського повіту (Банкова Л., 1991. С. 10), не допустити руйнування родинного помістя Муравйових-Апостолів на Миргородщині та садиби Закревських у с. Березова Рудка Пирятинського повіту (Полтавщина, 1992. С. 568, 278).

На жаль, уже в другій половині осені 1918 р. здійснювати планомірні заходи щодо колекцій пам'яток в садибах землевласників стало практично неможливо – в Україні розгорнулася хвиля селянських антигетьманських виступів, які нерідко супроводжувалися відвертим грабунком і нищенням приватного майна. Так, майже повністю загинули документи архіву, бібліотека і колекція пам'яток Милорадовичів у селі Іванівці Хорольського повіту, серйозно постраждали також і маєток Кочубеїв у Диканьці та садиба Драгоманових у Гадячі.

Тим вагомішим здається сьогодні науковий подвиг В. Щербаківського та К. Мощенка, яким ціною величезних зусиль вдалося врятувати унікальну колекцію та архів Полтавського

епархіяльного давньосховища (Записки, 1919. С. 15), перше місце серед скарбів якого посідало «Пересопницьке Євангеліє» (Жук В., 1991. С. 80–91).

Окремо слід сказати про вагомий вклад полтавського археолога і красзнавця Г. Стеллецького в роботу культурної комісії при українській делегації на мирних переговорах з Росією в травні-серпні 1918 р. З початком переговорів постало питання про повернення в Україну вивезених в Росію за царизму та панування більшовиків національних історико-культурних цінностей українського народу. Саме Г. Стеллецьким було складено список археологічних пам'яток; вивезених з території України до історичного музею в Москві (до складеного ученими списку увійшли, зокрема, і знахідки епохи палеоліту, бронзи та раннього залізного віку з Полтавщини). Ним же був підготовлений у червні 1918 р. і список пам'яток українського походження чи пов'язаних з діяльністю українців-ієрархів православної церкви, які зберігались в Московській патріаршій різниці та бібліотеці (серед них рукописи лубенського чудотворця Афанасія та єпископів І. Копинського та П. Могили). Окрім того, учений активно підтримував позиції Д. Багалія про передачу Україні документів, які стосувалися Г. Сковороди та І. Буцького і архіву з історії Лівобережної України з відділу рукописів Румянцевського музею та Г. Нарбута – про включення до додаткового договору матеріалів з геральдики українських губерній, які зберігались серед документів департаменту геральдики Сенату та документів про Л. Боровиковського, Л. Левицького, Т. Шевченка з архівів Академії мистецтв у Петрограді (ЦДАВОУ. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 21-22, 54-56, 1414).

На жаль, зусилля пам'яткоохоронців не дали бажаних наслідків через перерву переговорів і припинення праці культурної комісії ще до зведення матеріалів.

За доби Гетьманщини значно активізували свою роботу краєзнавчі музеї Полтавщини. «Захоплення влади на Україні гетьманом Скоропадським... привело до одного цікавого явища, – пригадував у своїх спогадах колишній директор музею Полтав-

ського губерньського земства В. Ніколаєв. – Певно, не відчуваючи особливої стабільності цієї влади, частина поміщиків почала здавати в музей під виглядом музейних цінностей, та вони переважно і були ними, ряд предметів з родинних збірок. Тут були коври, картини, старовинна зброя, рідкісні книги, сімейні архіви. Губерньська земська управа, склад якої постійно змінювався, такому перетворенню музею у “камеру схову” не перешкоджала, вимагаючи лише письмового оформлення таких здач. Однак, повернення предметів їх власникам, навіть незважаючи на їх постійні вимоги, уже фактично не проводилося” (Ніколаєв Ф., 1991. С. 14).

Поповнювалися фонди музеїв і за рахунок численних експонатів в прямому значенні нього слова вихоплених із полум’я війни. Ось як розповідала про подвижницьку пошукову діяльність на Лубенщині в 1910 р. Г. Стеллецького його донька: «...ми чули як щось бахає, бачили, як щось палає у Ромодані у Солониці, у Засуллі і вже зовсім близько у Бродівщині. І десь там у коловороті між пожежами і стріляниною, на селянській підводі в обіймах з книгами і фарфоровими вазами – голодний і щасливий батько» (Ванцак Б., Супруненко О., 1995. С. 75).

То ж не випадково, що лише влітку-восени 1918 р. фонди Лубенського краєзнавчого музею, відкритого з ініціативи Г. Стеллецького 1 серпня, поповнилися знахідками, одержаними в результаті розкопок лубенських підземель та курганів скіфського часу, експедицій шляхами походів київських князів. (В результаті роботи музею одержав «дві половецькі баби» з села Таранденці, давньоруську кольчугу із підземель, що на Пирятинській вулиці, багату колекцію селянського посуду XVI–XVIII ст. та монети) (Козюра І., 1997. С. 6).

Наприкінці 1918 р. відбулось об’єднання музею, створеного Г. Стеллецьким. з рештками збірки музею Лубенської чоловічої гімназії, розграбованого ще на початку громадянської війни, навесні 1918 р. (Козюра І., Козюра В., 1992).

В журналі «Наше минуле» за 1919 рік повідомлялося про відкриття Лубенського українського музею, розміщеного в тимчасово виділеному приміщенні міської думи. «Діло було

поставлено солідно – створено тимчасовий комітет для керування справами, складено Статут, згідно з яким музей мав бути в зв'язку з відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління в справах мистецтва і національної культури. Експозиція музею мала відділи археології, етнографії, культових речей. Музей мав чудову бібліотеку і повинен був влаштовувати виставки, проводити лекції, конкурси, займатися видавничою діяльністю» (Цит за: Ванцак Б., 1992).

Активно діяли в 1918 р. Лохвицький краєзнавчий музей, експозицію якого складали археологічні та інші пам'ятки старовини, зібрані місцевими колекціонерами та Гадяцький краєзнавчий музей, шефство над яким взяла місцева «Просвіта» (Євселевський Л., Фарина С., 1994. С. 174). Централізована фінансова допомога відділу охорони пам'яток мистецтв та національної культури допомогла в розширенні експозиції Хорольського краєзнавчого музею (ЦДАВОУ. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1-8).

Та певно, найважливішим у діяльності краєзнавчих музеїв регіону було те, що саме на їх базі діяли спочатку пам'яткоохоронні, а потім наукові краєзнавчі товариства.

Так, уже на початку 1918 р. у Полтавському земському музеї В. Вернадський заснував «Товариство любителів природи» і став першим головою його правління. Вчений розробив статут, передбачаючи, що товариство об'єднає всі верстви населення, які вивчають природу свого краю (до складу товариства входило понад 100 осіб) (Кигим С., 1994. С. 13).

А восени 1918 р. відомі краєзнавці Полтави Г. Коваленко, М. Рудинський, Н. Мірза-Авак'янц разом з В. Щепотьєвим, Є. Рудинською, Н. Ацибор, Л. Падалкою, Д. Своєхотовим та В. Щербаківським склали ініціативну групу, яка розробила проект створення Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Його організаційне засідання відбулося 17 листопада 1918 р. З доповіддю «Мета товариства в зв'язку зі становищем обслідування різних пам'яток на Полтавщині» виступив В. Щербаківський. Він наголосив, що багатющі матеріали, зібрані в приватних

колекціях та музеях Полтавщини, в переважній більшості «лежать в сирому необробленому вигляді, не видані, неопубліковані і таким чином не дають тієї користі як духовної, так і економічної, яку вони могли б дати при широкій постановці справи і при ширшій участі різних фахівців до обробленого матеріалу». Тому поряд з виявленням та збором пам'яток до музеїв як одне з основних завдань товариства учений визначив організацію їх наукового дослідження. До вивчення пам'яток товариство, на думку В. Щербаківського, повинно було залучати не лише його членів, а й усіх шанувальників старовини краю, людей, які цікавляться його минулими: «Лише тоді товариство зможе розв'язати і ще одне важливіше завдання, яке висувало перед ним саме життя – забезпечити охорону пам'яток старовини і мистецтва, як в самій Полтаві так і по губернії» (Записки. 1919. С. 9). Присутні на засіданні погодились з основними положеннями доповідача, доповнили їх конкретними пропозиціями щодо напрямів науково-дослідницької, краєзнавчої роботи товариства та схвалили його статут.

Діяльність товариства з самого початку викликала жвавий інтерес у громадськості Полтави. Не випадково його засідання, як правило, проходили при переповнених аудиторіях, а доповіді, що обговорювалися на них (як, наприклад, «Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту 1917 р.» В. Щербаківського (Щербаківський В., 1920) та «Архітектурне обличчя м. Полтави» М. Рудинського (Рудинський М., 1919) згодом виходили друком у місцевих видавництвах. Товариство (голова В. Щербаківський, секретар М. Рудинський) стало справжнім центром науково-дослідної роботи краєзнавчої діяльності краю, ініціатором здійснення низки невідкладних заходів на цій ниві.

А життя насамперед вимагало налагодження системи підготовки кадрів, здатних вести просвітницьку і науково-дослідницьку краєзнавчу роботу в регіоні. Тому вже на початку літа в Полтаві обмірковувалася справа створення університету. Потреба в ньому виникла і через вимоги населення відкрити гімназії по селах (40 заяв у земстві). Для цієї справи було потрібно чимало гімназійних учителів, котрих міг підготувати лише

університет. Питання про відкриття університету у Полтаві було остаточно вирішене на конгресі українських митців, який відбувся в місті в червні 1918 року. В роботі цього конгресу брав участь і болгарський посол професор І. Шишманов (зять М. Драгоманова) (Щербаківський В., 1995).

З метою створення наукової бібліотеки університету професор учительського інституту в Полтаві О. Левицький вирішив поїхати з місією В. Липинського до Відня, аби придбати книги. В. Щербаківський просив голову земської управи соціал-демократа М. Токаревського командувати і його «щоб купити німецьких і українських книжок». Та М. Токаревський згоду не дав, і вчений «поїхав на власну руку». У Відні В. Щербаківський купив німецьких книг, у Львові ж - українських, зокрема, по три примірники кожного тому «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», витративши на все це 10 000 карбованців власних заощаджень. Згодом у Києві придбали бібліотеку професора І. Голубовського 25 тис. томів (Щербаківський В., 1994. С. 10–11).

На початку вересня 1918 р. Полтавський український університет був відкритий офіційно в присутності представника від Гетьманського уряду комісара освіти Полтавщини В. Андрієвського. Уряд обіцяв надати університетові державне утримання, фінансувала його Полтавська спілка споживчих товариств. «До кінця Гетьманської влади він користувався повним моральним і матеріальним забезпеченням» (Наріжний С., 1930. С. 3). Діяло три факультети: історико-філологічний, природничо-математичний і медичний, планувалося відкриття також правового факультету. Діяльність університету забезпечувалась місцевими та харківськими вченими, котрі за півтора місяця вичитували свої курси, Особливо сильним був викладацький склад історико-філологічного факультету. Лекції з історії України, етнографії і історії краю студентам читали Д. Багалій, М. Сумцов, Ф. Шміт, С. Таранушенко, В. Щербаківський.

Один із слухачів університету С. Наріжний твердив, що рівень викладання, система підготовки студентів і вимоги до них були дуже високими: «Молодий Полтавський Університет,

як з боку професури, так і студентства був бездоганий і, безперечно, стояв значно вище багатьох старих університетів» (Наріжний С., 1930. С. 4–5).

Паралельно з університетом краєзнавчі кадри готувалися і на історико-філологічному факультеті педінституту, який очолював Т. Рибаків. На запрошення В. Кричевського лекції з історії рідного краю в Миргородській мистецько-промисловій школі читав невтомний В. Щербаківський. А в селі Яреськах очолював українську гімназію і вів університет культури для селян М. Філянський (Ротач П., 1993. С. 114).

Зрозуміло, що для успішного ведення науково-просвітницької роботи в масах необхідна загальноосвітня та спеціальна історико-краєзнавча література. А тому Бюро Полтавського губернського земства на чолі з М. Рудинським, долаючи численні труднощі, видавало твори українських письменників, підручники, хрестоматії, букварі, читанки (Лобурець В., 1993. С. 7). Так, наприклад, лише О. Діхтярем в 1918 р. було підготовлено до друку у вигляді лекцій для народного університету праці: «Історія краю в піснях та думках», «Про Котляревського та його літературну творчість», «Т. Шевченко біографічні згадки та його літературна творчість» (Ротач П., 1993. С. 99–100).

Плідно працювали в цей же час на царині видавничої діяльності і провідні вчені – члени полтавського наукового товариства В. Щербаківський, В. Щепотьєв, Н. Мірза-Авак'янц, К. Мощенко та інші, їх краєзнавчі праці увійшли до збірника «Записки Українського наукового товариства досліджування і охорони пам'яток старовини і мистецтва», який вийшов у світ в 1919 р. (Записки. 1919. С. 9–10).

Отже, фундамент для успішного розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині в 20-і рр. ХХ ст. було закладено ще на початку століття членами ПУАК. А в роки національно-визвольної революції і громадянської війни зусиллями провідних вчених-краєзнавців регіону В. Щербаківського, М. Рудинського, В. Щепотьєва, К. Мощенка та їх колег по науковому товариству досліджування і охорони пам'яток старовини і мис-

тецтва було створено необхідну базу для «зоряного злету» краєзнавчого руху в регіоні в перше повоєнне десятиліття.

Джерела та література

1. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
2. Цит. за: Козюра І. В. Історичне краєзнавство Полтавщини в роки революції та громадянської війни (1917–1819 рр.). Ічня : Ічнянська рай. друк., 1997. 24 с.
3. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1994. 239 с. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3858/1/1994index.pdf>.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. Нью-Йорк : Видавнича Корпорація «Булава», 1954. 512 с.
5. Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. Київ : Україна, 1992. 112 с.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6765. Арк. 1-3.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т. 2. 606 с.
8. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 31-33.
9. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919. Вип. 1.
10. ЦДАВО України. Ф. 2457. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 52.
11. Козюра І. В. Розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20-30 рр. XX ст. Лубни : Лубен. рай. друк., 1997. 37 с.
12. Супруненко О. Б. Археологічні дослідження Полтавського краєзнавчого музею (до 100-річчя з дня заснування. *Археологічні дослідження на Полтавщині*. Полтава, 1990. С. 17.
13. Банкова Л. А. Дяченко Т. М. Мошнікова Т. С. Лубенський краєзнавчий музей : путівник. Харків: Прапор, 1991. 67 с.
14. Полтавщина. Енцикл. Довідник ; за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Укр. енциклопедія, 1992. 1024 с.
15. Жук В. Н. Скарби Полтавського древнесховища. Тези доп. і повід. 2-ї Полтавської наук. конф. з істор. краєзнавства. Полтава. 1991. С. 80–81.

16. ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 21-22, 54-56, 1414.
17. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания ; под ред. О. Б. Супруненко. Полтава, 1991. 45 с.
18. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький). Полтава : [б. в.], 1995. 136 с.
19. Козюра І. Козюра В. Гнат Стеллецький – відомий і невідомий. *Червона Лубеничина*. 1992. 31 жовт.
20. Ванцак Б. Скільки ж років музеєві? *Червона Лубеничина*. 1990. 18 трав.
21. Євселєвський Л., Фарина С. Діяльність «Просвіт» на Полтавщині в 1917–1919 рр. 3-я Полтав. наук. конф. з істор. краєзн. Матеріали. Полтава, 1994. С. 174–176.
22. ЦДАВО України. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1-8.
23. Кигим С. Л. В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський та Полтавщина. Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції : зб. наук. пр. Полтава, 1991. С. 5–20.
24. Щербаківський В. Розкопки в Городищі Лохв. пов. року 1918. – Полтава, 1920. 18 с.
25. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919. 35 с.
26. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці ; упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. 288 с.
27. Щербаківський В. Український університет у Полтаві ; Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури ПОДА, ДАПО. Полтава : [б. в.], 1994. 39 с.
28. Наріжний С. Полтавський Університет. Париж: Imp. de Navarre, 1930. 15 с.
29. Ротач П. Біля гнізда соловейка : літ.-краєзнавчі студії. Полтава : Полтав. літератор, 1993. 160 с.
30. Лобурець В. Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної комісії. 1903–1993. Полтава, 1993. С. 5–14.
31. Самородов В. М., Кигим С. Л. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.) ; за наук. ред. В. М. Самородова. Полтава : Дивосвіт, 2016. 144 с.

*Микола Трубчанінов
(Харків)*

МАЛІ ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена новому напрямку в історичному селянознавстві – історії селянських підсобних промислових підприємств, що відкриває для автора унікальні наукові можливості. У статті розглядається історія розвитку в Україні традиційно селянських кустарних промислів і ремесл наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Показане різноманіття промислових занять українських кустарів та ремісників, дається характеристика найбільш важливих з них, визначається їхнє місце й роль у соціально-економічній системі та традиційно-побутовій культурі українського населення. Аналізуються, систематизуються та реконструюються селянські промисли і ремесла як феномен історичної спадщини України. Доводиться, що без детального дослідження еволюції селянських малих форм підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти історичний розвиток українського села наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: селянство, малі форми підприємництва, економічна модернізація, кустарні промисли, українська історична спадщина, національна економіка, соціально-економічна трансформація.

The article is devoted to a new direction in historical peasant studies – the history of peasant subsidiary industrial enterprises, which opens up unique scientific opportunities for the author. The article examines the history of the development of traditionally peasant handicrafts and crafts in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. The diversity of industrial occupations of Ukrainian artisans and craftsmen is shown, the most important of them are characterized, their place and role in the socio-economic system and traditional everyday culture of the Ukrainian population are determined. Peasant handicrafts and crafts are analyzed, syste-

matized and reconstructed as a phenomenon of the historical heritage of Ukraine. It is proved that without a detailed study of the evolution of peasant small forms of entrepreneurship it is impossible to objectively understand the historical development of the Ukrainian village in the late 19th – early 20th centuries.

Keywords: *peasantry, small forms of entrepreneurship, economic modernization, handicrafts, Ukrainian historical heritage, national economy, socio-economic transformation.*

Постановка наукової проблеми пов'язана з необхідністю генерування нових поглядів на соціально-економічну історію українського села, з потребою популяризації історичного досвіду і відродження культури підприємництва відповідно з новими завданнями, які висуває сучасність. Її актуальність обумовлена тим, що протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. різноманітні селянські підсобні промислові виробництва, промисли та ремесла сформувалися й розвивалися як досить важливий та вагомий сегмент народногосподарського комплексу України, який відігравав суттєву роль в економічній, соціальній та культурній модернізації цієї країни. До останнього часу визначена тема не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, а більшість з її аспектів потребують сучасного переосмислення. В роботах попередників (В. С. Ажаєва, О. Бломквіст, С. О. Давидова, Е. Н. Полоцька, К. І. Беренс, Є. О. Свидерська, Р. М. Дутка, В. Г. Єгоров та інші), на тлі узагальнюючого вивчення соціально-економічного розвитку України, досліджувалися лише окремі аспекти динаміки селянських кустарних промислів в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Мета представленої статті полягає у комплексному дослідженні розвитку малих форм селянського промислового підприємництва як феномену соціально-економічної спадщини України кінця ХІХ – початку ХХ ст., в реконструкції та систематизації кустарних промислах і ремеслах як суттєвого компонента соціально-економічного розвитку України.

Поступальний перехід української економіки на ринкову основу, суттєвих змін в політичній, соціальній, культурній та побутовій сферах значно сприяли розвитку і прояву в неземлеробській підприємницькій діяльності селянства господарської

ініціативи, активності та самостійності. В результаті наростання цих процесів, наприкінці XIX – початку XX ст. такі підсобні промислові виробництва як борошномельні млини, крупорушки, олійниці, кузні, гончарні, цегельні, деревообробні, меблеві, кошикарські, чинбарські, шевські майстерні, невеличкі кустарні підприємства, що належали селянам, можна було зустріти практично в кожному українському селі (Бломквист А., 1887. С. 18–20). Доцільність такого досить частого поєднання селянами сільськогосподарських робіт з іншими видами допоміжної неземлеробської діяльності була зумовлена дією багатьох факторів – історичних, географічних, природно-кліматичних, ресурсних, соціально-економічних, організаційних, технологічних, соціокультурних тощо, які існували об’єктивно, взаємодіючи між собою, взаємовпливаючі один на одного і результати селянського господарювання в цілому.

Селянські підсобні промислові виробництва, промисли та ремесла, якими значна частина селянства займалася поряд із землеробством і тваринництвом, виявилися досить стійкими формами малої промисловості, що відбивали перехід до ринкової економіки із сильною феодальною спадщиною. Для українського селянства призначення цих підсобних промислових виробництв полягало не стільки у задоволенні селянами власних господарських та побутових потреб, скільки у продажі виготовлених виробів на локальному, регіональному та, навіть, на зовнішньому ринках. В умовах динамічної ринкової трансформації селянських господарств це було зумовлено як необхідністю збільшення виробництва продуктів харчування, виготовлення знарядь праці, предметів побуту, так і потребами селянства в додаткових джерелах прибутку для придбання товарів фабрично-заводського виробництва, вдосконаленого землеробського реманенту та сплати податків. Наприкінці XIX – початку XX ст. повсюдно в Україні кустарні промисли і ремесла стали невід’ємною частиною виробничих занять майже кожної селянської родини (Давидова С., 1913. С. 340–342). Вони переставали бути другорядним заняттям українських хліборобів й швидко трансформувалися в нові організаційні форми. Селянське підприємництво вже цілком були пов’язані з товарним вироб-

ництвом, з ринком, тяжіло до вживання найманої праці. Повсюдно в Україні стали швидко складатися великі кустарно-промислові осередки (*Журнал Совецания о нуждах кустарного промысла*, 1905. С. 51–52). На всіх основних етапах поступального розвитку селянського промислового підприємництва явно простежувалась тенденція до зростання чисельності селян, які були ним охоплені. Незважаючи на всю недосконалість джерел та інші складності, дослідники української кустарної промисловості багаторазово робили спроби визначити загальну кількість промислових селян. Подібні статистичні підрахунки робилися й стосовно жіночого промислового підприємництва в пореформеному українському селі. Так, згідно з даними за початок ХХ ст. в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії налічувався біля 500 тис. сільських кустарів (*Журнал Совецания о нуждах кустарной промышленности*, 1909 С. 30–34). При цьому, до наявних статистичних джерел необхідно ставитися з достатньою мірою умовності. Можна припустити, що через постійний недооблік певних груп селян, що були зайняті кустарними промислами і ремеслами, особливо у віддалених населених пунктах, в основній своїй масі джерела показують лише ту межу, нижче за яку реальне число промислових селян не опускалося.

Ступінь поширення й рівень розвитку селянських кустарних промислів у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими факторами: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільш значне поширення малі форми селянського промислового підприємництва спостерігалися у Харківській, Полтавській, Катеринославській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селі понад землеробство селяни мали й промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли відігравали головну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє. Великі промислові села ставали центрами промислових округів (Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. С. 270–271). Важливо відзначити, що господарство й сам

побут селян перетворювалися тим радикальніше, ніж ближче було те або інше село даного промислового округу до центра промислу (Давыдова С., 1913. С. 340–342). Загальний рівень залучення українських селян в підприємницьку діяльність містив тенденції розвитку окремих промислових галузей. В умовах ринкової економіки ці тенденції часто були закономірно різнонаправленими. Окремі промисли не витримували конкуренції з великим фабрично-заводським виробництвом і зникали, інші, навпаки, в ринкових умовах, починали більш динамічне розвиватися. Часто на місці зниклих з'являлися зовсім нові форми селянського промислового підприємництва, викликані регіональними господарськими потребами (Бломквист А., 1887. С. 419–424). Експлуатація кустарів скупниками, посередниками, лихварями, торговцями, конкурентна боротьба, безробіття, важке економічне становище часто послужило підставою для організації промислових кооперативів. За таких умов прибуток від кустарного промислу давав можливість селянину сплачувати податки, не прибігаючи до дешевого, несвочасного продажу хліба й худоби, дозволяв значно покращити економічний стан родини. Зв'язок кустарів із землею не переривався, що було найкращою гарантією добробуту селянської родини. Майже 80 % всіх кустарів займалися своїм виробництвом переважно в зимовий час (Кустарные промыслы, 1915).

Досить масштабний розвиток в українських селах підсобних виробництв і промислів сприяв створенню на селі взаємодіючих і взаємодопомагаючих систем підвищення ефективності регіональної економіки, коли селянська промисловість фінансувала аграрне виробництво, а останнє надавало селянським підсобним підприємствам просторову базу для розміщення, сировину і робочу силу (Кустарный отдел, 1912. С. 7). Така система взаємодії, взаємодопомоги та взаємозалежності забезпечувала для селянських господарств економічно ефективне використання наявних сировинних та трудових ресурсів, давала можливість здійснення розширеного відтворення, значною мірою підвищувала потенціал розвитку регіону й ступінь використання загальної сукупності природно-ресурсних факторів місцевого характеру. Наявність на селі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. підсоб-

них промислових виробництв сприяло розвитку основних сільськогосподарських галузей, забезпечувало збереження всієї продукції, що вироблялася в селянських господарствах, збільшення виробництва продуктів харчування та інших товарів народного споживання, залучення в господарський оборот місцевої сировини, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення економічної ефективності господарств, що зумовлювало прискорення ринкової перебудови сіл. В цілому протягом кінця XIX – початку XX ст. спостерігалася досить висока динаміка селянського промислового підприємництва в Україні. Завдяки наполегливій праці українських народних майстринь основні прийоми виготовлення будь-якого виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. Українські селянські промислові господарства кінця XIX – початку XX ст. можна вважати прообразом сучасних аграрних мікрокластерів, в яких фермери поєднують землеробство з різноманітними малими формами підсобних промислових виробництвами в один виробничий комплекс.

Висновки. Узагальнення й аналіз розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати, що кінець XIX – початок XX ст. були для України часом активізації модернізаційного процесу, проведення ліберальних реформ і соціальної трансформації суспільства, що знайшло своє відображення й в рості самих різних форм дрібного виробничого підприємництва, зокрема в розвитку різноманітних селянських кустарних промислів і ремесл. Результати нашого дослідження відповідають на питання, викликані активізацією історичної пам'яті народу, зростанням національної свідомості, увагою суспільства до нелегкої селянської праці, впевненістю в тому, що селянські кустарні промисли можна вважати феноменом історичної спадщини України. В цілому, обраний напрямок дослідження повністю відповідає вимогам сучасної світової історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії селянських підсобних виробництв і промислів як важливої складової історії української економіки, особливостей ринкової трансформації селянського господарства, а також відповідає державним планам і програмам по популяризації та відродженню серед сучасних землеробів-фермерів традиційних підсобних виробництв, промислів та інших форм малого промисло-

вого підприємництва на основі європейських стандартів розвитку малих форм господарювання.

Джерела та література

1. Бломквист А. Кустарная промышленность в России // *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1887. Вып. 16. 605, 100, 251 с.
2. Давыдова С. А., Полоцкая Е. Н., Беренс К. И., Свицерский Е. О. Кустарная промышленность России. Женские промыслы. СПб. : Изд. отделом СЭ и СС, 1913. 440 с.
3. *Журнал Совецания о нуждах кустарного промысла.* СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1905. 76 с.
4. *Журнал Совецания о нуждах кустарной промышленности.* СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1909. 48 с.
5. Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. // *Ремесленная газета.* 1897. № 34. С. 270–271.
6. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1914 сельскохозяйственный год. СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1915. 200 с.
7. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. Полтава : Б. и., 1912. 33, 10 с.

УДК 94(477=411.16):373.5.091.212-055.1"1909/1917"

**Олександр Ігнатуша,
Родіон Атаманюк (Запоріжжя)**

УЧНІ З ЄВРЕЙСЬКИХ РОДИН В ОЛЕКСАНДРІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ (1909–1917 рр.)

Реконструйовано узагальнений образ учня Олександрівської чоловічої гімназії – вихідця з єврейської родини – як типового представника середовища південноукраїнського повітового міста початку ХХ ст. Враховано суспільно-політичний контекст подій, соціальне походження, вік, стать, місце проживання, віровизнання, успішність у навчанні, перспективи працевлаштування. Відсоток учнів гімназії єврейської національності перевищував реальну частку єврейського населення міста, що свідчило про національні традиції єврейської спільноти у ставленні до освіти.

Ключові слова: євреї, освіта, гімназія, навчання, Перша світова війна, біженці.

This study reconstructs the generalized profile of a student at the Oleksandrivsk Men's Gymnasium who came from a Jewish family, portraying a student as a typical representative of the socio-cultural environment of a southern Ukrainian provincial town in the early 20th century. The research considers the socio-political context of the period, social background, age, gender, place of residence, religious affiliation, academic performance, and prospects for employment. The proportion of Jewish students at the gymnasium exceeded the actual share of the Jewish population in the city, highlighting the Jewish community's strong educational traditions.

Keywords: Jews, education, gymnasium, learning, World War I, refugees.

Постановка проблеми. Освіта національних меншин у поліетнічному середовищі – доволі цікаве і непересічне явище, спроможне вплинути на динаміку суспільних процесів, спільнот і груп. Конкурентне освітнє середовище може бути запорукою прискорення процесів культурного обміну і розвитку суспільства, а може навпаки – слугувати подразником нетерпимості і викликом дискримінації з боку домінуючої нації. З огляду на специфіку історичної ситуації і участь у процесах спільнот з яскравим і самобутнім соціальним укладом, роль національної освіти окремих національних меншин може бути поцінована і популяризована як джерело нагромадженого історичного досвіду, заради коригування політичних стратегій у освітній площині та перспективи гармонізації суспільних відносин.

Освіта єврейської меншини має свої історичні корені на території нашого краю, зокрема – міста Запоріжжя. Олександрівськ (нині – Запоріжжя), з кінця XVIII до початку XX ст. входив до так званої «смуги осілості» і був тісно пов'язаний з діяльністю та розвитком єврейських громад. Ними засновувалися молитовні будинки, синагоги, учбові заклади, осередки культури, торгівлі, промислові підприємства. Діти єврейських родин отримували домашню освіту, навчалися в місцевих єврейських або загальних закладах середньої освіти. Дівчата могли навчатися в Олександрівській приватній єврейській жіночій гімназії

М. В. Геккер, у міській жіночій гімназії, у жіночій гімназії Л. Г. Бартелінк, тоді як хлопці – в міській чоловічій гімназії, у міському комерційному училищі, у приватному училищі О. І. Ляховського. Історія цих закладів в останні десятиліття почала привертати увагу дослідників, що стало свідченням відродження інтересу до історії освіти і науки, історії національних меншин і, водночас – історичного краєзнавства та регіоналістики. Зважаючи на високий відсоток єврейського населення, яке проживало у м. Олександрівську, на 1913 р. – близько 30 %, – приділимо увагу питанню, що лежить у площині перетину згаданих наукових інтересів: реконструємо просопографічний портрет учня з єврейського середовища, який навчався в Олександрівській чоловічій гімназії від часу її створення у 1909 р. до бурхливих суспільно-політичних змін 1917 р. Нагадаємо, що навчальний заклад, про який піде мова, було розміщено в будівлі сучасного головного корпусу Запорізького національного університету. Тож, історія пам'ятних місць – це ще один фактор актуалізації нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи історіографію питання, перш за все констатуємо відсутність спеціальних праць про історію цього закладу. Історія освітніх установ м. Олександрівськ розглядалася у загальному ключі. Вперше увагу до неї привернув Я. Новицький – історик, етнограф, археолог, життя якого було тісно пов'язане з Запорізьким краєм, у доробку якого була публікація «Первые училища Александровской крепости Александровска, уездного города» (1908). Над історією закладів освіти м. Олександрівська у ХІХ – на початку ХХ ст. працювали науковці Запорізького національного університету, серед яких І. Пуха (Пуха І., 1994. С 13–17; Пуха І., 1992. С. 49–51), Л. Злобіна (Злобіна Л., 1997. С. 79–86), А. Карагодін (Карагодин А., 2002, Карагодин А., 1998), С. Орлянський (Орлянский С., 1997), В. Ткаченко (Ткаченко В., 1997. С. 15–20) та ін. Чоловіча гімназія в їхніх напрацюваннях згадується побіжно, в контексті загального розвитку освіти в Олександрівську. Ширше історію освітніх установ вивчала С. Козиряцька (Козыряцкая С., 2012. С. 124–144; Козыряцкая С., 2010. С. 182–205).

Проте, вона більшою мірою приділила увагу комерційному училищу, жіночій гімназії та школі-хутору глухонімих. Предметніше чоловічу гімназію охарактеризувала О. Сирцова (Сирцова О., 2018. С. 16–24; Сирцова О., 2019. С. 59–68) в контексті вивчення класичної освіти у повітовому Олександрівську. Зокрема, вона розглянула історію виникнення гімназії, соціальний та матеріальний статус вчительського складу. Меншою мірою висвітлено питання учнівського контингенту гімназії, його соціальних параметрів, умов і змісту навчання, що спонукає нас звернутися до характеристики саме цих аспектів історії зазначеного закладу освіти.

Мета статті – характеристика учнівського складу гімназії, зокрема – учнів з єврейських родин, створення їхнього «колективного портрету», який розкриває соціальне походження, місце народження, успішність під час навчання, вплив суспільно-політичних подій на процес здобуття освіти в чоловічій гімназії тощо.

Метод, яким ми оперуємо, базується на просопографічному аналізі. Просопографія виступає як інструмент для вивчення історії, коли ми створюємо колективні портрети конкретних груп або спільнот, описуючи їхні спільні характеристики, такі як – соціальне та етнічне походження, віросповідання, рівень успішності навчання.

Джерельна база дослідження насамперед представлена документами Державного архіву Запорізької області, серед яких центральне місце займає фонд Олександрівської міської чоловічої гімназії (Ф.3). Особливу інформаційну цінність для розкриття нашого питання становлять листи-клопотання про зарахування дітей до гімназії та проведення випускних іспитів, свідоцтва про закінчення гімназії.

Виклад основного матеріалу. Історія гімназії бере свій початок, як вже зазначалось, в 1909 р., коли офіційно була перепрофільована із прогімназії, заснованої роком раніше. Її постійним директором був Федір Кирилов. На 1913-й рік кількісний склад учнів сягав 467 осіб, на 1916 р. – 602, на 1917 р. – 608. Учнівський склад гімназії був строкатим і представлений дітьми дво-

рян, купців, міщан та селян, здебільшого православного віросповідання. Учні іудейських, за віровизнанням, сімей складали меншість, ще менше від них було учнів інших конфесій – менонітів, лютеран тощо.

В гімназії навчали російської, латинської, французької та німецької мовам, викладали Закон Божий, географію, історію, математику, малювання, а також чистописання та гігієну. Якихось спеціальних навчальних предметів для єврейського учнівства, які б продовжували національні чи релігійні традиції (як то: давньоєврейська мова, ідиш, Талмуд тощо) не передбачалось. Затверджений перелік навчальних дисциплін формував законослухняних підданих російської імперії. Саме асиміляція шляхом русифікації була магістральним напрямком національної політики, в тому числі і в освітній сфері, і аж ніяк не задоволення національних інтересів народів російської імперії.

Аналізуючи успішність, констатуємо, що євреї навчалися на достатньому рівні, рідше – на посередньому, тоді як відмінники не траплялися. Про заслуги під час навчання мало що можемо стверджувати за обмеженістю джерельної бази: відповідних грамот, подяк тощо. Так само не можемо однозначно характеризувати й їхню поведінку, хоча у списках учнів, що здійснювали проступки, євреї нам жодного разу не траплялися, а окремі свідoctва повідомляють про відмінну поведінку.

Аналізуючи склад учнів з єврейських родин, констатуємо наявність серед них дітей міщан та купців, при чому як місцевих, так і приїжджих. Зокрема, у «Загальному списку осіб, які бажають піддатися випробуванню зрілості в 1915 р.», бачимо ім'я Якова Геншафта із зазначенням соціального стану «міщанин». Примітними, на наш погляд, є його біографічні дані. Народився він 4 вересня 1896 р. в Олександрівську. До навчання у гімназії отримував освіту вдома, склав іспити на добрі бали – здебільшого 4 за 5-бальною системою (з фізики, математики, історії, німецької, французької мови) (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 91–92). Прізвище Геншафт було відомим у Олександрівську. Його носив гласний міської думи (Шаповалов Г., 2009. С. 182). Вірогідно, це був близький родич Якова. Тож, освічені батьки намагалися дати добру освіту і своїм дітям.

Сином міщанина був і Віктор Хотимський, котрий народився 1903 р. в Олександрівську. Відомо, що він закінчив два класи в гімназії, отримавши відповідне свідоцтво. Навчався він посередньо, з усіх предметів зафіксовано по три бали. Зважаючи на низьку успішність, можемо зрозуміти, чому цей учень не продовжив навчання у наступних класах (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 308).

Очевидно, що батьки учнів-євреїв, як і інших станів суспільства, в конкретний історичний момент в умовах суспільно-політичної кризи (напередодні демократичної революції 1917 р.) суттєво потерпали від економічних труднощів, бідували. Вони не завжди мали змогу вчасно віддати своїх дітей на навчання до гімназії. Скажімо, лист директора гімназії до попечителя Одеського навчального округу, відправлений на початку 1917 р., повідомляв про значну кількість «великовікових» дітей у кожному класі. Серед них відмічаємо учнів з типовими єврейськими прізвищами: Мойсей Островський, Хаїм Островський, Йосиф Ліфшиць, Меєр Вайнер, Берк Гольдштейн, Мойсей Басін, Пінхус Басс, Мойсей Плеєр та ін. (ДАЗО. Ф.3. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 38–39). Хоча чисельність єврейських прізвищ серед дітей-«переростків» не була переважаючою і кількісно поступалася прізвищам українського, російського, німецького походження. А це додатково свідчить про серйозну увагу до навчання єврейських дітей з боку їхніх батьків.

Серед учнів з єврейських родин, які навчалися в чоловічій гімназії, були приїжджі. Наприклад, продовжив навчання в Олександрівській чоловічій гімназії у 1909 р. учень з м. Павлограда Ісаак П'ятигорський. Пряме і зручне залізничне сполучення Павлограда з Олександрівськом робило престижним і можливим продовження його навчання. Учень отримав домашню освіту, що відповідала програмі перших двох класів гімназії. Цей рівень засвідчило свідоцтво Павлоградської гімназії (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 133).

Часто, що за цим стояли зміни місця проживання родин, роботи батьків. З початком Першої світової війни гостро постала проблема біженців. Тому Олександрівськ – тилове місто і значний залізничний вузол, – на більш чи менш тривалий час, як

і Запоріжжя зараз, у розпал російсько-української війни, ставав місцем перебування переміщених осіб.

Показовою, на наш погляд, була доля полоцького міщанина Янкеля Левіта Залмана-Гілея, котрий прибув до Олександрівська у 1915 р. Він приїхав на запрошення Акціонерного товариства «Коп і Гелькер» спеціально для виконання воєнних замовлень. Переїзд відбувався з усією родиною, тому в проханні до директора чоловічої гімназії клопотався зарахувати на навчання свого сина Мордхай Ісера Левіта. У якості підтвердження акціонерне товариство надало гімназії посвідчення, що пан Левіт дійсно запрошений для виконання воєнних замовлень (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 59–61).

Не виключаємо, що з інших міст та губерній до повітового Олександрівська могли приїздити і спеціально для проходження іспитів. Приїздили не тільки здібні у навчанні, а й ті, кому документи про освіту були формальною необхідністю. Саме таким доволі посереднім учнем виявився Азріель Шиц. Народився 28 березня 1904 р. в м. Берислав Херсонської губернії. До навчання в гімназії отримував домашню освіту, що зазначено в його свідоцтві за 1916 р. Складав іспити за другий клас і отримав з усіх предметів три бали за 5-бальною системою (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 298).

Як відомо, при Олександрівській міській чоловічій гімназії діяв іспитовий комітет, якому складали іспити претенденти на одержання звань вчителів різного профілю та на підтвердження кваліфікації з інших занять (Яковенко Г., 2014. С. 82). Серед тих, хто звертався до послуг цього комітету, були і здобувачі освіти єврейської національності. Зокрема, нам відомі такі випадки звернення до комітету як для подальшої роботи вчителями, так і аптекарськими учнями. Маємо підстави стверджувати, що цей комітет дозволяв складати іспити військовозобов'язаним – вільновизначенням 1 і 2 розряду і абітурієнтам школи прапорщиків (Група учителей. *Александровский Вестник*. 1917. 5 мая. С. 2].

Цікава обставина. До складання екзаменів у чоловічій гімназії допускалися і особи жіночої статі. Із місцевих пройшла іспити Ревекка Шумелішська, котра народилася у 1896 р. і була донькою купця II гільдії. До випробувань вона навчалася в

міській жіночій гімназії. У березні 1915 р. Ревекка подала прохання на проходження іспитів в міській чоловічій гімназії, але результати не зберіглися (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 234). Причиною такого екзамєнування могла бути потреба у продовженні навчання у закладі вищої освіти, а частіше – отримання права працювати на посаді, що вимагала певної кваліфікації, знань з певних дисциплін, за якими складалися іспити, у тому числі – і на посаді учителів відповідних дисциплін.

У грудні 1916 р. подавала прохання екзамєнуватися на звання аптекарської учениці Перл Літвінова, донька міщанина. Квитанція Олександрівського казначейства свідчить, що за екзамєн їй довелося заплатити три рублі. Вже у березні 1917 р. вона задовільно склала іспити з російської, латинської та німецької мов, математики, історії та географії в об'ємі чотирьох класів і отримала відповідне свідоцтво (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6–9).

З приїжджих, як приклад, хочеться виділити Гільду Альбертину Іофан. Вона народилася у місті Лейпциг 22 червня 1895 р., що вказано як в «Загальному списку», так і в її свідоцтві. Освіту отримала в Одеській жіночій гімназії. Іспити в Олександрівській чоловічій гімназії склала на три бали за 5-бальною системою (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 136).

У зв'язку із початком Першої світової війни, згідно з «Положенням про мобілізацію спорту» 1916 р., при гімназії утворили військово-спортивний комітет, метою якого була військово-спортивна підготовка учнівського складу. Вишкіл відбувався на території гімназії. До навчання були залучені учні чоловічих гімназій Олександрівська і повіту, серед яких відзначаємо чимало єврейських прізвищ: Альтзіцер, Бухгалтер, Геншафт, Ізраїлевич, Ільштейн, Кацен, Левіт, Меєрсон, Шмеман та ін. (ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1, Спр. 8. Арк. 353–354).

Висновки. Таким чином, кількість єврейських учнів в Олександрівській міській чоловічій гімназії складала меншість, що відповідало етнічній структурі жителів міста. Проте відсоток учнів гімназії єврейської національності перевищував реальну частку єврейського населення міста, що свідчило про національні традиції єврейської спільноти у ставленні до освіти.

У програмах навчання єврейських дітей не спостерігаємо національної компоненти. Навпаки, програми передбачали вивчення таких дисциплін, як російська мова, географія, Закон Божий, що формували вірнопідданські почуття до російської державної влади і послуху імперії.

Типовими учнями з єврейських родин були діти міщан, рідше – купців, ще рідше – промисловців та чиновників. Здебільшого вони були місцевими, тобто вихідцями з самого м. Олександрівськ, рідше – з інших міст та губерній.

До навчання були залучені єврейські діти, які закінчили початкову школу або отримали домашню початкову освіту. Навчалися, а також екзаменувалися після навчання в інших закладах освіти як місцеві, так і приїжджі. Іспити складалися не лише випускниками гімназії, а й сторонніми особами, які прагнули отримати посвідчення для продовження навчання у вищих навчальних закладах та дозвіл працювати на посадах, що вимагали певної кваліфікації, знань з певних дисциплін, за якими складалися іспити, наприклад – вчителями, аптекарськими працівниками тощо. До складання іспитів у чоловічій гімназії допускалися і особи жіночої статі.

Приїжджі до початку Першої світової війни були рідкістю. Потік немісцевих здобувачів освіти збільшується з початком Першої світової війни: евакуацією підприємств до Олександрівська як тилового міста і поширенням явища біженства.

Джерела та література

1. Пуха І. В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи*. Вип. 1. Запоріжжя, 1994. С. 13–17.
2. Пуха І. В. Еврейские школы на Запорожье. *Єврейське населення півдня України: історія та сучасність*: тези до наук. конф. 19–20 листоп. 1992 р. Запоріжжя : Коммунар, 1992. С. 49–51.
3. Злобина Л. Г., Малаховская Н. В. Развитие образования в г. Александровске. *Наукові праці історичного факультету*. 1997. Вип. 2. С. 79–86.
4. Карагодин А. И. История Запорожского края: 1770–1917 (документы и материалы). Запорожье : ЗГУ, 2002. 457 с.

5. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1917). Запорожье : ЗГУ, 1998. 286 с.
6. Орлянский С. Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1780 – февраль 1917 г. Харьков ; Запорожье : Еврейский мир. 1997. 64 с.
7. Ткаченко В. Г. Учебные заведения Александровска в конце XIX–XX века. *Культурологічний вісник*. 1995. Вип. 2. С. 16–20.
8. Козыряцкая С. И. Александровское городское коммерческое училище. *Музейний вісник*. 2012. № 12. С. 124–144.
9. Козыряцкая С. И. История Александровской городской женской гимназии. *Музейний вісник*. 2010. № 10. С. 182–205.
10. Сирцова О. М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз. *Science Review*. 2018. March 3 (10). Vol. 8. С. 16–24.
11. Сирцова О. М. Соціальний статус та матеріальне становище вчителя гімназії наприкінці XIX – початку XX ст. південно-східної України (за документами Державного архіву Запорізької області). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Vol. 1 (53). С. 59–68.
12. *Документи (звіти, листування, списки) про організацію освітнього процесу та з особового складу викладачів гімназії за 1909–1916 рр.* ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 4. 95 арк.
13. Шаповалов Г. І. Створення української державної гімназії в Олександрівську в 1918 році. *Музейний вісник*. 2009. Вип. 9. С. 179–183.
14. *Документи (листування, свідоцтва, списки, прохання) з особового складу учнів гімназії за 1905–1916 рр. (справа містить фотокартки учнів).* Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 2. 498 арк.
15. *Документи (циркуляри, протоколи, листування, списки) про організацію Олександрівського військово-спортивного комітету та про проведення допризовної підготовки юнаків за 1916 р.* ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 8. 363 арк.
16. *Прохання громадян про проведення для їх дітей вступних іспитів до гімназії. Свідоцтва, атестати учнів про закінчення гімназії (справа містить фотокартки учнів).* 14 жовтня 1907 р. – 22 травня 1919 р. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. 250 арк.
17. Яковенко Г. Г. Домашні учительки м. Олександрівська. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 80–83.
18. Группа учителей. *Александровский Вестник*. 1917. 5 мая. С. 2.

Наукове видання

**ІВАН СТЕШЕНКО НА ТЛІ ЕПОХИ:
КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.**

ЗБІРНИК

матеріалів Всеукраїнського круглого столу

(м. Полтава, 2 грудня 2024 року)

Дизайн обкладинки А. С. Шустваль
Комп'ютерне верстання О. С. Корніліч

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,8.
Тираж 50 пр. Зам. № 391/2261.

Видавець і виготовлювач
Полтавський університет економіки і торгівлі
к. 48, вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, 36003.
E-mail: pvv.puet@gmail.com.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 8076 від 28.02.2024 р.